

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

**Series of monographs
Slovak Publishing House
NES Nová Dubnica s.r.o.**

Monograph 3

Publishing House NES
Nová Dubnica s.r.o., 2025

Development of Scientific and Educational System: European Vector - 2025

**Series of monographs
Slovak Publishing House
NES Nová Dubnica s.r.o.
Monograph 3**

Publishing House NES Nová Dubnica s.r.o., 2025

Editorial board :

Róbert Hulák – PhD, NES s.r.o., Slovenská Republika

Jiří Kabelka – PhD, DEL a.s., Czech Republic

Jitka Belková – Master of Engineering and Technology, Slovenská Republika

Zdeněk Navrátil – Master of Mechanical Engineering, Czech Republic

Reviewers :

Filip Gabriš – PhD, NES s.r.o., Slovenská Republika

Jana Hudecová – Master of Engineering and Technology, Slovenská Republika

Zdeněk Králíček – PhD, DEL a.s., Czech Republic

Series of monographs Slovak Publishing House NES Nová Dubnica s.r.o.,
Slovenská Republika

Monograph 3

The authors bear full responsible for the text, quotations and illustrations

Copyright by NES Nová Dubnica s.r.o., Slovenská Republika, 2025

ISBN 988 - 963 - 8454 - 15 - 6 - 6S

Editorial compilation

Publishing House NES Nová Dubnica s.r.o.

M.Gorkého 820/27, P.O.BOX

018 51 Nová Dubnica, Slovenská Republika

tel. +421-42-4401 209

TABLE OF CONTENTS

CHAPTER 1. MODERN BASICS OF ECONOMICS, MANAGEMENT AND TOURISM	7
1.1. Analysis of the Impact of Corporate Culture on the Well-Being and Productivity of Enterprise Employees	7
1.2. Optimization of Integrated Marketing Communications in the Hotel Industry in the Context of Digital Transformation	15
1.3. Transformation of Ukrainians' Media Consumption in the Wartime Conditions	25
1.4. Research and Development of International Economic Activities of Ukrainian Breweries	34
1.5. Research of Volunteer Movement as a Systemic Phenomenon in Conditions of Economic Instability and Crisis	48
1.6. Pharmaceutical Supply Chain Management: Approaches to Optimization	63
CHAPTER 2. INNOVATIONS IN MODERN MEDICINE AND BIOLOGY	73
2.1. Indicators of Central Hemodynamics and Integrative Hemodynamic Indexes in the Background of Acquired Myopia and Viral Hepatitis C (Comparative Analysis)	73
2.2. Comparative Analysis of Central Hemodynamic Indices and Integrative Hemodynamic Indices Taking into Account the Type of GNI (Cholerics and Sanguins)	81
2.3. Innovative Approaches to the Treatment of Epilepsy	90
CHAPTER 3. INNOVATIVE AND MODERN FOUNDATIONS OF PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY	106
3.1. Ways and Methods of Activating the Learning Activities of Primary School Pupils in the Lessons of "I Explore the World"	106
3.2. Inclusive Ethics as a New Paradigm of Modern Moral Philosophy	130
3.3. Features of the Formation of the Emotional and Volitional Sphere of Children with Intellectual Development Disorders	138
3.4. Training of Students-Defectology for Corrective and Restorative Assistance to Adults with Aphasia	146
3.5. Organizational and Methodological Foundations of the System for Developing the Economic Competence of Future Technology Teachers ...	164
CHAPTER 4. SCIENTIFIC VIEWS ON LAW AND HISTORY	185
4.1. The Need to Modernize Higher Legal Education in Ukraine: Problems and Solutions	185
4.2. Foreign Trade of Hetman Ukraine in the First Half of the XVIII th Century	193
CHAPTER 5. MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF LINGUISTICS AND PHILOLOGY	215
5.1. Teaching German as a Second Foreign Language After English: Didactic and Methodological Aspects	215

CHAPTER 6. METHODOLOGY OF TEACHING ENERGY CYCLE DISCIPLINES FOR STUDENTS OF SPECIALTY A5.33 PROFESSIONAL EDUCATION (POWER ENGINEERING, ELECTRICAL ENGINEERING AND ELECTROMECHANICS)	225
6.1. Implementation of Educational Software in Teaching Energy Cycle Disciplines for Applicants for Specialty A5.33 Professional Education (Power Engineering, Electrical Engineering and Electromechanics)	225
6.2. Laboratory Practical as a Form of Organizing Training in Energy Cycle Disciplines	229
ANNOTATION	235
ABOUT THE AUTHORS	240

CHAPTER 1. MODERN BASICS OF ECONOMICS, MANAGEMENT AND TOURISM

1.1. Analysis of the Impact of Corporate Culture on the Well-Being and Productivity of Enterprise Employees

In today's environment of dynamic changes in the business environment and high competition, the key factors for the success of organizations are not only economic resources, but also psychological aspects of personnel management. Corporate culture and leadership style determine not only the effectiveness of internal interaction, but also the level of psychological well-being, motivation, and productivity of employees. Creating a supportive organizational climate focused on support, trust, and development is now seen as a strategic advantage that directly affects the stability and competitiveness of a company.

The psychological perspective of researching this relationship allows for a deeper understanding of the mechanisms by which leadership practices and cultural values influence the emotional state and behavior of employees. In particular, empathetic and transformational leadership can increase job satisfaction, reduce the risk of professional burnout, and promote a sense of commitment to a common goal. At the same time, a dysfunctional corporate culture based on competition, mistrust, or authoritarian control can lead to psychological exhaustion and reduced work efficiency.

Corporate culture is a set of shared values, beliefs, behavioral norms, and practices that determine how employees interact with one another and with the external environment, including clients, partners, and competitors. It shapes the organizational identity and directly influences the overall climate within the company [6].

Corporate culture is one of the key elements that form the internal environment of an organization, defining its values, behavioral standards, communication styles, and patterns of interaction among employees. It serves as a kind of "social code" of the enterprise, influencing management style, employee motivation, and the effectiveness of teamwork. A well-developed corporate culture contributes to a higher level of trust within the team, strengthens employee loyalty, reduces staff turnover, and enhances the company's positive image in the labor market.

For employees, corporate culture has not only organizational but also psychological significance. It fosters a sense of belonging to the community, ensures emotional stability, supports intrinsic motivation, and promotes self-fulfillment. Through the system of corporate values, employees perceive the company's mission as personally meaningful, which positively affects their well-being and productivity [8].

The components of corporate culture are presented in Figure 1.

Values and beliefs are the fundamental principles and philosophy that a company adheres to. These may include ethical standards, a commitment to innovation, openness, honesty, care for the environment, customer focus, teamwork, social responsibility, etc.

Development of Scientific and Educational System: European Vector - 2025

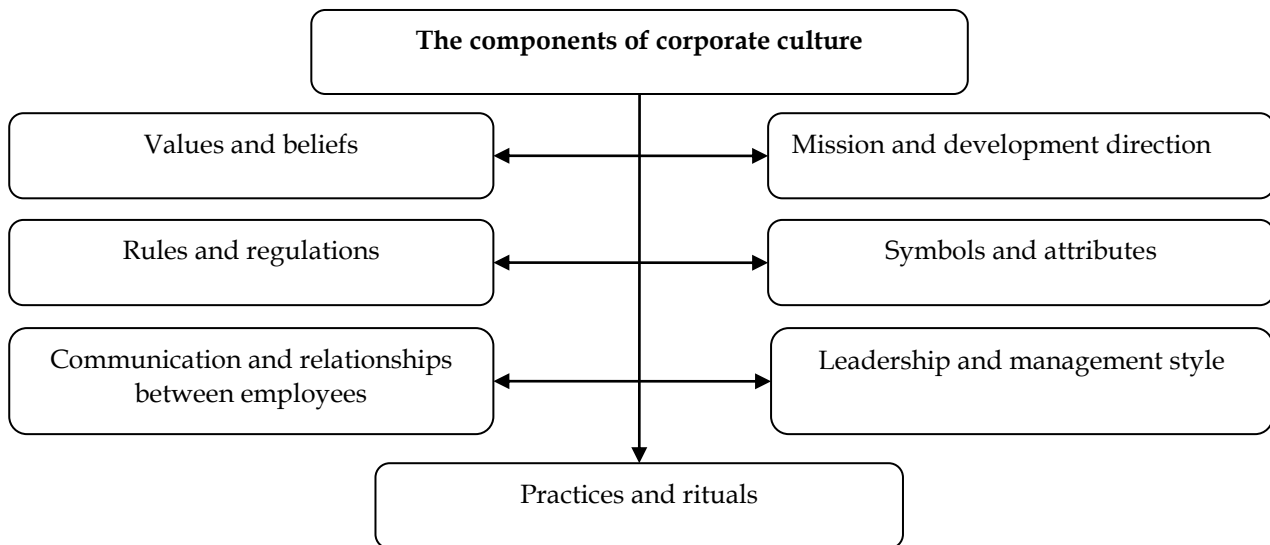

Figure 1. The components of corporate culture

The mission and direction of development explain the main purpose of the company and form a common understanding of the goals of its activities, inspiring employees to achieve results.

Rules and regulations are standards that shape employee behavior patterns. They determine how decisions are made, how communication takes place within the company, how conflicts are resolved, and how work performance is evaluated. These rules can be either formal (regulated by documents) or informal (traditions, habits).

Symbols and attributes are the external manifestations of corporate culture: the logo, brand identity, office design, corporate dress code, slogans, and rituals. They create a sense of unity and recognizability within and outside the company.

Communication and relationships between employees are forms and methods of information exchange within an organization: communication style, management openness, feedback channels. They influence the level of trust and management effectiveness.

Leadership and management style. Leaders are the bearers of corporate culture. Their behavior, decisions, and communication determine which values actually operate in the company. Leadership shapes the moral climate and motivational environment.

Practices and rituals include specific traditions, habits, or ceremonies that strengthen corporate culture. Examples include celebrating achievements or holding regular team meetings. Such activities help maintain continuity, reinforce the company's identity, and transmit key corporate values to new employees through events, celebrations, and success stories.

The importance of corporate culture lies in the fact that it:

- shapes the company's reputation. A strong culture helps the company stand out in the market and attract not only customers but also talented employees;
- ensures employee cohesion. Shared values and rules help employees feel part of a whole, increasing loyalty and teamwork;

- affects productivity. The atmosphere and motivation of employees determine their attitude to work, which directly affects the efficiency and results of the company [1].

Corporate culture is an invisible but powerful tool that determines how a company develops, responds to challenges, and positions itself in the business environment. Culture determines how employees interact with each other, with customers, and with management. It also influences decisions made at all levels of the organization.

Indicators of a successful corporate culture are qualitative and quantitative characteristics that can be used to assess how effectively established values, norms, and behavioral models are implemented in an organization. Table 1 lists the main indicators [5].

Table 1

Indicators of a successful corporate culture

Indicators	Characteristic
Employee engagement	Employees show initiative, are interested in common goals, and feel part of the team. They identify with the company and actively participate in implementing its strategy.
Job satisfaction	Employees positively evaluate working conditions, management style, internal communications, and development opportunities. Job satisfaction is an indicator of psychological comfort and emotional well-being.
Low turnover rate	If the corporate culture is healthy, employees are less likely to leave the company. Staff loyalty is a sign of trust, support, and effective interaction.
Open and effective communication	The organization has a culture of feedback, transparency in decision-making, and openness between management and subordinates. This ensures quick problem solving and builds trust.
Alignment of personal and corporate values	Employees share the company's mission and vision, and the organization's values do not conflict with their own. This creates moral unity and enhances team effectiveness.
High productivity and quality of work	A culture based on support, trust, and responsibility motivates employees to work more effectively and strive for development and results.
Company image and reputation	A positive corporate culture builds a strong employer brand and increases trust among customers, partners, and society.
Psychological comfort and well-being of employees	The team is characterized by mutual respect, tolerance, and the absence of toxic relationships. Employees feel safe, can freely express their opinions, and receive support from colleagues and management.

The defined indicators of a successful corporate culture make it possible to assess its level of development within an organization. However, in order to achieve such results, it is necessary to have a purposeful process of corporate culture formation, which involves the creation, implementation, and support of shared values, norms, and behavior patterns that unite all members of the team.

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

The process of forming corporate culture is gradual and involves the consistent creation of a system of values, norms, and behavioral models that define the nature of interactions within an organization (Figure 2).

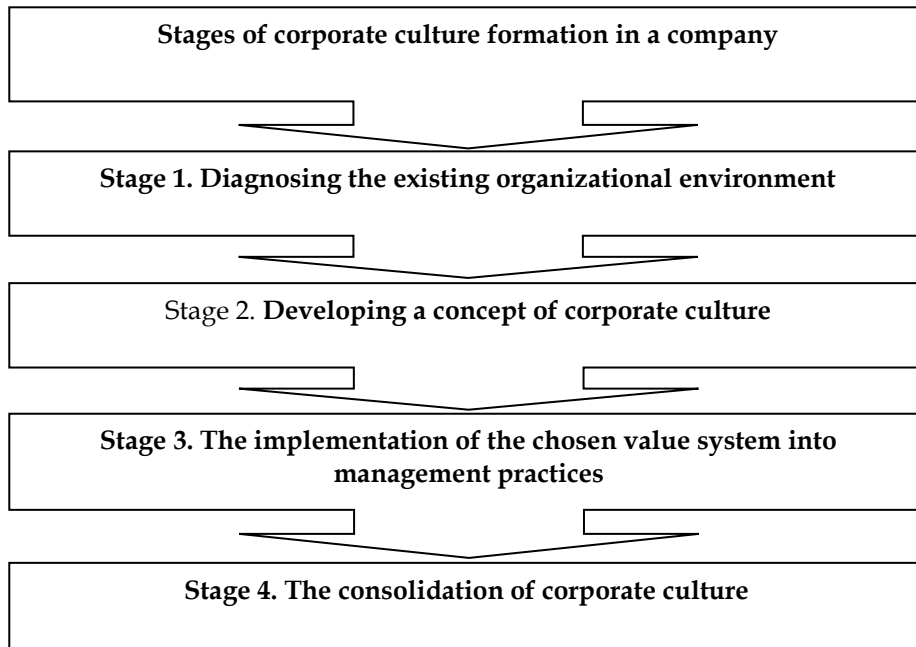

Figure 2. Stages of corporate culture formation in a company

The initial stage involves analyzing the current state of the organizational culture. Its purpose is to identify the values, beliefs, behavioral norms, and communication styles that already exist within the team. The diagnosis covers both formal and informal aspects of interaction, the level of trust between management and employees, the emotional climate, and the dominant attitudes of the staff. To do this, sociological surveys, interviews, questionnaires, analysis of corporate documents, and observation of employee behavior are used. The results of the diagnosis reveal the strengths of the corporate environment, problem areas, and potential for cultural development.

The second stage involves developing a corporate culture concept that is consistent with the organization's mission, vision, and strategic goals. Core values, principles of conduct, communication standards, and ethical norms are formulated to serve as the basis for joint activities. At this stage, management determines the desired type of corporate culture (e.g., innovative, team-oriented, customer-focused, results-oriented, etc.) and creates a system of symbols and attributes that reflect the company's identity. An important component is the development of a code of corporate ethics or a corporate manifesto, which enshrines key values and standards of behavior.

The third stage involves institutionalizing the selected values in the organization's daily activities. Culture begins to take shape through specific management practices, personnel policies, motivation systems, leadership styles, and internal communications. It is important that managers at various levels set an example of adherence to corporate

values, as they are the bearers and transmitters of culture. At this stage, training sessions, seminars, and team-building events are organized to help reinforce new behavioral patterns. Incentive mechanisms are also created—bonuses, acknowledgments, corporate recognition—for those who demonstrate behavior consistent with the company's values.

The final stage is aimed at maintaining stability and developing corporate culture. Its goal is to integrate accepted values into all aspects of the company's activities, ensure the continuity of traditions, and pass on cultural norms to new employees. At this stage, it is important to constantly monitor the state of corporate culture, conduct periodic assessments of its effectiveness, and adapt values to changes in the external environment. Corporate rituals, holidays, traditions, and internal communication platforms play a significant role in maintaining a sense of unity and engagement among staff.

Thus, the process of forming a corporate culture is a continuous cycle that requires strategic vision, active participation of leaders, and psychological readiness of staff for joint changes. The formed culture becomes not only a factor of stability, but also a driving force for innovative development and competitiveness of the organization.

A systematic approach to shaping corporate culture is impossible without taking into account its psychological dimension. The introduction of values and norms of behavior involves not only organizational changes, but also the transformation of consciousness, attitudes, and interpersonal relationships among employees. Therefore, the next step in the study is to consider the psychological aspects of introducing corporate culture in organizations of various types [2].

The main components of the psychological aspect of a company's corporate culture are:

1) Motivational component. A culture based on shared values creates internal motivation for effective performance, where employees do not simply perform tasks, but identify their own goals with those of the company. A high level of staff engagement arises when employees feel that their work is meaningful, see prospects for development, and receive recognition for their contribution to the common result;

2) The emotional and psychological environment of the organization. A positive emotional background, mutual respect, and support from management contribute to reducing stress levels, increasing job satisfaction, and the overall well-being of employees. When employees feel secure and trusted, they are more open to innovation, collaboration, and self-actualization;

3) The communicative aspect. Openness, transparency, and two-way communication foster a sense of involvement in decision-making, increase trust in management, and ensure the effective communication of corporate values. A well-established internal communication system helps to avoid misunderstandings, prevent conflicts, and promote team cohesion;

4) Leadership as a psychological factor. Leaders are the bearers of corporate culture, and their behavior serves as a model for others to follow. Through their leadership style, communication, and decision-making, they shape the moral standards

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

of the organization, maintain positive motivation, and set the emotional tone of relationships within the team.

Thus, the psychological basis for implementing corporate culture lies in creating conditions in which employees not only understand but also accept the company's values, feel personally involved in the common goal, and are ready to act in the interests of the organization. It is the alignment of human psychological needs with corporate guidelines that ensures the stability of the culture, its impact on employee well-being, and the growth of the company's performance.

Since corporate culture is not only a managerial but also a psychological tool that determines the emotional state, job satisfaction, and level of staff engagement, it directly affects the psychological well-being of employees, giving them a sense of stability, confidence in the future, and the significance of their own contribution to the success of the organization.

Psychological well-being within the corporate environment is seen as a state of harmonious interaction between the personal needs of the employee and the values of the company. If the company's culture promotes recognition of achievements, development of potential, and support for work-life balance, it fosters a positive attitude toward work, reduces the risk of burnout, and increases the overall resilience of staff to stress.

A sense of belonging and trust within the team is particularly important. A corporate culture based on mutual respect, openness, and support fosters social and psychological unity, which is a prerequisite for high team effectiveness. Employees who identify with the organization demonstrate greater initiative, creativity, and willingness to solve problems together.

At the same time, corporate culture affects productivity because it creates a favorable environment for realizing human potential. A clear understanding of the company's mission, transparent communication, and a fair performance evaluation system contribute to increased employee responsibility and motivation. Empirical studies show that organizations with a developed corporate culture have 20–30% higher productivity than companies where the culture is not clearly defined or supported [3].

In addition, a positive corporate culture contributes to the development of the team's emotional intelligence – the ability to be aware of one's own emotions, empathize with others, and interact constructively in difficult situations. This reduces the number of conflicts, improves the psychological climate, and ensures sustainable growth in organizational effectiveness.

Thus, corporate culture is an important factor in shaping the psychological well-being of employees and determines their level of productivity. It is not only a system of management principles, but also a powerful socio-psychological mechanism that integrates individual and collective efforts towards achieving the strategic goals of the enterprise.

Supporting and developing corporate culture is a continuous process aimed at preserving the values that unite employees and adapting these values to changes in the

external environment. Even an established corporate culture needs to be constantly updated and strengthened, as its stability depends on the level of staff engagement, effective communication, and leadership by example.

Among the ways to support corporate culture, the following should be highlighted:

- communicating values through various channels of interaction – internal meetings, corporate media, educational programs. Clearly communicating the company's mission, vision, and principles helps employees better understand management expectations and navigate the system of corporate priorities;

- Leading by example. Managers must not only declare values, but also demonstrate them in their own behavior, management style, and attitude towards employees. It is the behavior of leaders that reinforces corporate norms at the practical level and builds trust in the management team;

- Training and corporate events system. Conducting training sessions, team sessions, internal competitions, celebrations, or social initiatives strengthens team spirit, develops horizontal connections, and reinforces employees' identity with the company;

- Feedback mechanisms – surveys, interviews, platforms for internal suggestions. They enable management to understand the real state of the corporate climate, respond to problems in a timely manner, and take staff opinions into account in the decision-making process;

- A recognition and reward system that supports behavior consistent with corporate values. Public recognition of successes, rewards for initiative and collective achievements strengthen a culture of mutual respect, trust, and shared responsibility.

Therefore, supporting corporate culture requires a comprehensive approach – from ongoing communication support to an incentive system that reinforces values at the practical level. Only a purposeful combination of managerial, social, and psychological tools ensures the sustainability of corporate culture and the organization's adaptability to the challenges of the modern business environment.

Conclusions. Corporate culture is a strategic resource for an organization that determines its competitiveness, team cohesion, and overall performance. It forms a unified system of values, norms, and interactions that ensures the coordination of employees' actions and their focus on a common goal.

Research shows that corporate culture has a powerful psychological impact on employees – it increases their emotional well-being, motivation, job satisfaction, and loyalty to the company. A positive culture creates a favorable environment for the development of creativity, initiative, and teamwork, which directly affects productivity.

Effective formation and maintenance of corporate culture requires a systematic approach: defining the mission and values, ensuring open communication, demonstrating leadership guidelines, developing training programs, and creating feedback mechanisms.

Thus, corporate culture is not only a reflection of organizational principles, but also an indicator of the psychological health of the team. It is a key factor in

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

harmonizing relations between employees, increasing the efficiency of the enterprise, and ensuring its sustainable development in modern conditions.

References:

1. Aggarwal, S., & Sharma, R. (2024). Impact of dimensions of organisational culture on job performance and satisfaction level of employees. *Procedia Computer Science*, 215, 402–410. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2024.07.060>
2. Almutairi, R. (2022). Analysis of organizational culture factors that influence the performance of healthcare employees. *Journal of Healthcare Management*, 67(6), 412–421. <https://doi.org/10.1097/JHM-D-22-00089>
3. Anekwe, K. R., & Igwe, C. P. (2025). The impact of organisational culture on employee performance and productivity in the UK financial sector. *International Journal of Business Research and Management*, 15(1), 1–15. Retrieved from https://aditum.org/images/currentissue/1744017715The_impact_of_organisational_culture_on_employee_performance_and_productivity_in_the_UK_financial_sector.pdf
4. Borovykov, O. (2025). Features and development trends of HR practices in Ukraine: Digitalization, talent development, and personnel involvement. *HR Management Studies*, 15(2), 45–58. Retrieved from <https://ojs.piscomed.com/index.php/HRMS/article/view/4627>
5. Ghumiem, S. H., Alawi, N. A. M., Al-Refaei, A.-A., & Masaud, K. A. (2023). Corporate culture and its effects on organizational performance: Multi-group analysis evidence from developing countries. *European Journal of Business and Management Research*, 8(2), 142–150. <https://doi.org/10.24018/ejbmr.2023.8.2.1890>
6. Mukha, S. V. (2019). Modern Ukrainian corporate culture and transformation of business processes. *Business Inform*, (5), 45–53. Retrieved from https://www.business-inform.net/ua/2020/5_0/2020_5_0_45_53.pdf
7. Petrenko, I. V. (2022). The role of corporate culture in increasing staff productivity at Ukrainian enterprises. *Personnel Management and Development*, 10(1), 12–26. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/369469447_Corporate_Culture_and_Its_Effects_on_Organizational_Performance_Multi-Group_Analysis_Evidence_from_Developing_Countries
8. Pham, V. K., Vu, T. N. Q., Phan, T. T., & Nguyen, N. A. (2024). The impact of organizational culture on employee performance: A case study at foreign-invested logistics service enterprises approaching sustainability development. *Sustainability*, 16(15), 6366. <https://doi.org/10.3390/su16156366>
9. Teplyuk, M. (2021). Organizational culture in business and education cooperation: The experience of Ukrainian enterprises. *Scientific Bulletin of NGU*, (3), 184–190. Retrieved from https://nvngu.in.ua/jdownloads/pdf/2021/3/03_2021_Tepliuk.pdf

1.2. Optimization of Integrated Marketing Communications in the Hotel Industry in the Context of Digital Transformation

Integrated marketing communications is a holistic system of activities, tools and channels through which a company communicates information about its products or services to its target audience, creates a positive image and stimulates demand. They cover all types of brand interaction with the consumer: advertising, sales promotion, direct marketing, PR activities, participation in exhibitions and events, online campaigns in social networks and search engines.

In today's dynamic tourism industry, marketing communications have transformed from an auxiliary tool for promotion into a strategic factor in shaping demand, competitiveness, and consumer loyalty in the hotel business. Active digitalization, the growing role of online booking platforms (OTAs), changing traveler behavior, and the impact of global crises such as the COVID-19 pandemic and the war in Ukraine have radically transformed approaches to communication between hotels and their customers. In these conditions, an effective communication strategy must not only inform about services, but also build trust, stimulate direct interaction with the brand, maintain long-term relationships with the customer, and adapt to changes in the information environment in real time.

The system of marketing communications in the hotel business in online format today includes a wide range of tools: online advertising, social networks, Google advertising, video marketing, email marketing, presence on OTA platforms (Booking, Tripadvisor) and affiliate programs. A special role in modern promotion belongs to digital advertising, which provides flexible audience customization, quick results and the ability to accurately measure effectiveness. Therefore, under these conditions, optimization of advertising expenses in the context of marketing communications becomes of great relevance.

Modern research on hotel marketing emphasizes the role of integrated marketing communications in the context of digitalization. In particular, Sheric and Mikulich [1] show that the consistency of information within integrated marketing communications has a positive effect on all components of brand equity in the tourism industry [2]. The use of social media as a new element of integrated marketing communications is extremely effective for building hotel brands, confirming the need for a consistent strategy across all communication channels. For example, Dragin-Jenson [3] found that over 60% of travelers publish their own content on social media, with social media directly influencing travel and hotel choice decisions [4]. Overall, research emphasizes that social media has become an integral part of integrated hotel marketing communications: researchers indicate that analyzing content on social networks and online reviews allows assessing the effectiveness of marketing activities based on hotels' financial indicators [2].

The relationship between integrated marketing communications and key hotel operational metrics (occupancy, average daily rate (ADR), revenue per available room (RevPAR), etc.) is becoming a focus of researchers. Overall, recent studies confirm that high-quality Integrated marketing communications implementation (using digital

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

channels and personalization) is positively correlated with financial and operational results. For example, Nicolaou [5] showed that trends in user-generated content (User-Generated Content (UGC) directly affects ADR, occupancy rate (OR) and RevPAR: prices increase with positive review sentiment, and high guest activity on social networks increases overall occupancy. Similarly, Luxamimongkolchai and Nuangjamong [6] emphasize that the implementation of digital marketing solutions significantly increases the efficiency of hotels, in particular, improving the quality of service, customer satisfaction and financial indicators. Thus, modern publications clearly indicate: a comprehensive strategy that includes coordinated promotion on all channels, active UGC engagement and a personalized approach to the guest contributes to the growth of the hotel's competitiveness and improvement of its key performance indicators.

The hotel business is particularly sensitive to the quality of marketing communications, since unlike commodity markets, here the service is at the same time intangible, interactive and inextricably linked to the emotional experience of the client. Let's consider modern trends in the hotel business market, in particular, in Lviv.

Lviv is one of the most attractive cities in Ukraine for tourist and business flows, which stimulates competition among hotels of various levels of service, from boutique hotels and mid-range to 5-star complexes. Online platforms (Booking.com, Hotels24, Bronui, etc.) list many options for hotel complexes in the very center of Lviv, which indicates market saturation and high competition even in the "center + historical part" segment [7].

When studying the hotel services market in Lviv, it is advisable to focus on its segmentation (Fig.1).

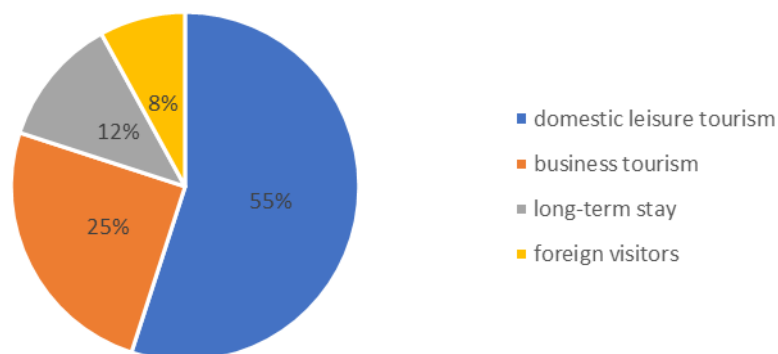

Fig. 1 Segmentation of demand for hotel services by clients in Lviv
Source: own elaboration based on [7]

The main customers are users of domestic leisure tourism (55%), they include short "city-break" and event visits (festivals, UPL matches, medical tourism). As for business tourism, we have a significant drop compared to the pre-war period from 40% to 25%. Temporarily displaced persons have become the main customers for the formation of the long-term accommodation sector, these are mostly inexpensive hotels or apartments and make up 12%. The volume of foreign visitors occupies a low share of

8%, these are mainly Poland, Germany, Lithuania, which is due to military operations in Ukraine.

In order to characterize Lviv hotels in more detail, let's consider the market structure in terms of hotel levels (Fig. 2): the share of premium and high-class hotels includes BANKHOTEL, Grand Hotel Lviv Luxury & Spa, Nobilis, Citadel Inn, Leopoldis with ADR maintained at UAH 4,600–5,200; in their activities they focus on spa and wellness offers and “Workation” packages; the middle segment (3 ★ – 4 ★) is represented by Premier hotels Hotel Dnister, Astoria, Atlas Deluxe, Swiss Hotel, ibis Styles. Their main source of income is internal corporate and group stays, and they also actively promote winter city - break packages; economy and hostel segments, the share of which is quite significant at 32%, and this is about 40 specialized hostels in the center; the average check is 450–550 UAH/day. It is worth noting that after 2022, this market segment quickly reoriented to long-term accommodation of IT specialists and IDPs [8].

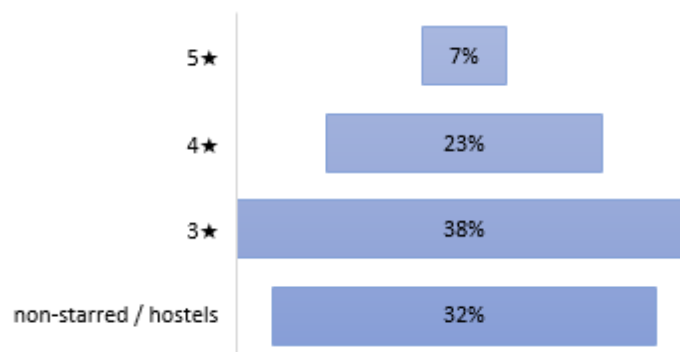

Fig. 2. The structure of the hotel market in Lviv by class level
Source: own elaboration based on [7]

Elements for competition in the hotel services market include such factors as: location, namely proximity to the center, attractions, and transport infrastructure; service and quality of service (amenities, standards, staff); presence on OTA/digital channels, in particular, active promotion through Booking, Tripadvisor, Google, and social networks; unique offers and differentiation (SPA, restaurant, themed rooms, design solutions); pricing strategy and promotions, in particular, flexible rates, discounts, packages; guest reviews and online reputation.

In the structure of the offer, a special place is occupied by hotels of category 4★, which represent upper midscale – upscale segment and play a key role in providing comfortable accommodation for business travelers, tourists, group clients and event participants. As of 2025, there are at least 8–10 hotels in Lviv that correspond to the formal or functional category of “4 stars”. They differ in location (center/periphery/transport accessibility), target audience (individual tourists, groups, business clients), scale and infrastructure (from boutique hotels with 40 rooms to large conference centers with 200+ places), ownership format and affiliation to networks (local vs international brands – Premier, Ramada, Reikartz, Accor). Table 1 presents the classification of 4★ hotels at the market in Lviv.

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

Table 1

Classification 4 ★ hotels on the Lviv market

Hotel type	Examples	Characteristic
Downtown boutique hotels	Astoria , Atlas Deluxe	less than 50 rooms, historic buildings, high ADR, targeting tourists and premium city-break
Design hotel chains	ibis Styles , Reikartz Train station	standardized service, branded recognition, strong online presence
Multifunctional business hotels	Premier Hotel Dnister, Suputnyk, Ramada	large capacity, conference rooms, parking, good logistics for groups and events

Source: own elaboration based on [8, 9]

The main parameters of competition for this segment of the studied market are [8, 9]:

1) *price competition*: ranges from 1,600 to 4,200 UAH/night. Hotels outside the center compete due to lower prices, higher capacity, and additional services (transfer, accommodation, breakfasts);

2) *locational competition*: central hotels have an advantage in attracting foreign tourists, but are limited in scalability. Hotels on the periphery benefit from accessibility and parking.

3) *infrastructure differentiation*: the availability of conference rooms, shelters, saunas, restaurants, and event services creates a competitive advantage in the B2B segment.

4) *communication strategy*: leading players actively use OTA, social networks, Google Ads, UGC and direct booking channels; hotels with limited budgets mostly rely on Booking.com.

For a more detailed study of the hotel business market 4★ hotels, we will choose the hotel "Suputnyk" (Lviv), which combines a classic approach to hotel service with elements of modernization, due to the challenges of the modern hospitality market. The hotel occupies a favorable location near transport arteries connecting the center of Lviv with suburban areas and an international highway. The presence of a large parking lot makes the facility attractive for tourist groups, corporate clients and event tourism. The hotel has 202 rooms of various categories, from standard single rooms to junior suites, which allows it to serve different segments of consumers. The hotel offers a number of additional services: restaurants, bars, conference rooms (with a total capacity of over 500 people), saunas, a beauty salon and banquet services. Particular attention is paid to the MICE segment, in particular, holding business events, presentations, trainings and forums. The hotel's pricing policy positions it in the middle segment, with an approximate cost of a standard double room within 1400 - 1800 UAH/night (prices as of 01.10.2025). This allows it to compete with both boutique hotels and apartment -type facilities in the peripheral areas of Lviv. The demand structure is dominated by domestic business tourism, transit trips and event arrivals, in particular, to conferences and competitions.

From a marketing perspective, the Sputnik hotel adheres to a hybrid communication strategy that combines traditional channels (participation in travel

exhibitions, publications in directories) with digital tools: an official website with an online booking function, presence on OTA platforms (Booking.com, Hotels24.ua, Tripadvisor) and social networks (Facebook, Instagram) [10].

At the same time, the Sputnik hotel has a limited advertising budget, so the key task is to rationally distribute funds between online channels in order to achieve maximum coverage of the target audience, which the hotel practically does not use in its activities today. Unlike traditional print media, modern digital channels allow you to pay for real impressions or clicks, quickly test different ad options and optimize campaigns.

The hotel budget is estimated for a year, and it includes advertising costs on social networks (Facebook, Instagram), Google Display Network, YouTube, advertising on Booking.com and Tripadvisor, as well as publications in tourist Telegram channels (Table 2, 3).

Table 2

Analysis of advertising platforms in the hotel business

Platform	Characteristic	Recommended budget
Facebook Ads	A platform for targeted advertising with flexible settings for interests, geolocation, age, and behavior. Suitable for broad and segmented audiences.	20-25% of the budget - a stable flow of leads and recognition on social networks.
Instagram	A visually oriented social network, effective for advertising through photos, videos and stories. Ideal for showcasing hotel interiors and services.	15-20% of the budget - emphasis on beautiful content to attract a young audience.
Google Display Network	Google partner sites. Allows you to reach users interested in travel, hotels, and tourism.	15% of the budget - to reach those who were interested in travel and hotels.
YouTube (preroll)	Video ad that is shown before the main video. Allows you to create an emotional impression of the hotel.	10-15% of the budget is for branding campaigns and promotion of special offers.
Booking.com Boost	Paid hotel promotion in search results on Booking.com, increasing the ranking in the lists.	10-15% of the budget - to increase bookings in the high season.
Tripadvisor Ads	Hotel advertising on the largest travel platform with reviews and ratings.	5-10% of the budget is for working with international tourists.
Telegram channels (tourism)	Advertising in specialized travel channels through posts, reviews or banners.	5-10% of the budget - for promotions, special offers and "hot" tours.

Source: own elaboration based on [11, 12, 13, 14]

Table 3

Advantages and disadvantages of the main online platforms for the hotel business

Platform	Advantages	Disadvantages
Facebook Ads	<ul style="list-style-type: none"> - Detailed targeting. - Possibility of retargeting site visitors. - High frequency of local audience reach. 	<ul style="list-style-type: none"> - Requires high-quality visuals and creatives. - Competition increases the price of impressions. - Decrease in organic reach.

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

Platform	Advantages	Disadvantages
Instagram	<ul style="list-style-type: none"> - Strong impact of visual content. - Stories and Reels for quick reach. - Possibility of cooperation with influencers. 	<ul style="list-style-type: none"> - Limited text in publications. - The need for regular content. - Demanding image quality.
Google Display Network	<ul style="list-style-type: none"> - Wide coverage across the entire Internet. - Possibility of remarketing. - Flexible audience settings. 	<ul style="list-style-type: none"> - Low click quality is possible due to accidental clicks. - The need to test banner formats.
YouTube (preroll)	<ul style="list-style-type: none"> - High level of engagement. - Ability to show the atmosphere and service in video. - Detailed targeting by interests and channels. 	<ul style="list-style-type: none"> - Higher cost of video production. - Users can skip ads after 5 seconds.
Booking.com Boost	<ul style="list-style-type: none"> - Direct access to an audience that is already looking for a hotel. - High probability of booking. - Transparent statistics. 	<ul style="list-style-type: none"> - Competition with other hotels for the same places. - Limited brand impact outside of Booking.
Tripadvisor Ads	<ul style="list-style-type: none"> - User trust in reviews. - The ability to influence decisions when planning a trip. - International audience. 	<ul style="list-style-type: none"> - Effectiveness depends on the rating and number of reviews. - We need to maintain our reputation.
Telegram channels (tourism)	<ul style="list-style-type: none"> - High concentration of target audience. - Low cost of accommodation. - Possibility of "live" communication in the comments. 	<ul style="list-style-type: none"> - Dependence on channel activity. - Limited reach statistics. - Difficult to scale without a large number of channels.

Source: own elaboration based on [11, 12, 13, 14]

The task is to determine the optimal plan for placing advertising appeals on these platforms in order to obtain the maximum possible coverage with a given budget (Table 4). The budget for advertising placement is UAH 225000.

Table 4

Initial data for calculation

Platform	Cost of 1 accommodation, UAH	Coverage per 1 placement (persons)	Max. number of placements per year
Facebook Ads	1500	6000	48
Instagram	1800	7000	48
Google Display Network	1200	5500	36
YouTube (preroll)	2500	10000	24
Booking.com Boost	3000	12000	12
Tripadvisor Ads	2000	8000	12
Telegram channels (tourism)	1000	4000	36

Source: own elaboration based on [11, 12, 13, 14, 15]

To solve this problem, we will use mathematical tools, namely the linear programming problem of analyzing advertising expenses and their optimization.

The general form of a linear programming problem is the problem of finding the extremum (minimum or maximum) of a linear objective function under a linear system

of constraints that includes both equalities and inequalities of both signs, and under unknown variables, with some of which are connected by the condition of non-negativity, others by the condition of non-existence, and no conditions are imposed on the sign of the third. In our case, the objective function will be:

$$F = \sum_{i=1}^n c_i \times x_i \rightarrow \max \quad (1)$$

under the conditions:

$$\sum_{i=1}^n b_i \times x_i \leq B; x_i \leq C \quad (2)$$

where F - the total number of contacts of advertising appeals with the audience;

x_i - the number of placements on the j th platform;

b_i - cost of one placement, UAH;

c_i - audience reach from one placement;

B - total budget, UAH;

C_i - maximum number of placements per year;

n - number of platforms.

Solving this type of problem is possible with with help linear programming in MS Excel. The " Solver " tool is used to solve problems optimization, if there are several variables whose values affect the final result. In this case, certain restrictions can be imposed on changing some (or all) of the variable values [16, 17] .

The results obtained should be presented in Table 5. This calculation will be carried out under conditions of limited budget.

The value of the objective function is $F = 690,000$, and the advertising budget limit is 224,400 UAH.

The calculation of the optimal distribution of the advertising budget of the hotel "Sputnik" in the amount of 225,000 UAH between the main digital channels allowed us to identify the most effective configuration of ad serving in order to maximize the reach of the target audience. The total number of contacts with potential customers amounted to 888,000 people at a cost of 224,400 UAH, which corresponds to the average cost of one contact of about 0.25 UAH, which is a fairly effective indicator within the market. The most significant contribution to audience reach was provided by the Facebook platforms Ads (288,000 contacts), Instagram (336,000) and Telegram channels (144,000), which together formed over 87% of all contacts. This indicates the feasibility of focusing on visually oriented and segmented channels with the possibility of precise targeting and relatively low cost of reach. At the same time, Google platforms Display Network and YouTube (preroll) were not included in the optimal plan due to budget constraints. Booking.com Boost and Tripadvisor platforms Ads were used partially, which is consistent with their specifics: these services are focused on a "warm" audience that is already at the booking decision stage and have a higher contact cost. Thus, the results confirm the effectiveness of a multi-channel strategy with the dominance of targeted social networks and niche Telegram channels as the main sources of reach.

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

Table 5

Results of calculating optimal costs for online advertising in a limited budget

Platform	Cost of 1 accommodation, UAH	Coverage per 1 placement (persons)	Max. number of placements per year	Number of servings	Total cost of advertising, UAH	Contacts with the audience, people
Facebook Ads	1500	6000	48	48	72000	288000
Instagram	1800	7000	48	48	86400	336000
Google Display Network	1200	5500	36	0	0	0
YouTube (preroll)	2500	10000	24	0	0	0
Booking.com Boost	3000	12000	12	2	6000	24000
Tripadvisor Ads	2000	8000	12	12	24000	96000
Telegram channels (tourism)	1000	4000	36	36	36000	144000
Total	X	X	X	146	224400	888000

Source: own elaboration based on [15, 16, 17]

If you increase the advertising budget to 325,000 UAH, the optimal distribution between advertising platforms will change significantly and will cover a larger range of customers by involving all the presented platforms (Table 6).

The value of the objective function is $F = 789600$, and the advertising budget constraint is 234400 UAH.

Increasing the advertising budget of the Sputnik Hotel to UAH 325,000 allowed for a significant expansion of communication reach by involving all available online platforms, including those that were not used in the initial version due to limited resources (Table 4). The total number of contacts with the target audience increased to 1,292,000 people, which is 404,000 more than in the previous optimization version. The following platforms provided the most significant increase: YouTube (preroll) reached 240,000 people for UAH 60,000 (efficiency of UAH 4/contact); Google Display Network additional reach of 44,000 people at a relatively low cost of UAH 9,600; Booking.com Boost and Tripadvisor Ads, which strengthened the work with the audience ready to book. The average cost of one contact was approximately 0.25 UAH, which corresponds to the level of effectiveness of the baseline scenario. With an expanded budget, the hotel is able to go beyond the "minimum effective reach" and provide a full multi-channel presence, taking into account different stages.

Thus, it is recommended to consider a scenario with a variable budget: a base amount of UAH 225,000 for permanent presence and a reserve for seasonal expansion of up to UAH 325,000 depending on event activity, tourist season, and target segments.

Table 6

**Results of calculating optimal costs for online advertising in a
full-fledged budget**

Platform	Cost of 1 accommodation, UAH	Reach per 1 placement (people)	Max. number of placements per year	Number of servings	Total cost of advertising, UAH	Contacts with the audience, people
Facebook Ads	1500	6000	48	48	72000	288000
Instagram	1800	7000	48	48	86400	336000
Google Display Network	1200	5500	36	8	9600	44000
YouTube (preroll)	2500	10000	24	24	60000	240000
Booking.com Boost	3000	12000	12	12	36000	144000
Tripadvisor Ads	2000	8000	12	12	24000	96000
Telegram channels (tourism)	1000	4000	36	36	36000	144000
Total	X	X	X	188	324000	1292000

Source: own elaboration based on [15, 16, 17]

The work proves that integrated marketing communications are a strategic resource of a hotel enterprise: they form demand, strengthen the brand and directly affect financial indicators (ADR, RevPAR, share of direct bookings). An analytical review of the Lviv market indicates a high degree of segmentation and competition in class 4 ★: along with central boutique hotels, there are network design objects and multifunctional business complexes, which determines the need for differentiated communication strategies for different formats. The empirical part of the study (model of advertising budget optimization for the Sputnik hotel) showed that with a limited budget (225 thousand UAH), the optimal media mix with priority on Facebook, Instagram, Telegram and partial presence on OTAs provides significant coverage (~888 thousand contacts) with an average cost of contact of 0.25 UAH. This indicates the high effectiveness of targeted social networks in the local context. Expanding the budget to ~325 thousand UAH allows you to implement a full-fledged multichannel strategy: connecting Google Display and YouTube, full use of Booking.com and Tripadvisor increase the total reach to 1.29 million contacts and strengthen the sales funnel (from branding to conversions). At the same time, the average cost of contact remains at a similar level (0.25 UAH), which indicates the economic feasibility of scaling investments during periods of increased demand. The results obtained justify the practical rule of variable budgeting: support a basic permanent presence (225 thousand UAH) with the possibility of seasonal expansion (up to 325 thousand UAH) for the implementation of branding and remarketing activities. In general, the recommendations obtained can be

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

used by the management of the Sputnik hotel and other operators of the 4 ★ segment to optimize marketing budgets, increase the share of direct bookings and improve the "price/quality" ratio of communication costs. At the same time, it is advisable to emphasize the methodological limitations of the study, namely, the applied model is focused on the "reach" indicator as an objective function; it does not take into account the difference in the quality of contacts (lead quality), seasonal demand variability, and actual booking conversion rate. This necessitates further empirical research using conversion data and CLV analysis.

References:

1. Šerić, M. (2017). Relationships between social Web, IMC and overall brand equity: An empirical examination from the cross-cultural perspective. *European Journal of Marketing*, 51, 646–667.
2. Qi, M., Abdullah, Z., Rahman, A., & Nujaimi, S. (2024). Navigating the digital landscape: Evaluating the impacts of digital IMC on building and maintaining destination brand equity. *Sustainability*, 16(20), 8914. <https://doi.org/10.3390/su16208914>.
3. Dragin-Jensen, C., Post-Lundgaard, M., & Schnittka, O. (2023, October 3–6). Are you Instagram worthy? An analysis of hotel- and user-generated content. In X. Matteucci & M. Katelieva (Eds.), *EUROCHRIE 2023: Changing Realities, New Opportunities* (pp. 4–16). Vienna, Austria.
4. Kapoor, K. K., Tamilmani, K., Rana, N. P., Patil, P., Dwivedi, Y. K., & Nerur, S. (2018). Advances in social media research: Past, present and future. *Information Systems Frontiers*, 20, 531–558.
5. Nicolau, J. L., Xiang, Z., & Wang, D. (2023). Daily online review sentiment and hotel performance. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-05-2022-0594>.
6. Luxamimongkolchai, L., & Nuangjamnong, C. (2023, December). Exploring the impact of digital marketing and services on hotel performance. SSRN. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4678035>.
7. Hotels24. (2025). Hoteli Lvova v tsentri [Hotels in the center of Lviv]. <https://hotels24.ua/uk/Lviv/Centre/> [in Ukrainian].
8. Business to Travel. (2025). Region hotel: Lviv. https://btot.com.ua/region_hotel/lviv [in Ukrainian].
9. Dovkola Media. (2025). 12 hoteliv Lvova, de varto zupynytyisia khoch raz [12 hotels in Lviv worth visiting]. <https://dovkola.media/12-hoteliv-lvova-de-varto-zupynytyisia-khoch-raz> [in Ukrainian].
10. Hotel "Sputnyk". (2025). Ofitsiyni sait [Official website]. <https://sputnyk.lviv.ua> [in Ukrainian].
11. Google Ads. (2024). Grow your hotel business with Google Ads. <https://ads.google.com/hotels>.
12. Meta for Business. (2024). Travel marketing: How hotels use Facebook and Instagram ads. <https://www.facebook.com/business/industries/travel>.

13. Booking.com Partner Hub. (2024). Boost program and advertising tools for partners. <https://partner.booking.com/en-gb/help/growing-your-business/boost-your-performance>.

14. Tripadvisor Insights. (2024). Advertising solutions for hotels. <https://www.tripadvisor.com/TripAdvisorInsights>.

15. Statista. (2024). Distribution of digital advertising spending in the travel and hospitality industry worldwide in 2024, by platform. <https://www.statista.com>.

16. Vitlinskyi, V. V., Tereshchenko, T. O., & Savina, S. S. (2016). Ekonomiko-matematychni metody ta modeli: Optymizatsiia [Economic-mathematical methods and models: Optimization]. Kyiv. [in Ukrainian].

17. Ivashchuk, O. T. (Ed.). (2008). Ekonomiko-matematyчне modeliuвання [Economic-mathematical modeling]. Ternopil. [in Ukrainian].

1.3. Transformation of Ukrainians' Media Consumption in the Wartime Conditions

Introduction. The war in Ukraine has radically transformed the information space and the ways citizens interact with the media. In the context of constant danger and the daily threat to life, information has acquired new meaning and functions: it has ceased to be merely a knowledge or news source and has turned into a tool for survival. For Ukrainians, reports about events have become important reference points in reality, a means of quickly responding to danger, maintaining psychological resilience, and strengthening the sense of national unity [1].

One of the key trends of this period is the growing role of digital communication channels. Social networks, messengers, and news websites have become the main platforms for receiving information promptly. Traditional media are gradually shifting toward more in-depth analytics, explanatory content, and socially significant discussions. Notably, trust in official sources – both governmental and local – has increased. They serve not only as news providers but also as institutions of fact-checking, which allows more effective counteraction against disinformation and hostile propaganda.

At the same time, Ukrainians have begun to demonstrate greater selectivity and critical thinking in media consumption. It has become common to verify sources, cross-check news across several platforms, and analyze the credibility of reports before sharing them. Such behavior is a direct response to the information attacks that accompany warfare and indicates the emergence of a new media consumption culture within society.

The war has also given impetus to the active development of media literacy and critical thinking. If earlier these skills were considered rather “desirable,” today they have turned into a necessary element of everyday life. For citizens, it is important not only to receive news quickly but also to ensure its reliability and to recognize the responsibility for disseminating information. Thus, media consumption during wartime becomes not just a habit or a social practice but a key indicator of Ukrainians' society resilience. It reflects the ability of citizens to adapt to new realities, resist informational challenges, and at the same time remain united in the face of a common threat [2].

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

Results. In 2024, 90% of Ukrainians were daily internet users. For comparison, in 2015 this share was only 48%, and by 2019 it had already reached 72% (Fig. 1). Thus, in less than a decade, the level of internet penetration has almost doubled. These processes have been influenced both by technological development and by socio-political factors – the COVID-19 pandemic and Russia’s full-scale invasion – which have made the digital environment a key channel for accessing information [3].

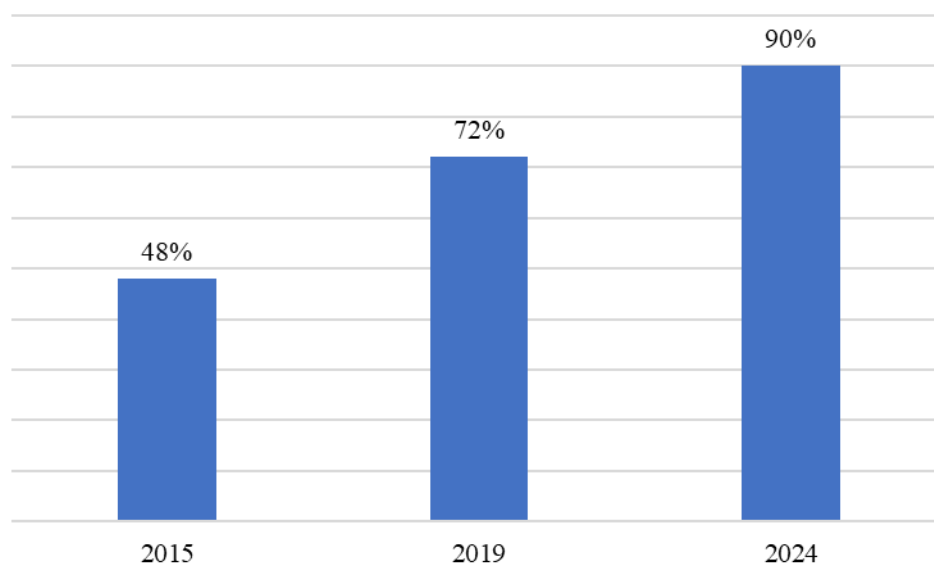

Fig. 1. Internet penetration among Ukrainians in 2015-2024
Source: developed by the author based on [3]

The main reasons for using the internet remain searching for necessary information (76%) and following the news (62%). At the same time, the share of the audience that uses the internet for entertainment and educational content (videos, movies, podcasts) or for online shopping has returned to its pre-war level. In 2024, 58% of Ukrainians watched videos and movies online, and 39% made shopping online, whereas in 2022 these figures were only 46% and 27%, respectively [3].

The growth of internet penetration among Ukrainians creates new opportunities for access to information, education, and communication. However, the wide use of online resources simultaneously poses challenges related to the critical evaluation of received information. Therefore, alongside indicators of access to digital technologies, it is important to pay attention to the media literacy level of the population, since the ability to recognize reliable sources, analyze content, and resist disinformation directly affects the efficiency and safety of internet use [4].

The war has become a powerful catalyst for the rise in Ukrainians’ media literacy: the need to quickly navigate the information flow stimulates the development of fact-checking skills and conscious news consumption, as well as serving as an important factor of social resilience, as it reduces the impact of disinformation and increases trust in quality sources. Although the overall media literacy index of Ukrainians has undergone significant changes since the beginning of the full-scale war, 65% of

Ukrainians still demonstrate a medium level. Throughout all three years of the war, the media literacy index has remained high and has not dropped to pre-war levels. The decrease in the share of the population with a high level of media literacy in 2024 compared to 2022 (from 31% to 7%) is explained primarily by adjustments in the methodology of the indicator's calculation, as well as by a certain adaptation to the modern media environment, the experience gained in verifying the reliability of information, and emotional fatigue caused by the heavy news agenda related to the war (Fig. 2) [5].

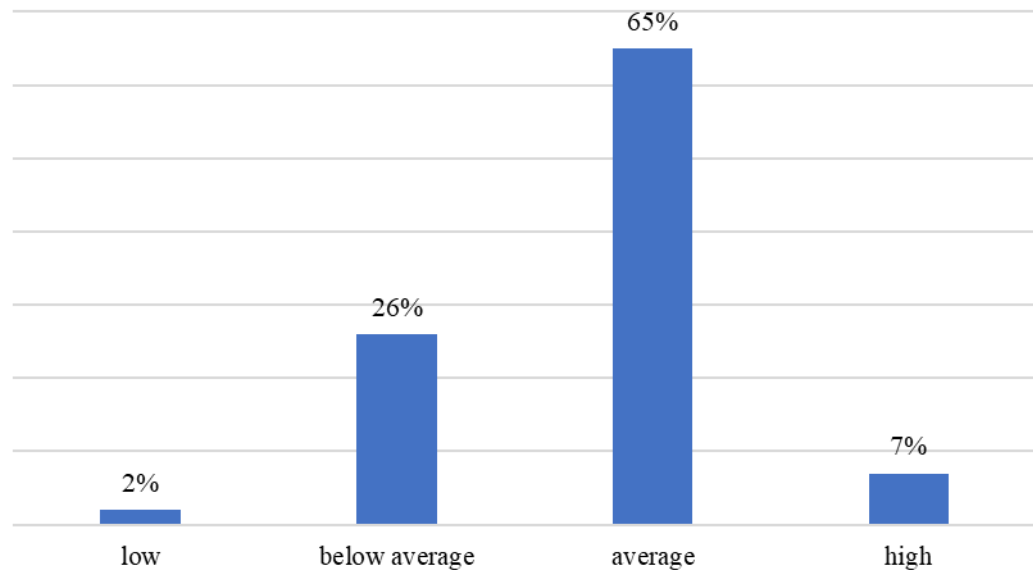

Fig. 2. Media literacy level of Ukrainians in 2024
Source: [5]

Expected, the highest level of media literacy is demonstrated by young people aged 18-35, primarily due to their high level of digital competence, whereas among the older age group of 56-65, the indicator remains the lowest. Educational level also significantly affects media literacy: among respondents with general secondary education, 41% have a low or below-average score, while among those with complete or incomplete higher education, this share is only 16%. Another important factor is material well-being: the higher the level of wealth, the higher the media literacy index. Among those who can only cover basic needs (low level of wealth), 44% have a low or below-average score, whereas among people with above-average income, this share is only 19%. Territorial differences are also evident: residents of large cities have higher levels of media literacy compared to those living in rural areas [4].

Ukrainians use various devices to consume news, with smartphones remaining the undisputed leader for 90% of the population. This is explained by their mobility, accessibility, and convenience for quickly viewing information from any location. Smartphones are particularly popular among young people, internally displaced persons, residents of frontline territories, and military personnel, as they allow rapid access to news via Telegram channels, social networks, and news apps.

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

Television or Smart TVs are used by about 37% of Ukrainians. Television remains an important source of news for older age groups and for those who prefer traditional media. Smart TVs allow viewers to watch both live news broadcasts and online content, combining the advantages of television and internet platforms. Laptops are chosen by about 26% of respondents. They are convenient for in-depth analysis of materials, browsing websites, and work-related resources, especially among young professionals and remote workers. Desktop computers are used by approximately 16% of Ukrainians, mainly at home or at work. They allow comfortable reading of longer texts and conducting analytical research, though they are less convenient than mobile devices for rapid access. Finally, tablets are used by about 12% of the population, mainly for convenient news reading on the go or at home. Tablets combine the mobility of a smartphone with the comfort of a larger screen, making them popular among those who value a balance between convenience and detailed content (Fig. 3).

Overall, the data indicate that mobility and quick access to information determine Ukrainians' preference for smartphones, whereas other devices are used for more in-depth or comfortable news consumption [6].

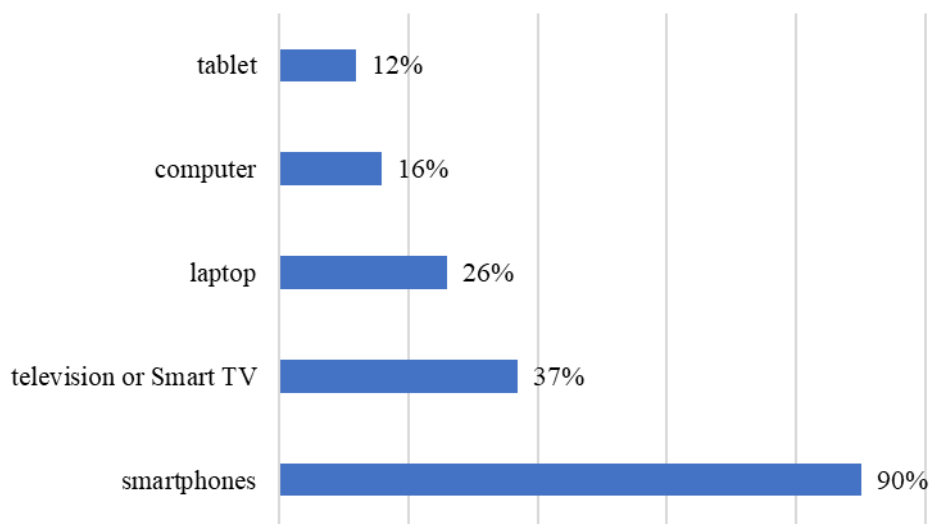

Fig. 3. Devices used for media consumption among Ukrainians
Source: [6]

Social networks remain the main source of news for Ukrainians: 40% of respondents use them exclusively for this purpose. Approximately 30% of respondents get their news through news websites or television (Fig. 4).

Social networks provide rapid access to information and allow for prompt responses to events. It is through Facebook, Instagram, Telegram, and other platforms that the majority of citizens learn about key news, even when located in areas with limited access to traditional media. At the same time, the popularity of social networks exacerbates the problem of spreading unverified information, encouraging users to pay closer attention to sources and verify facts.

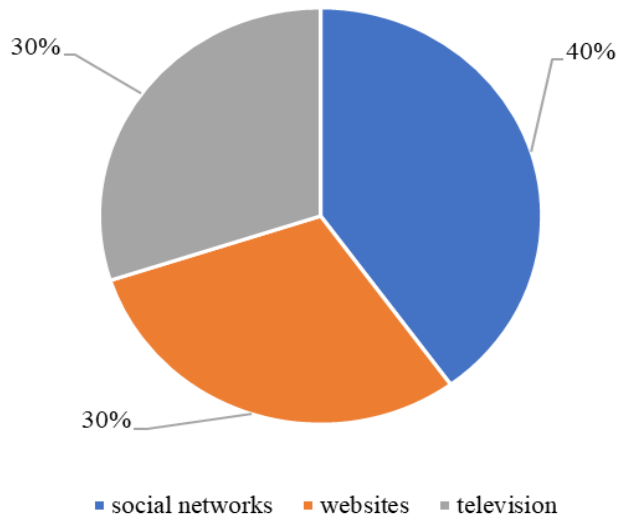

Fig. 4. Sources of news among Ukrainians
Source: developed by the author based on [7]

Given the popularity of social networks, Fig. 5 presents the dynamics of their use among Ukrainians as a primary news source. The data show how platform audiences changed in 2023-2024 and which channels remain the most in-demand for receiving timely information about events in Ukraine and worldwide [3].

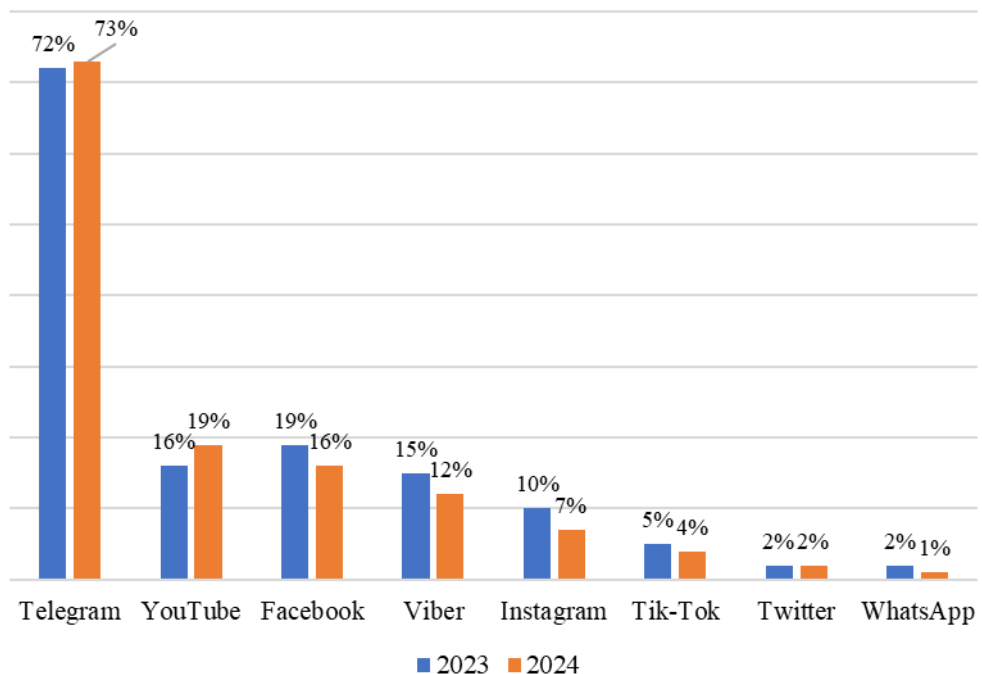

Fig. 5. Changes in the popularity of social networks for news consumption among Ukrainians in 2023-2024
Source: [3]

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

By trend, social networks remain a key tool for personal communication among Ukrainians. The data show how the share of users who use these platforms not only for news but also for messaging and communication with friends, family, and colleagues is changing (Fig. 6).

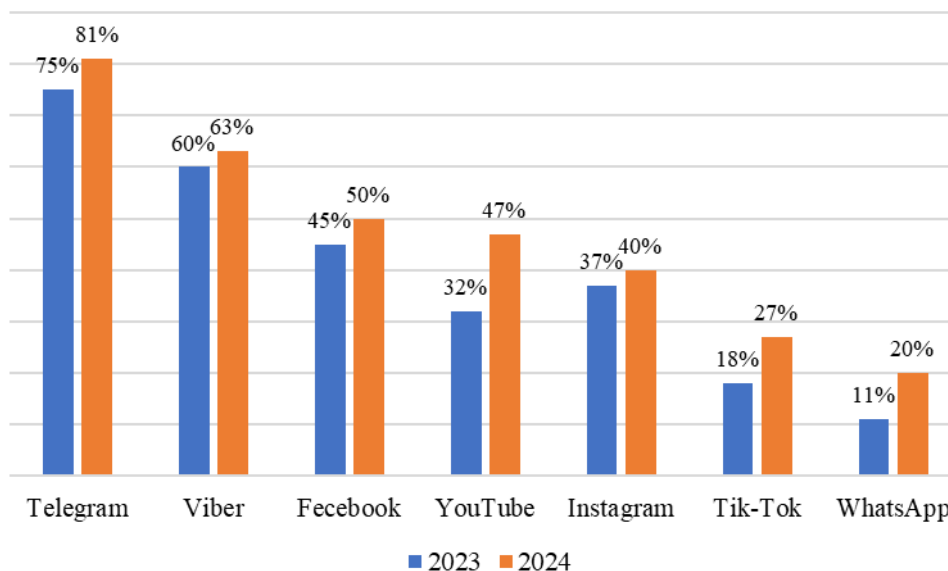

Fig. 6. Changes in the popularity of social networks for communication among Ukrainians in 2023-2024
Source: [3]

News media content is less popular than entertainment content: the main category chosen by 79% of Ukrainians remains feature films and TV series. Next are news and socio-political programs (68%) and music programs (63%). These changes are related to shifts in public sentiment during the third year of the full-scale war: people are less hopeful for a quick end to hostilities, fatigue from the news accumulates, and, as a result, the intensity of real-time news consumption decreases (Fig. 7).

Over the past year, there have been no significant changes in the perception of the role of the media in society. At the same time, there is a trend of increasing the share of those who view the media as a platform for dialogue between the state and citizens: from 29% to 37% over the past three years. The vast majority of respondents (70%) consider informing the public about socially significant events as the main function of the media. Half of Ukrainians (51%) believe that the media in the country work in favor of the authorities, while 40% think they pursue their own interests. A quarter of respondents (24%) see the media as a tool for promoting the interests of owners and investors. The largest share of the audience (34%) is confident that there is no official censorship in Ukraine, although it manifests in hidden forms; 17% believe that censorship exists neither officially nor in practice. At the same time, 42% assert that censorship in the media does exist. Three out of four Ukrainians (75%) are convinced that the state sets the rules that determine the activities of the media [9]. Researchers

have also identified the following trends that shape the nature of media consumption among Ukrainians in wartime conditions [1; 3; 9]:

- Internally displaced persons (IDPs) are interested in both news from their new place of residence and the region they left. However, they pay more attention to maintaining connections with their home and local community, particularly through reading local media. Their primary news source is Telegram channels on mobile phones.

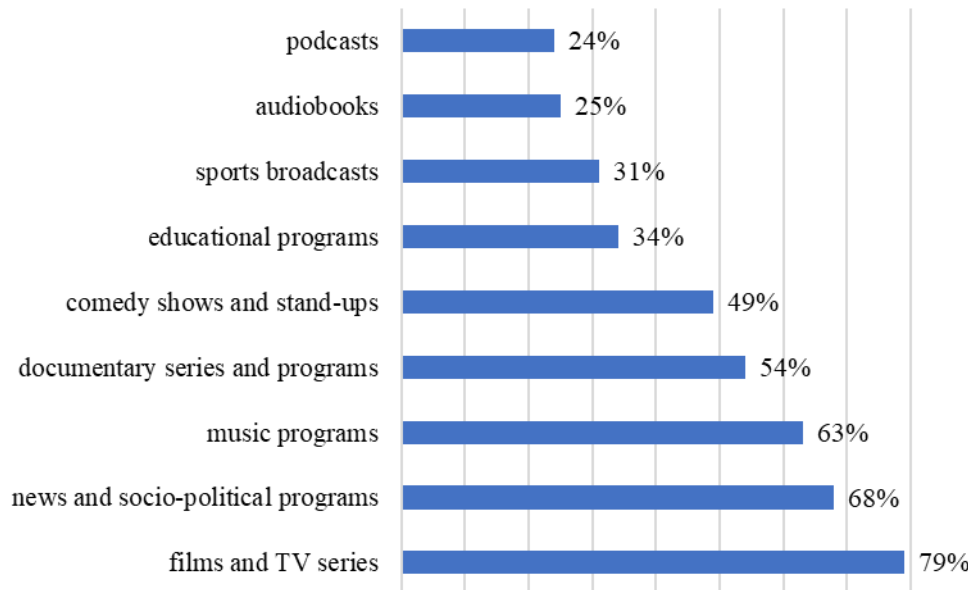

Fig. 7. Popularity of media content among Ukrainians in 2024

Source: [8]

- Individuals who have moved abroad mostly follow Ukrainian news. Their consumption of foreign media depends on their level of integration and proficiency in the language of the host country. They do not report fatigue from war news, but they feel that international media mention Ukraine less frequently. Their main device for accessing information is the mobile phone.

- In temporarily occupied territories, despite restrictions, Ukrainian news remains accessible. The most popular sources are Telegram channels, although their readership has decreased compared to the beginning of the full-scale invasion. Residents use mobile phones (often a second phone for concealment if needed) and can read news on laptops at home.

- Residents of frontline territories also actively follow Telegram channels via mobile phones, showing particular interest in news from front-line areas close to their region.

- Military personnel spend 15 minutes to 1 hour per day on news consumption, as access to information and time for reading are limited by frontline conditions. For them, the mobile phone is the primary convenient tool, and their news sources include Telegram channels as well as messages from commanders and comrades.

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

A high level of sensitivity among Ukrainians to distorted information can be noted. The audience is becoming increasingly competent at identifying fake news, and this trend has persisted for three years – since the beginning of the full-scale war. Only 18% of respondents assess the credibility of information intuitively. The level of trust Ukrainians have in different media is shown in Fig. 8.

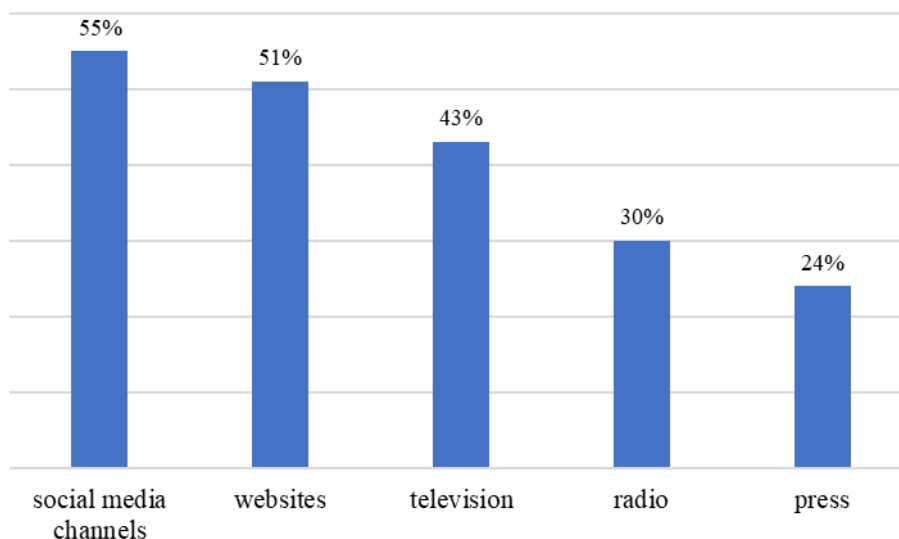

Fig. 8. Level of trust of Ukrainians in different media
Source: developed by the author based on [10]

Ukrainians trust the media partly due to the limited ability to verify information sources. The highest level of trust is observed toward the military – both among their fellow soldiers and among civilians whose relatives are involved in combat. In temporarily occupied territories, trust in Ukrainian publications exceeds trust in Russian media; however, local residents believe that both contain a significant amount of propaganda. Ukrainians who have moved abroad partially lose trust in the media, feeling that they portray the situation in Ukraine as worse than it actually is. At the same time, there is an opposing view: sometimes the media present an overly optimistic picture to avoid demoralizing the population.

Media consumption among Ukrainians in 2022-2024 has been characterized by high adaptability to new challenges related to the war and changes in the media environment. These years have been notable not only for the resilience and courage of Ukrainians in resisting the aggressor but also for the dynamic transformations in the ways media content is consumed. Particular attention should be paid to the phenomenon of information fatigue: the constant flow of news about the war, shelling, disinformation, and propaganda creates significant emotional pressure on the audience. Despite information overload, Ukrainians continue to seek high-quality and engaging content that allows them to take a break from the war, broaden their horizons, gain new knowledge, and experience positive emotions.

Conclusions. The war in Ukraine has radically transformed the information space and the ways citizens interact with the media. Information has become a strategic

resource for navigating reality, maintaining psychological resilience, and strengthening social cohesion. Digital communication channels – social networks, messengers, and news websites – have gained key importance for obtaining timely information, while traditional media are shifting toward analytics and explanatory content.

Ukrainians demonstrate a high level of media literacy and critical thinking, carefully evaluating information sources, verifying news, and countering disinformation. The highest level of media literacy is observed among young people aged 18-35, while the lowest is among the older age group. Smartphones remain the primary device for news consumption and communication, whereas the popularity of other devices – televisions, laptops, desktop computers, and tablets – is driven by the need for more in-depth or comfortable content consumption. Social networks and messengers continue to play a key role both for receiving news and for communication, while the popularity of entertainment content exceeds demand for news, reflecting information fatigue caused by the war.

The level of trust Ukrainians in the media depends on the type of source: it is highest for the military and verified Ukrainian publications, and lower for international and Russian media. At the same time, Ukrainians demonstrate caution and critical judgment in processing information.

Media consumption among Ukrainians in 2022-2024 is characterized by high adaptability to new challenges: the audience adjusts to information overload while continuing to seek high-quality and engaging content that helps them take a break from the war, acquire new knowledge, and experience positive emotions.

References:

1. Balabanova K. (2024). Analiz tendentsiy mediaspozhyvannya v Ukrayini za 2022-2024 rr. [Analysis of media consumption trends in Ukraine for 2022-2024]. *Intehrovani komunikatsiyi [Integrated communications]*. Vol. 1(17). DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-2644.2024.173>
2. Isayenko O. O. (2017). Sotsiokomunikativna model' mediaspozhyvannya [Socio-communicative model of media consumption]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya [Library science. Document science. Informology]*. Vol. 4. pp. 86-91.
3. Trapeznikova D. (2024). Zhyttya u smartfoni. Yak ukrayintsi korystovalysya media y sotsmerezhamy 2024 roku [Life in a Smartphone. How Ukrainians Used Media and Social Networks in 2024]. Available at: <https://mediamaker.me/usaids-internews-2024-mediaspozhyvannya-ukraincziv-12518/>
4. Hrytsyna V. (2019). Tsyfrova hramotnist': shcho tse i navishcho ukrayintsyam [Digital literacy: what is it and why is it for Ukrainians]. Available at: <https://pingvin.pro/blogy/thoughts/tsyfrova-gramotnist-shho-tse-i-navishcho-ukrayintsyam.html>
5. Analitychnyy zvit "Indeks mediahramotnosti ukrayintziv: 2020-2024" [Analytical report "Media Literacy Index of Ukrainians: 2020-2024"]. Available at: <https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/240621/2024-mli-ukr-full.pdf>

6. Doslidzhennya tsyfrovoyi hramotnosti v Ukrayini [Digital literacy research in Ukraine]. (2023). Available at: https://osvita.diia.gov.ua/uploads/1/8800-ua_cifrova_gramotnist_naselenna_ukraini_2023.pdf

7. Media use and attitudes in Ukraine. Available at: <https://portulansinstitute.org/wp-content/uploads/2025/04/English-Ukraine-Unesco-Report-Final.pdf>

8. Gradus reserch. Yak zminylosya mediaspozhyvannya v Ukrayini u 2024? [How has media consumption changed in Ukraine in 2024?]. Available at: <https://gradus.app/uk/open-reports/changes-media-consumption-ukraine-2024/>

9. Naumova M. (2025). Indeks mediahramotnosti ukrayintsiv za 2024 rik [Media Literacy Index of Ukrainians for 2024]. Available at: <https://detector.media/infospace/article/240621/2025-05-06-indeks-mediagramotnosti-ukrayintsiv-za-2024-rik/>

10. Snopok O. (2024). Doslidzhennya. Mediaspozhyvannya ukrayintsiv: tretiy rik povnomasshtabnoyi viyny [Research. Media consumption of Ukrainians: the third year of full-scale war]. Available at: <https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-mediaspozhyvannya-ukrayinciv-tretiy-rik-povnomasshtabnoyi-viyni-25292>

1.4. Research and Development of International Economic Activities of Ukrainian Breweries

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ПИВОВАРІННЯ УКРАЇНИ

Міжнародна економічна діяльність підприємств пивоварної галузі охоплює широкий спектр операцій, пов'язаних із виходом на зовнішні ринки, залученням інвестицій, імпортом сировини, експортом продукції, трансфером технологій та міжнародною кооперацією.

Однією з ключових особливостей міжнародної діяльності у пивоварінні є сильна залежність від національних регулювань, що стосуються якості продукції, акцизної політики та екологічних норм. Наприклад, у країнах ЄС існують жорсткі стандарти щодо використання натуральних інгредієнтів та обмежень на вміст певних добавок [11].

Ще однією визначальною особливістю галузі є високий рівень конкуренції, що спонукає виробників гнучко адаптувати свої маркетингові підходи до смаків споживачів у різних країнах. Важливу роль у міжнародній діяльності відіграють також брендинг та підкреслення регіональної унікальності продукту, що допомагає пивоварним компаніям вирізняти свою продукцію серед конкурентів.

Іншою особливістю є динамічний розвиток сектору крафтового пивоваріння, який має зростаючий попит у міжнародному масштабі. Це відкриває додаткові можливості для українських виробників, які можуть використовувати унікальні рецептури та натуральні інгредієнти для створення високоякісного продукту.

Таким чином, галузь пивоваріння має такі характеристики: 1) пивоварна галузь є значним сектором харчової промисловості України, що забезпечує робочі

місця та робить внесок у ВВП країни; 2) олігополістичний ринок: характеризується значною часткою кількох великих міжнародних та національних компаній (наприклад, «AB InBev Efes», «Carlsberg Ukraine», «Оболонь»), які контролюють більшу частину виробництва та продажів; 3) розвиток малих та крафтових пивоварень (починаючи з 2017 року спостерігається активний розвиток малих пивоварень, хоча їхня частка на ринку поки що невелика); 4) висока конкуренція як між великими гравцями, так і з боку імпоротної продукції та малих виробників; 5) зміни у споживчих перевагах (спостерігається тенденція до зростання споживання пива (порівняно з міцними алкогольними напоями) та інтерес до "нішевих" сортів пива з оригінальними смаковими добавками. Також зростає попит на безалкогольне пиво та пиво в кегах і банках) [11, 13].

Аналізуючи сучасний стан цієї галузі за період 2023-2024 рр., можна побачити такі тенденції [13]:

1. Зниження обсягів виробництва у 2022 році: повномасштабне вторгнення росії спричинило значне падіння виробництва пива.

2. Адаптація до воєнних умов: підприємства пивоваріння намагаються відновлювати виробництво та адаптуватися до нових реалій, реагуючи на потреби споживачів.

3. Регіональна концентрація: багато пивоварень орієнтуються на локальні ринки, хоча є загальнонаціональні бренди.

4. Зростання популярності крафтового пива: споживачі виявляють все більший інтерес до незвичайних смаків та продукції малих пивоварень.

5. Збільшення частки безалкогольного пива: зростає попит на безалкогольні версії улюбленого напою.

6. Зміни в упаковці: збільшується частка пива у кегах (особливо для HoReCa) та банках (зручність для споживача).

7. Активний бренд-маркетинг: виробники приділяють значну увагу просуванню своєї продукції та створенню впізнаваних брендів.

8. Розвиток «пивного туризму»: зростає інтерес до відвідування пивоварень та дегустацій.

Також можна виокремити і основні проблеми галузі пивоваріння:

По-перше, вартість та якість сировини (залежність від імпоротної сировини (ячмінь, хміль), оскільки вітчизняні аналоги часто не відповідають міжнародним стандартам якості, що призводить до збільшення витрат та проблем з постачанням).

По-друге, помірні темпи відновлення після криз (галузь все ще відчуває наслідки попередніх економічних криз та повномасштабного вторгнення).

По-третє, акцизне оподаткування (високі ставки акцизу можуть стримувати розвиток ринку та знижувати купівельну спроможність споживачів).

По-четверте, конкуренція з боку тіньового ринку (наявність нелегального виробництва та обігу пива створює нерівні умови конкуренції).

А, отже, на думку експертів перспективами розвитку галузі пивоваріння є [11]:

- подальший розвиток крафтового сегменту, зокоема прогнозується зростання кількості та популярності малих пивоварень;
- збільшення експортного потенціалу. За умови підтримки та адаптації до міжнародних стандартів, українські пивовари можуть розширювати свою присутність на зовнішніх ринках;
- впровадження нових технологій (модернізація виробництва та підвищення енергоефективності можуть сприяти зниженню собівартості продукції);
- розвиток внутрішнього туризму, який може стати додатковим драйвером зростання для місцевих пивоварень.

Загалом, пивоварна галузь України є важливою та динамічною, хоча й стикається з певними викликами. Подальший розвиток залежатиме від здатності підприємств адаптуватися до змін на ринку, впроваджувати інновації та ефективно конкурувати як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях.

На основі наявної інформації з різних джерел, можна навести деякі статистичні дані та тенденції щодо виробництва пива в Україні [11,12,13]:

1. Виробництво пива (крім безалкогольного з вмістом спирту до 0,5% об.):

2022 рік - падіння виробництва на 27,9% порівняно з 2021 роком, до 122,8 млн. дал. Це було пов'язано з повномасштабним вторгненням росії, порушенням ланцюгів постачання та збуту.

2023 рік - зростання виробництва на 7,8% порівняно з 2022 р.

2024 рік - зростання виробництва на 4,8% порівняно з 2023 роком, до 140 млн. дал. Однак, цей показник становив лише 82% від довоєнних обсягів.

Січень-березень 2025 року - експертна оцінка виробництва становить 29,0 млн. дал, що на 6,9% більше, ніж за аналогічний період 2024 року, але лише 85% від обсягів січня-березня 2021 року.

Січень 2025 року - виробництво склало 8,6 млн. дал, що на 16,8% більше, ніж у січні 2024 року, але 88,3% від січня 2021 року.

Лютий 2025 року - виробництво склало 17,7 млн. дал, що на 9,0% більше, ніж у лютому 2024 року, але 89,6% від лютого 2021 року.

За 3 місяці 2025 року - виробництво склало 29,0 млн. дал, що на 6,9% більше, ніж за аналогічний період 2024 року, але 85,0% від січня-березня 2021 року.

2. Експорт та імпорт пива:

2024 рік (за 11 місяців) - експорт пива з солоду склав 27,8 млн. дол. США, що значно менше, ніж у 2021 році (42,2 млн дол. США). Імпорт пива за цей період склав 72,5 млн. дол. США, що навіть перевищило показник 2021 року (71,7 млн дол. США).

3. Кількість підприємств:

За даними 2023 року, в Україні налічувався 241 пивоварний завод, серед яких 204 були малими пивоварнями з обсягом виробництва до 300 000 літрів.

Динаміка частки ринку основних гравців на ринку пивоваріння в Україні за 2021-2023 рр. наведена на рис.1 [12]. Як бачимо, за підсумками 2023 року компанія ПрАТ «Карлсберг Україна» стала №1 на ринку саме за обсягами продажу та природного обсягу.

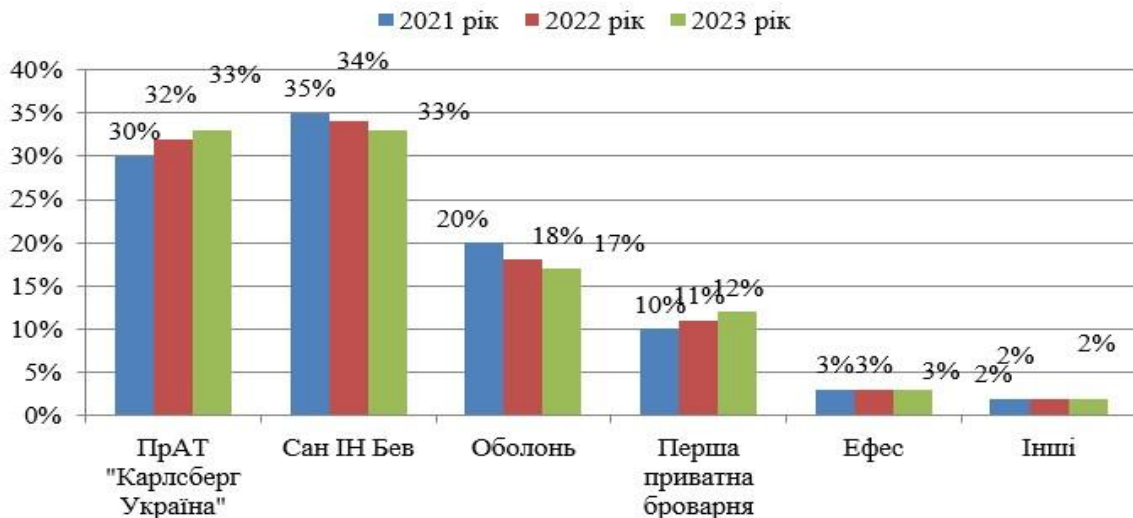

Рис. 1. Дослідження тенденцій зміни частки ринку підприємств пивоваріння України за 2021-2023 рр., %

Джерело: на основі даних [12]

Виробників пива в Україні умовно ділять на індустріальних, регіональних та малих (або крафтових). На законодавчому рівні такого розділення немає: є тільки великі (від 300 000 літрів на рік) та малі (до 300 000 літрів на рік і торгівля тільки пивом). Вартість ліцензії для них принципово відрізняється - для великих заводів сума складає 500 000 грн на рік, для малих пивоварень - 30 000 грн [11,13].

На ринок пива продукція постачається в основному з великих та середніх підприємств. Щодо малих пивоварень, то їх кількість зменшується і зараз їх частка на ринку становить близько 6%.

Розглянемо обсяги експорту та імпорту пива за період 2021-2024 рр. За даними Державної митної служби, за час війни експорт пива знизився порівняно з внутрішнім виробництвом, тоді як імпорт повернувся до довоєнних значень (табл.1) [3].

Таблиця 1

Дослідження тенденцій зміни показників зовнішньої торгівлі підприємств пивоваріння за 2021-2024 рр.

Роки	Імпорт пива, млн.дол.	Відносне відхилення, %	Експорт пива, млн.дол.	Відносне відхилення, %	Торгівельне сальдо, млн.дол.
2021	71,7	-	42,4	-	-29,3
2022	55,1	-23%	17,9	-58%	-37,2
2023	71,3	+23%	24,4	+36%	-46,9
2024	8,1	-	1,4	-	-6,7

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

На початку 2024 року імпорт пива вже перевищує показники першого місяця 2023 року. В січні в Україну завезли цього напою на \$8,1 млн, тоді як в минулому році щомісяця ввозилось в середньому на \$5,9 млн. Примітно, що імпортоване пиво є досить суттєвою статтею витрат для українців, і динаміка кардинально не змінюється в умовах війни з РФ. В 2021 році на цей напій припадало 0,10% від загальних витрат на імпорт, в 2022 році – 0,09%, а в 2023 році – 0,11%.

За даними Державної митної служби, найбільшими торговельними партнерами України в 2023 році стали Бельгія (23,5% всієї вартості імпорту), Німеччина (16%) і Чехія (11,1%). В “довоєнному” 2021 році найбільше пива завезли з Мексики (25%), а в січні 2024 року половина імпорту надійшла з Китаю [10].

Разом з тим, найбільше пива Україна експортує в Молдову. Країна вже три роки є найбільшим покупцем цього українського напою з показником в 32% в 2023 році. Інші великі ринки збуту - Китай (16% в 2023 році) і Литва (11,9%).

Експертна оцінка обсягу виробництва пива по Україні (крім пива безалкогольного з вмістом спирту до 0,5 об. %) за 8 місяців 2024 року склав – 98,5 млн. дал, та становить 106,7 % до аналогічного періоду 2023 року. У той же час зазначений показник становить лише - 80,5 % до обсягів виробництва 8-ми місяців 2021 року.

На нашу думку, з метою розвитку міжнародної економічної діяльності підприємств пивоваріння важливими напрямками будуть такі: 1) поглиблення спеціалізації та розширення асортименту преміальних та крафтових сортів пива; 2) оптимізація ланцюга поставок та логістичних процесів для експортної діяльності; 3) посилення маркетингової діяльності та брендингу на данському та інших міжнародних ринках; 4) розширення співпраці з данськими партнерами у сфері досліджень та розробок (R&D); 5) диверсифікація експортних ринків, оскільки це передбачено і в новій стратегії підприємства; 6) використання цифрового маркетингу (діджитал маркетингу) для підприємств пивоварної галузі (табл.2).

Таблиця 2

Пропоновані альтернативні заходи для розвитку міжнародної економічної діяльності підприємств пивоваріння

№з/п	Назва заходу	Обґрунтування	Рекомендації
1.	Поглиблення спеціалізації та розширення асортименту преміальних та крафтових сортів пива, орієнтованих на експорт до Данії та інших країн ЄС	Данія та інші країни ЄС мають розвинений ринок споживання преміальних та крафтових сортів пива. Розробка унікальних продуктів з використанням високоякісної української сировини (наприклад, локальних сортів хмелю, солоду) у співпраці з данськими пивоварами або з урахуванням данських споживчих переваг може забезпечити вищу	Провести маркетингові дослідження споживчих переваг у Данії та інших цільових ринках ЄС. Розробити нові рецептури преміальних та крафтових сортів пива, можливо, у колаборації з данськими броварнями для обміну досвідом та підвищення впізнаваності. Інвестувати в сучасне обладнання для виробництва малих партій спеціальних

		маржинальність та зацікавити нішеві ринки	сортів. Розробити ефективну стратегію позиціонування та просування цих продуктів на міжнародних ринках.
2.	Оптимізація ланцюга поставок та логістичних процесів для експортної діяльності	Зниження витрат на транспортування, зберігання та митне оформлення експортної продукції безпосередньо впливає на прибутковість. Ефективна логістика також забезпечує своєчасну доставку та підтримує конкурентоздатність на зовнішніх ринках	Провести аудит існуючого ланцюга поставок для виявлення вузьких місць та можливостей для оптимізації. Розглянути можливість співпраці з данськими логістичними компаніями для отримання вигідніших умов транспортування та дистрибуції в Данії та інших країнах ЄС. Впровадити сучасні IT-рішення для управління запасами та відстеження поставок. Дослідити можливості використання мультимодальних перевезень для зниження витрат.
3.	Посилення маркетингової діяльності та брендингу на данському та інших міжнародних ринках	Ефективний маркетинг та сильний бренд підвищують впізнаваність продукції, лояльність споживачів та дозволяють встановлювати вищі ціни, що позитивно впливає на доходи	Розробити адаптовані маркетингові стратегії для данського та інших цільових ринків з урахуванням їх культурних особливостей та споживчих звичок. Інвестувати в онлайн- та офлайн-просування, включаючи участь у міжнародних виставках, співпрацю з місцевими дистриб'юторами та ритейлерами, digital-маркетинг. Підкреслювати унікальність українського походження продукції та можливу співпрацю з данськими елементами (наприклад, використання данських інгредієнтів у спеціальних серіях). Активно використовувати соціальні мережі та інші цифрові канали для комунікації з цільовою аудиторією.

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

4.	Розширення співпраці з данськими партнерами у сфері досліджень та розробок (R&D)	Спільні дослідження можуть призвести до розробки нових продуктів, оптимізації виробничих процесів та впровадження інноваційних технологій, що підвищить конкурентоспроможність та знизить витрати	Налагодити співпрацю з данськими науково-дослідними інститутами, університетами або іншими пивоварними компаніями для проведення спільних досліджень у галузі пивоваріння. Обмінюватися знаннями та досвідом у сфері технологій виробництва, контролю якості та сталого розвитку. Розглянути можливість створення спільних інноваційних проектів, які можуть отримати фінансування за рахунок міжнародних грантів або програм.
5.	Диверсифікація експортних ринків	Залежність від одного експортного ринку може бути ризикованою. Розширення географії експорту дозволить збільшити обсяги продажів та зменшити вплив економічних або політичних коливань на окремих ринках.	Провести аналіз потенційних експортних ринків, окрім Данії, в країнах ЄС та інших регіонах світу. Розробити стратегії виходу на нові ринки з урахуванням їх специфіки. Участь у міжнародних торгових місіях та виставках для пошуку нових партнерів.
6.	Використання цифрового маркетингу (діджитал маркетингу)	Цифровий маркетинг є необхідним інструментом для будь-якого бізнесу, що прагне до зростання та розширення, особливо на міжнародному рівні	Розробити комплексну міжнародну цифрову стратегію. Інвестувати в локалізацію цифрових активів. Активно використовувати соціальні мережі на міжнародних ринках. Оптимізувати вебсайт для міжнародної аудиторії (SEO). Розвивати контент-маркетинг для міжнародної аудиторії. Використовувати email-маркетинг для міжнародної комунікації.

На сучасному етапі доцільним заходом для впровадження на підприємствах пивоваріння є використання цифрового маркетингу. У сучасному світі цифровий маркетинг є не просто трендом, а необхідністю для будь-якого бізнесу. Це пов'язане з такими особливостями:

1. Широке охоплення аудиторії. Інтернет та мобільні пристрої проникли у всі сфери життя українців. Цифрові канали дозволяють підприємствам охопити значно ширшу аудиторію, включаючи молодь, активних користувачів соціальних мереж та онлайн-платформ, які можуть бути менш схильні до традиційних форм реклами.

2. Точне таргетування. Цифрові інструменти надають можливість надзвичайно точного націлювання рекламних кампаній на конкретні сегменти аудиторії за такими критеріями, як вік, стать, інтереси, географічне розташування, купівельна поведінка тощо. Це дозволяє підприємству доносити свої повідомлення до найбільш зацікавлених споживачів, тим самим підвищуючи ефективність рекламних витрат.

3. Вимірюваність та аналітика. На відміну від традиційних методів маркетингу, цифрові кампанії легко відстежувати та аналізувати. Підприємство зможе в режимі реального часу отримувати дані про ефективність кожної кампанії, ключові показники (CTR, конверсії, охоплення), поведінку користувачів, що дозволить оперативно коригувати стратегію та оптимізувати результати.

4. Інтерактивність та залучення. Цифрові канали сприяють двосторонній комунікації з аудиторією. Підприємство може проводити інтерактивні конкурси, опитування, відповідати на запитання споживачів у соціальних мережах, створювати спільноти навколо своїх брендів, підвищуючи лояльність та залученість.

5. Гнучкість та оперативність. Цифровий маркетинг дозволяє швидко реагувати на зміни ринку, запускати нові кампанії, тестувати різні підходи та оперативно вносити корективи. Це особливо важливо в динамічному середовищі ринку напоїв.

6. Економічна ефективність. У багатьох випадках цифровий маркетинг може бути більш економічно ефективним порівняно з традиційними формами реклами, особливо при точному таргетуванні та можливості відстеження показника ROI (повернення інвестицій).

7. Підтримка впізнаваності бренду. Постійна присутність бренду в цифровому просторі, якісний контент та залучення аудиторії сприяють підвищенню впізнаваності брендів підприємств та формуванню позитивного іміджу.

Перевагами використання цифрового маркетингу для підприємств пивоваріння є:

а) збільшення продажів - завдяки точному таргетуванню та залученню зацікавленої аудиторії, цифрові кампанії можуть безпосередньо впливати на збільшення обсягів продажів продукції підприємства;

б) підвищення лояльності клієнтів - активна комунікація зі споживачами в цифровому просторі, надання цінного контенту та швидка реакція на їхні потреби сприятиме формуванню міцних зв'язків та підвищенню лояльності до брендів компанії;

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

в) краще розуміння споживачів - аналізування даних, отриманих в результаті цифрових кампаній, дозволить підприємству глибше розуміти свою аудиторію, її потреби, вподобання та поведінку, що є цінною інформацією для розробки нових продуктів та маркетингових стратегій;

г) розширення частки ринку - ефективні цифрові кампанії можуть допомогти підприємству залучити нових клієнтів та збільшити свою частку на ринку;

д) покращення іміджу бренду - якісний контент, активна присутність у соціальних мережах та позитивна взаємодія з аудиторією сприяють формуванню сучасного та прогресивного іміджу брендів підприємства;

е) конкурентна перевага - впровадження передових інструментів цифрового маркетингу може надати підприємству значну конкурентну перевагу на ринку;

є) оптимізація маркетингових витрат - завдяки можливості точного таргетування та відстеження ефективності, підприємство зможе оптимізувати свої маркетингові витрати.

Таким чином, інтеграція цифрового маркетингу в загальну стратегію просування продукції підприємств пивоваріння є не просто бажаною, а необхідною умовою для успішного розвитку та зміцнення позицій на ринку. Це дозволить компанії ефективніше комунікувати зі своєю аудиторією, збільшувати продажі, підвищувати лояльність клієнтів та отримувати цінну інформацію для подальшого розвитку.

Однією з важливих складових цифрового маркетингу є контент-маркетинг. Його основна мета - створювати та поширювати цінний, релевантний та послідовний контент для залучення та утримання певної аудиторії. Розглянемо основні відмінності між ними (табл. 3).

Таблиця 3

Порівняння характеристик цифрового маркетингу і контент-маркетингу

Характеристика	Цифровий маркетинг	Контент-маркетинг
Обсяг	Ширше поняття, охоплює всі маркетингові зусилля в цифровому просторі	Вужче поняття, є однією зі стратегій цифрового маркетингу
Основна мета	Залучення, конвертація та утримання клієнтів за допомогою різних цифрових каналів. Може включати як прямі продажі, так і побудову впізнаваності бренду	Залучення цільової аудиторії шляхом надання цінної інформації, побудова довіри та авторитету, встановлення довгострокових відносин з клієнтами, що в перспективі призводить до продажів
Підхід	Може бути як прямим (реклама, розсилки), так і непрямим (SEO, SMM). Орієнтований на різні етапи воронки продажів	Переважно непрямий, фокусується на наданні цінності аудиторії. Орієнтований на побудову довгострокових відносин та залучення зацікавлених лідів
Інструменти	SEO, PPC-реклама, SMM, email-маркетинг, контент-маркетинг,	Блоги, статті, електронні книги, інфографіка, відео, подкасти,

	партнерський маркетинг, веб-аналітика, мобільний маркетинг, відеомаркетинг тощо	вебінари, кейси, шаблони, інтерактивний контент тощо
Часові межі	Може давати швидкі результати (наприклад, платна реклама), а також мати довгостроковий ефект (наприклад, SEO)	Переважно довгострокова стратегія, результати якої нарощуються поступово зі збільшенням обсягу якісного контенту та зростанням лояльності аудиторії
Основна цінність	Ефективне використання різних цифрових каналів для досягнення маркетингових цілей	Надання цінної та корисної інформації аудиторії, що сприяє встановленню експертності та довіри до бренду

Обидва підходи є важливими та часто використовуються разом для досягнення найкращих результатів у просуванні бізнесу в цифровому світі. Контент є «паливом» для багатьох інструментів цифрового маркетингу (наприклад, SEO, SMM, email-маркетингу).

Отже, наведемо визначення цих понять задля кращого розуміння інструментів контент-маркетингу.

SEO (Search Engine Optimization) - це комплекс заходів, спрямованих на підвищення видимості вебсайту в результатах пошукових систем (таких як Google, Bing, Yahoo тощо) за певними ключовими словами та фразами. Основна мета SEO полягає в тому, щоб залучити на сайт більше органічного (неоплачуваного) трафіку від цільової аудиторії, яка активно шукає інформацію, товари чи послуги, пов'язані з діяльністю компанії.

SMM (Social Media Marketing) - це процес використання соціальних медіа-платформ для просування бренду, продуктів або послуг, залучення аудиторії, збільшення трафіку на вебсайт та досягнення різноманітних маркетингових цілей.

Email-маркетинг - це стратегія маркетингу, яка використовує електронну пошту для встановлення та підтримки відносин з поточними та потенційними клієнтами. Він включає в себе надсилання цільових повідомлень, інформаційних бюлетенів, рекламних пропозицій та іншого контенту через електронну пошту з метою залучення аудиторії, підвищення впізнаваності бренду, стимулювання продажів та побудови лояльності.

Процес розробки стратегії контент-маркетингу охоплює декілька етапів (Рис. 2):

1. Визначення цілей. Перш за все, необхідно чітко визначити, чого ви хочете досягти за допомогою контент-маркетингу (підвищення впізнаваності бренду, залучення трафіку, лідогенерація, збільшення продажів, тощо).

2. Аналіз цільової аудиторії. Розуміння потреб, інтересів, болей та демографічних характеристик вашої цільової аудиторії є ключовим для створення релевантного контенту.

3. Дослідження конкурентів. Аналіз контенту ваших конкурентів допоможе виявити прогалини на ринку та знайти унікальні теми для вашого контенту.

4. Вибір типів контенту та каналів розповсюдження. Визначте, які формати контенту (тексти, відео, інфографіка, подкасти тощо) найкраще підходять для вашої аудиторії та на яких платформах ви будете його поширювати.

5. Створення контент-плану. Розробіть детальний план створення та публікації контенту на певний період часу.

6. Створення якісного контенту. Контент повинен бути цінним, цікавим, корисним та відповідати потребам вашої аудиторії.

7. Просування контенту. Недостатньо просто створити контент, його потрібно активно просувати через обрані канали.

8. Аналіз результатів. Регулярно відстежуйте ключові показники ефективності (KPI) для оцінки успішності вашої стратегії та внесення необхідних коректив.

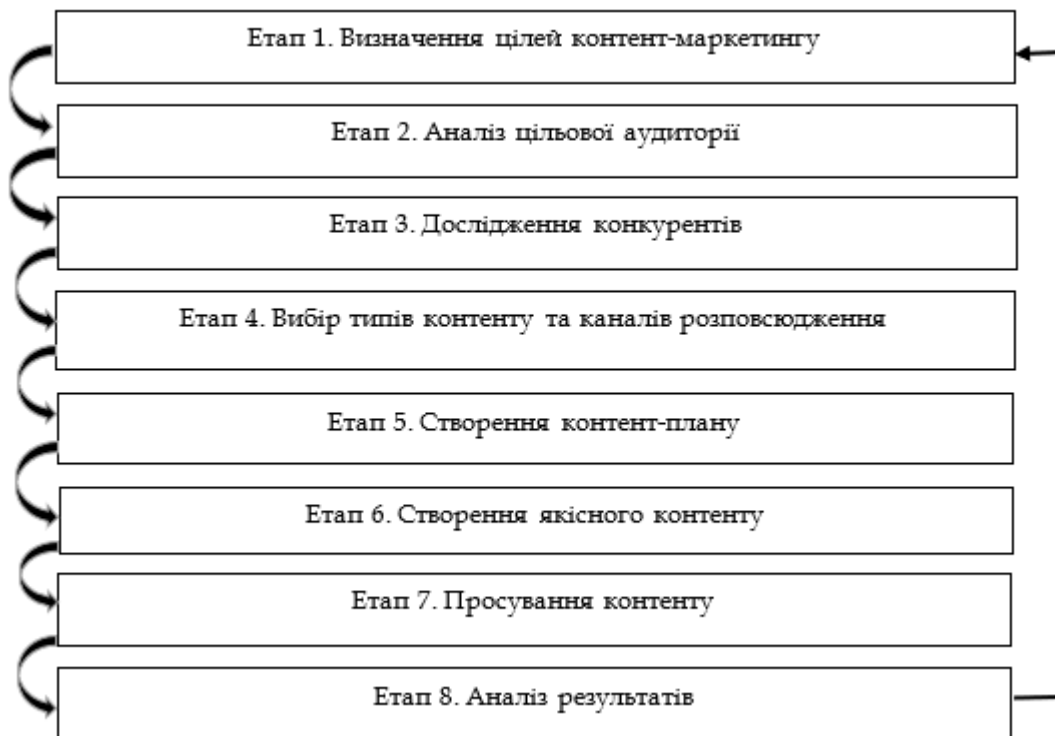

Рис. 2. Етапи процесу розробки стратегії контент-маркетингу підприємства

Існують різні інструменти контент-маркетингу:

- дослідження ключових слів: Google Keyword Planner, Serpstat, Ahrefs;
- генерація ідей контенту: BuzzSumo, AnswerThePublic, Google Trends.

Для створення контенту використовують: тексти (Google Docs, Microsoft Word); графіку та інфографіку (Canva, Adobe Creative Cloud Express); відео (InShot, DaVinci Resolve, Adobe Premiere Pro); аудіо (Audacity, Adobe Audition).

З метою управління контентом та планування застосовують інструменти Trello, Asana, Google Calendar. Для автоматизації маркетингу - NetHunt CRM. Для аналітики - Google Analytics.

Є такі види контент-маркетингу:

- текстовий контент (статті в блозі, пости в соціальних мережах, електронні книги, white papers, описи товарів/послуг, email-розсилки);
- візуальний контент (інфографіка, фотографії, ілюстрації, презентації, комікси, меми);
- відеоконтент (вебінари, відеоуроки, огляди, інтерв'ю, презентації, live-трансляції, анімаційні ролики);
- аудіоконтент (подкасти, аудіокниги, музика);
- інтерактивний контент (опитування, тести, вікторини, калькулятори, ігри);
- користувацький контент (UGC) (відгуки клієнтів, коментарі, фотографії та відео від користувачів).

Для досягнення найкращих результатів важливо комбінувати різні види контенту та стратегії. Ефективний контент-маркетинг потребує часу, послідовності та постійного аналізу.

На основі аналізування видів контент-маркетингу, на нашу думку, найоптимальнішим варіантом для підприємств пивоваріння з метою розвитку міжнародної економічної діяльності буде застосування автоматизованої системи NetHunt CRM - це CRM (Customer Relationship Management) система, розроблена для інтеграції з Google Workspace, особливо з Gmail. Її основна ідея полягає в тому, щоб користувачі могли керувати своїми клієнтськими відносинами, продажами та маркетинговими активностями безпосередньо зі свого звичного інтерфейсу Gmail, уникаючи необхідності перемикатися між різними програмами. Які можливості має NetHunt CRM:

По-перше, це інтеграція з Gmail, що дозволяє перетворювати електронні листи на ліди (від англ. lead - потенційний клієнт, який виявив зацікавленість у вашому продукті) або угоди, додавати контакти з листів до CRM, відстежувати історію листування безпосередньо в картці клієнта.

По-друге, управління контактами та компаніями (зберігання та організація інформації про клієнтів та компанії в єдиній базі даних, сегментація контактів, запобігання дублюванню).

По-третє, керування лідами (відстеження потенційних клієнтів на різних етапах продажів, автоматичне захоплення лідів з різних джерел (веб-форми, соціальні мережі тощо).

По-четверте, лійка продажів (англ. Purchase funnel) (візуалізація етапів продажів, налаштування лійок під власні бізнес-процеси, прогнозування продажів).

По-п'яте, звітність та аналітика (генерування звітів про ефективність продажів, стан лійки, активність команди, відстеження ключових показників ефективності (KPI)).

По-шосте, автоматизація продажів (автоматизація рутинних завдань, таких як розсилка email-ланцюжків, оновлення статусу угод, сповіщення).

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

По-сьоме, інтеграції (підтримка інтеграцій з іншими сервісами та платформами, такими як Google Workspace (Календар, Диск, Таблиці), LinkedIn, Facebook, WhatsApp, Zapier та інші).

NetHunt CRM має широкий спектр інтеграцій, серед яких:

- Google Workspace: Gmail, Google Calendar, Google Sheets, Google Drive, Google Contacts.
- Соціальні мережі та месенджери: LinkedIn, Facebook Messenger, Instagram, WhatsApp, Telegram, Viber.
- Сервіси автоматизації: Zapier, Zoho Flow.
- Маркетингові інструменти: Mailchimp, Lemlist, Apollo, Hunter.
- VoIP телефонія: RingCentral, Stream Telecom, Ringostat.
- Інші інструменти: Calendly, PandaDoc, Intercom, Slack, WordPress, Zoho Desk, Zoho Forms та багато інших через Zapier та API.

NetHunt CRM пропонує кілька тарифних планів, які відрізняються набором функцій та вартістю за користувача на місяць. Зазвичай доступні такі плани:

- Basic (базові функції CRM для організації клієнтської бази та продажів).
- Basic Plus (розширені можливості, включаючи додаткові інтеграції та інструменти для багатоканальної комунікації).
- Business (повний набір інструментів для автоматизації продажів та командної роботи).
- Business Plus (додаткові можливості для автоматизації та масштабування бізнесу).
- Advanced (розширені функції для управління складними бізнес-процесами та інтеграціями).

Вартість кожного плану залежить від кількості користувачів та обраної періодичності оплати (місячна або річна). NetHunt CRM часто пропонує безкоштовний пробний період (зазвичай 14 днів), щоб користувачі могли ознайомитися з функціоналом перед покупкою.

NetHunt CRM рекомендується малому та середньому бізнесу, особливо командам продажів, які активно використовують Gmail та інші сервіси Google Workspace. Її інтуїтивний інтерфейс та тісна інтеграція з Google роблять її зручною для швидкого впровадження та використання.

NetHunt CRM розроблена таким чином, щоб бути інтуїтивно зрозумілою та легкою у використанні, особливо для користувачів Google Workspace, оскільки вона тісно інтегрована з Gmail. Проте, щоб максимально ефективно використовувати всі її можливості, навчання може бути корисним, а в деяких випадках і необхідним.

NetHunt CRM може бути корисна для різних відділів та ролей у компанії, зокрема:

- відділ продажів: менеджери з продажів можуть використовувати її для керування лідами, угодами, відстеження комунікацій з клієнтами, планування наступних кроків та аналізу ефективності продажів. NetHunt CRM допомагає

автоматизувати багато рутинних завдань, дозволяючи продавцям зосередитися на побудові відносин з клієнтами та закритті угод;

- відділ маркетингу: маркетологи можуть використовувати CRM для сегментації клієнтської бази, проведення email-кампаній (особливо в планах з розширеними можливостями), відстеження джерел лідів та аналізу ефективності маркетингових зусиль;
- служба підтримки клієнтів: CRM може допомогти в організації запитів клієнтів, відстеженні історії звернень та забезпеченні персоналізованої підтримки;
- керівництво: керівники можуть використовувати NetHunt CRM для отримання аналітичних звітів про ефективність продажів, маркетингу та роботи команди, прогнозування доходів та прийняття обґрунтованих бізнес-рішень;
- будь-які співробітники, які взаємодіють з клієнтами: Залежно від потреб бізнесу, доступ до певних функцій CRM може бути наданий будь-якому співробітнику, який бере участь у процесі обслуговування клієнтів або продажів.

Отже, працювати з NetHunt CRM може широкий спектр співробітників, які взаємодіють з клієнтами або відповідають за продажі та маркетинг. Хоча базова функціональність може бути інтуїтивно зрозумілою, навчання, безумовно, підвищить ефективність використання CRM та допоможе компанії отримати максимальну вигоду від її впровадження.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило доцільність поєднання стратегічного підходу до міжнародної економічної діяльності з сучасними інструментами цифрової трансформації. Запропоновані заходи можуть бути застосовані не лише підприємствами пивоварної галузі, а й підприємствами інших галузей України, що прагнуть ефективно реалізовувати свою зовнішньоекономічну стратегію в умовах міжнародної співпраці.

Список використаних джерел

1. Голубовський, Р. (2025). Цифровий маркетинг у стратегічному управлінні підприємством: тренди та перспективи. *Цифрова економіка та економічна безпека*, 1(16).
2. Дахно, І. І. (ред.). (2018). *Зовнішньоекономічна діяльність*. Київ: Центр учб. літ.
3. Курицький, В. (2024). Дослідження міжнародної економічної діяльності підприємств пивоваріння України. У *82-га Студентська науково-технічна конференція. Секція «Економіка і менеджмент» : збірник тез доповідей*. Львів.
4. Луханіна, К. (2024). Глобальні тренди інтернет-маркетингу: сучасний вимір та майбутні трансформації. *Економіка та суспільство*, (60). URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-34> [Дата звернення 17 квітень 2025]
5. Паламарчук О.М., Коркач І.В. (2023). Тенденції розвитку цифрового маркетингу в сучасних умовах господарювання. *Економіка та управління*, (57). URL: <https://economicbulletin.com/index.php/journal/article/download/977/970/> [Дата звернення 17 квітень 2025]

6. Рябов І.Б., Шевкопляс І.М. (2020). Особливості та сучасні тенденції застосування системи digital-маркетингу на підприємстві. *Ефективна економіка*, (12). URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8423>
7. Скоропад, І.С., та Герасименко, С.І. (2014). Ефективність маркетингових заходів у системі зовнішньоторговельних зв'язків. *Вісник національного університету "Львівська політехніка"*, 469.
8. Стадник В. С., Федулова І. В. (2025). Сутність стратегії виходу на міжнародний ринок і способи її реалізації малими та мікропідприємствами [Електронний ресурс]. *Ефективна економіка*, (3).
9. Тибінка Г. І., Мацьків Г. В. (2025). Альтернативні варіанти покращення управління експортно-імпоротною діяльністю компанії [Електронний ресурс]. *Ефективна економіка*, (3).
10. Державна митна служба України. *Офіційний сайт*. URL: <https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/import-export> [Дата звернення: 6 жовтня 2025].
11. BeerComments. *Інтернет-сторінка BeerComments*. Доступно: <http://beercomments.com.ua/dazhe-perspektivnuyu-otraslmozhno-ugrobit/> [Дата звернення: 20 вересня 2025].
12. Державна служба статистики України. *Офіційний сайт*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> [Дата звернення: 20 вересня 2025].
13. Укрпиво. URL: <http://ukrpivo.com/dokumenty/kerivni-normativni-dokumenty-ukrayini/normativni-dokumenty-yaki-vikoristovuyut-pid-chas-virobnitstva-bezalkogolnih-napoyiv/> [Дата звернення: 6 жовтня 2025].

1.5. Research of Volunteer Movement as a Systemic Phenomenon in Conditions of Economic Instability and Crisis

ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ ЯК СИСТЕМНОГО ЯВИЩА В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ТА КРИЗИ

В умовах геополітичної, економічної, соціальної та екологічної невизначеності здатність до мобілізування людського потенціалу демонструє волонтерська діяльність, базована на ціннісноорієнтованій поведінці волонтерів в системі взаємодії громадянського суспільства та держави, що прагне до виживання та розвитку. Риси волонтерства набувають системного характеру під час війни, поза як несуть ціннісний зміст для потребуючих та самих волонтерів, посилюють мотиваційну та соціальну активність в суспільстві, формують людський капітал, здатний сприяти економічній стабільності. Під впливом об'єктивних чинників зовнішнього впливу та суб'єктивного вибору, волонтерська діяльність реалізована низкою вагомих функцій (соціальною, економічною та ін.) у процесі забезпечення потреб громадян та вирує в бік актуальних викликів суспільства. Таким чином, набуваючи здатності до імплементації в усі сфери господарської діяльності (виробництво, розподіл, обмін і споживання) на різних ієрархічних рівнях соціально-економічних відносин. Окреслене потребує

ідентифікації чинників впливу, засад забезпечення та напрямів розвитку волонтерської діяльності, як вагомого інституту громадянського суспільства.

Метою статті є виявлення системних рис явища волонтерського руху та середовища його розвитку, інтерпретованого рядом показників міждержавного порівняння у світових рейтингах та національними показниками ідентифікації. Предметом дослідження є представлення результатів кількісного оцінювання основних показників ідентифікації волонтерського руху в Україні, вивчення та систематизація основних соціально-економічних рис явища волонтерського руху в Україні в у період економічної невизначеності.

Завданнями дослідження стали:

- проаналізувати специфіку явища волонтерства в умовах нестабільності та криз;
- здійснити аналіз затребуваності волонтерської діяльності для потреб міжкраїнного порівняння та навести основні індикатори оцінки волонтерської діяльності у світових рейтингах,;
- провести систематизацію показників оцінювання волонтерської в Україні;
- представити результати оцінки волонтерського руху в Україні базованого у міжнародних та українських рейтингах, пов'язаних із благодійністю та волонтерством;
- за результатами систематизації показників та оцінювання волонтерського руху в Україні в умовах нестабільності окреслити ряд основних соціально-економічних рис явища волонтерства.

У роботі авторами висунуто та перевірено гіпотезу щодо набуття волонтерським рухом рис системного характеру в умовах зрушень та невизначеності геополітичного, економічного соціального спрямування.

Для отримання результатів щодо вивчення волонтерського руху як системного явища застосовано загальнонаукові методи дослідження – теоретичного узагальнення, наукової абстракції, статистичних спостережень на базі обробки вторинних статистичних даних.

З метою вивчення динаміки та масштабів поширення волонтерської діяльності в Україні використано Світовий індекс благодійності (World Giving Index, WGI), надаваним Міжнародним благодійним фондом (Charities Aid Foundation, CAF). Світовий індекс благодійності базується на оцінці частоти надання допомоги незнайомцям, практики пожертвування грошей на благодійність та часу на волонтерську роботу.

У дослідженні використано Індекс оцінки поширення благодійності (Charity prevalence index – індекс, CPI), який публікується українським Благодійним фондом (БФ) Zagoriy Foundation («Фонд родини Загорій»). Індекс оцінки поширення благодійності застосовується для дослідження стану сфери благодійності в частині оцінювання рівнів взаємодії в некомерційному секторі, вивчення рівнів довіри українського суспільства до благодійних організацій, ідентифікації джерел донатів та бар'єрів фінансування громадського сектору, оцінки поширення та залучення волонтерства у некомерційному секторі;

специфіку попиту благоотримувачів та специфіку їхньої взаємодії з бенефіціарами. Індекс оцінки поширення благодійності розраховано БФ Zagoriy Foundation як середньозважене значення оцінки поширення благодійності, засноване на відповідях українців на запитання: «Наскільки, на Вашу думку, благодійність поширення в Україні?», де ранг «0» присвоєно думці, що благодійність зовсім не поширена, а «10» - дуже поширена [11].

З метою вивчення чинників сприятливого розвитку середовища волонтерства в Україні, а саме в частині оцінювання можливостей та мотивації для здійснення волонтерської діяльності у роботі використано Індекс людського розвитку (Human Development Index, HDI). Відзначено, що волонтерська діяльність сприятливо відображається на показниках Індексу людського розвитку. До прикладу, через сприяння підвищенню якості життя, соціальному та економічному розвитку спільностей. Індекс людського розвитку (Human Development Index, HDI) надає оцінку рівня життя, грамотності, освіти та довголіття в різних країнах. Він розроблений Програмою розвитку ООН (ПРООН) і публікується в щорічних звітах про розвиток людства.

До безпосередніх показників оцінки волонтерства в Україні віднесено такі показники, як кількість зареєстрованих волонтерів у реєстрі ДПС; усереднена кількість осіб, що донатять на банки; обсяг та структура донатів; кількість організацій та установ, які залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців, динаміку зміни яких з плином часу проаналізовано у роботі.

Започаткування волонтерської діяльності набуло зі створенням Міжнародного комітету Червоного Хреста, 1859 р. . у цей період до волонтерів відносили осіб, які йшли добровільно на військову службу; близько 1970 р. до них стали відносити осіб, які займалися суспільно корисною діяльністю. У дослідженнях західних науковців сутності, функцій та мотивацій волонтерської діяльності на шляху інтеграції мігрантів і біженців у громадянське суспільство, починаючи з 1991 року, відзначено, що волонтерством займаються громадяни один для одного безоплатно із своєї доброї волі [38, с. 7]. За визначальні риси волонтерства авторами відзначено систему взаємозалежних дій і громадянську взаємодію, підкреслюючи соціальний та економічний ефекти волонтерства. Західними науковцями зазначається, що волонтерство спричинене потребою реалізації потенціалу членів суспільства для поліпшення якості їхнього життя [39, с. 104], яке виражається як один з видів продуктивної діяльності, як праці, що додає цінність використанню товарів і послуг, чим підвищує суттєво свою ринкову вартість [42, с. 694].

В українському суспільстві наукові дослідження волонтерства розкриті з позицій концепції «людського капіталу», яка широко висвітлена у науковій літературі, та волонтерського руху як системного явища в час економічної та геополітичної невизначеності. Як окремий напрям розкриття концепції «людського капіталу» слід відзначити праці З. Галушка [5], Ю.І. Пилипенка та А.С. Швець [23], де висвітлено роль людського капіталу для потреб післявоєнного відновлення України, працю таких авторів, як М.О. Кохан, Л.Й. Гнилянська та В.І.

Головнєв [16], які розглядають проблематику розвитку людського капіталу в умовах формування стратегічного потенціалу та динамічних змін через призму досягнення соціальної згуртованості; працю Ю. Самборської [30], яка досліджує людський капітал як чинник впливу на шляху до економічного зростання. Роль та функції волонтерства у розвитку людського капіталу з позицій соціальної згуртованості і громадянського суспільства висвітлена у праці Г. Захарчин та О. Юрченко [14].

Концепція волонтерства, як системне явище, розкрита з позицій оцінки ключових чинників формування та напрямів розвитку, функцій, інституціонального забезпечення тощо. Зокрема, історико-правові засади поширення волонтерства в Україні розкрито у праці О.В. Головка [6]. Ю.М. Стасюк [41] представив особливості волонтерської допомоги українським добровольчим формуванням на початку антитерористичної операції. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства з позицій вивчення специфіки формування, проявів в суспільстві та перспектив розвитку наведено у роботі О.В. Панькової, О.Ю. Касперович та О.В. Іщенко [24]. Сутність та особливості волонтерської діяльності в системі взаємовідносин держави і суспільства розкрита у роботі В.Л. Голуб [7]. Специфіка державного регулювання розвитку волонтерської діяльності в Україні в частині забезпечення посилення обороноздатності держави розглядає І.В. Мазій [17].

Гене́за волонтерства як джерела соціальної агентності в умовах суспільної напруженості і кризових ситуацій розкрита з позицій виокремлення двох механізмів соціальних змін – організаційного та самоорганізаційного у роботі Л. Бевзенко, О. Злобіної [2]. Автори досліджують особливості динаміки агентності волонтерства на різних етапах кризових ситуацій, його адаптаційний потенціал, роль інституційного впливу у відновленні соціального порядку.

Вплив цифровізації суспільства та його інструментарій на розвиток волонтерства представлені у праці І.Е. Коваленко [15]. Волонтерство як соціокультурний феномен розглядає В.Л. Погрібна [25]. Формування філософії волонтерського руху як теоретичної основи особливого розуміння свободи в історичному аспекті висвітлено у праці Р. Драпушко, О. Ілюк [12]. Результати соціально-правового дослідження волонтерського руху наведені у праці П. Горінова, Р. Драпушко [8]. Волонтерський рух з позицій стратегічного розвитку молодіжного лідерства представлені у роботі Н.І. Грищенко [10]. Волонтерська діяльність підлітків як умова соціального їх становлення представлена Н.О. Мирошніченко та Л.В. Ковальчук [19].

Волонтерські практики в умовах вимушеної міграції в сучасній Україні: чинники та наслідки актуалізації досліджені О.О. Проценко [26]. Волонтерство, як провідне явище в процесі забезпечення соціальної безпеки України та проблеми, з якими стикаються волонтери з боку держави та суспільства розглянуто В.С. Руденко [29]. Авторкою розкрито проблематику внутрішньо переміщених осіб та роль волонтерів у наданні допомоги та реінтеграції цих осіб. Запропоновано

заходи сприяння розвитку волонтерства в Україні, зокрема покращення державної підтримки, розвиток професійного розвитку волонтерів, створення механізмів співпраці та підвищення свідомості суспільства.

Потреба у систематизації та змістовному наповненні поняття «волонтерська діяльність» в умовах економічної та геополітичної невизначеності, що надає волонтерству нових рис соціально-економічного характеру, надають підстави для поглиблення наукових досліджень у цій царині.

Одним з головних чинників єдності й сили духу українців є небайдужість до своїх громадян (41732779 осіб за даними Мінфін України, станом на листопад 2022) [15], повна самовіддача та мотивація, базована на волонтерстві, вишпекана як героїчним минулим України, так і метою збереження українського суспільства у майбутньому.

Волонтерський рух гостро затребуваний у зоні бойових дій. Допомога в тилу, тенденція благодійності є важливим забезпеченням зони бойових дій в умовах соціально-економічної нестабільності. Ряд країн організують благодійні концерти на допомогу Україні, особи різних рас та націй згруповуються та організують збори донатів та гуманітарної допомоги, купівлю та передачу зброї, задовольняють інші потреби країни, якій було оголошено терор та спроби геноциду. Громадянське суспільство в Україні та закордоном за участю міжнародних стейкхолдерів, волонтерів та інституції активно розширює спільноту волонтерського руху в умовах економічної невизначеності, яка виникла у період активної фази війни в Україні з боку Росії.

Волонтерство розглядається як безкорислива суспільно корисна діяльність, яка реалізована окремими особами чи організаціями. У відповідності із законодавством України, волонтерська допомога трактується як добровільна, соціально спрямована та неприбуткова діяльність, виконувана волонтерами, що здійснюється на засадах гуманності, добровільності, безоплатності, рівності, неприбутковості та ін. соціальних засадах. Волонтерська діяльність затребувана для вирішення актуальних соціально-економічних проблем громадянського суспільства шляхом надання безоплатної допомоги або передачі ресурсів громадянам, які цього потребують.

Волонтерство, згідно пропозицій ООН, можливо зреалізувати на міжнародному, національному та онлайн-рівнях. Специфіка волонтерської діяльності побудована на реалізації програм благодійності, окреслена за масштабами, цілями та засобами реалізації. З метою ідентифікації рівнів поширення, а відтак, затребуваності волонтерської діяльності у світі доцільно скористатись такими основними ідентифікаторами, як:

1. Всесвітній індекс благодійності (World Giving Index – WGI). Всесвітній індекс благодійності – це комбінований показник, який вимірює ставлення населення окремої країни до таких форм благодійної допомоги нужденним, як частота надання допомоги незнайомцям, практика пожертвування грошей на благодійність та час, відведений на волонтерську роботу. Дослідження показало, що в багатьох країнах щастя відіграє більшу роль в питанні жертвування грошей,

ніж багатство. У звіті CAF було відзначено, що у 2024 році до благодійності були залучені 4,3 млрд. людей (або 73% дорослого населення); у десятку найщедріших країн світу увійшла Україна (2024 р.). За даними 2023 р. найбільші українські фонди витратили на волонтерство понад 1,5% ВВП, що еквівалентно виробітку в таких галузях, як будівництво або експорт чорних металів.

2. Благодійність в Америці (Charitable Giving in America, CGA) - оцінка практик різних форм добровільних благодійних у підтримці громадських ініціатив та вирішенні соціальних проблем у США. Показник вивчає обсяги благодійних внесків з таких джерел, як приватні особи, корпорації, фонди та заповіді з поправкою на інфляцію. Благодійні внески, як правило, вказують на позитивну динаміку, а внески по заповітам - характеризуються вищою волатильністю з огляду на те, що пожертви розподілені у різні роки нерівномірно. Спадні або «плоскі» тренди засвідчують потребу некомерційних підприємств вибудовувати стратегії взаємодії із донорами із вищою ефективністю.

3. Індекс людського розвитку (Human Development Index, HDI) - інструмент, що вимірює якість життя в різних країнах світу та базований на показниках: очікувана тривалість життя, освіта та стандарт життя. Волонтерство та благодійність впливають на HDI через покращення соціально-економічного стану суспільства, підвищення рівня освіти та сприяння у вирішенні соціальних проблем, як-от забезпечення медичної допомоги тощо, а отже, стимулює розвиток благодійності як одного із засобів подолання бідності та зменшення проявів соціально-економічної диференціації та позитивно позначається на показникові HDI. О. О. Фоміна О.О. та Н. В. Оленцевич (2021) [36] також вказують, що показник диференціації доходів є спільною детермінантою для індексів людського розвитку (HDI) та індексу благодійності (WGI), водночас, WGI є більш чутливим до рівнів нерівності розподілу національного доходу в країні.

4. Глобальний індекс волонтерства (The Global Volunteering Index, GVI) - це ініціатива Програми добровольців ООН (UNV) та Університету Преторії, спрямована на вимірювання та розуміння специфіки волонтерства в усьому світі. Він має на меті забезпечити стандартизовану основу для оцінки внеску волонтерів, домінуючи, в контексті Цілей сталого розвитку. Глобальний індекс волонтерства буде представлений у Звіті про стан волонтерства у світі за 2026 рік.

5. Charity Navigator- рейтинг, що оцінює ефективність та надійність американських благодійних організацій та призначений для поінформування донорів щодо потребуючих їхніх благодійних внесків. Відображення позицій України у міжнародних рейтингах, пов'язаних із благодійністю та волонтерством, наведена у табл. 1.

Якщо Україна у 2010 році посіла 150 місце, інтерпретоване Індексом благодійності, то у 2022 році зайняла друге місце у рейтингу, вагомо зреагувавши на геополітичні виклики та економічну кризу та засвідчуючи умотивованість та організованість у сфері благодійності. У 2024 році Україна зайняла сьоме місце, та показала високий рівень залучення у рух благодійності. Застосування підходу до оцінювання рівнів поширення волонтерства та благодійності в Україні на базі

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

Всесвітнього індексу благодійності дає змогу оцінити не тільки масштаб фінансової підтримки, а й загальний рівень соціальної відповідальності суспільства, як високий, системний та вмотивований.

Таблиця 1

Ідентифікація України у міжнародних та українських рейтингах,
пов'язаних із благодійністю та волонтерством

Рік	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Всесвітній індекс благодійності (World Giving Index), місце (ранг)	81	101	-	20	10	2 (62)	7 (57)
Індекс оцінки поширення благодійності (Charity Prevalence Index) за результатами оцінки Zagoriy Foundation (Україна)	-	4,8	-	4,5	7,7	-	6,7
Індекс людського розвитку, ранг	88/189	74/172	78	78/191	90/193	87/193	-
Індекс розвитку людського потенціалу у перший рік, Value	0,784	0,789	0,783	0,772	0,772	0,779	-

Джерело: систематизовано на основі [11; 32; 34; 37]

Індекс людського розвитку (Human Development Index, HDI) в Україні у період у 1990-2022 рр. зріс з 0,731 до 0,772 (90 місце зі 193 країн і територій) та засвідчив тенденції стійкого розвитку: в частині соціальних, економічних та політичних змін, вказуючи на зріст доступності до освіти, охорони здоров'я та підвищення стандарту життя громадян. Водночас, наслідки пандемії та війни позначилися на рівні людського розвитку в Україні (за даними звіту ООН «Вихід із глухого кута: Переосмислення співпраці в умовах поляризованого світу», 2025 р.) в частині підтримки України на шляху до сталого розвитку. З урахуванням соціально-економічної нерівності в країні, позначеної співвідношенням Валового національного доходу на особу для жінок і чоловіків за категоріями здоров'я, знання та рівень життя, Індекс людського розвитку України склав 0,676, що свідчить про втрати в людському розвитку. Слід зауважити, що нерівномірний прогрес посилює політичну поляризацію світу, виходом з якого є створення глобальної архітектури суспільних благ завдяки наданню гуманітарної допомоги; сприянню у розвитку країн з низьким рівнем доходу; підтримці фінансування глобальних суспільних благ. Для 2024 року засвідчено значення Індексу розвитку людського потенціалу у перший рік на рівні 0,779 або 87 місце з 193 країн, що були обрані для міжкраїнного порівняння.

Від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україні сформувалося потужне волонтерське ком'юніті. Громадянське суспільство щодня організовує підтримку незахищених верств населення, збори для ЗСУ, допомогу дитячим притулком, організацію гуманітарних вантажів у райони активних бойових дій та для переселенців, підтримка біженців за кордоном – усі ці завдання виконують волонтери. У 2025 році кількість активних волонтерів перевищила 1,2 млн. осіб, з них близько 20% - студенти. Набуває зросту молодіжний сегмент, який задовольняє потреби домедичної допомоги, плетіння маскувальних сіток, допомоги притулкам тощо.

Гостра затребуваність волонтерського руху в Україні потребує інтерпретувати волонтерство, на думку авторів, такими індикаторами:

- кількість зареєстрованих волонтерів у реєстрі ДПС;
- усереднена кількість осіб, що донатять на банки;
- обсяг та структура донатів;
- кількість організацій та установ, які залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців;
- частка витрат на благодійність в структурі ВВП;
- ефективність програм та проєктів благодійних організацій;
- аналіз ризиків волонтерської діяльності (якісна та кількісна оцінка);
- рівень задоволеності учасників та користувачів благодійної діяльності (за результатами маркетингових чи соціальних досліджень).

Наведемо результати аналізу основних показників оцінки волонтерської діяльності в Україні. У табл. 2 представлено аналіз динаміки зареєстрованих волонтерів у Реєстрі ДПС та усередненої кількості осіб, що донатять на банки.

Таблиця 2

Аналіз динаміки зареєстрованих волонтерів у Реєстрі ДПС
та усередненої кількості осіб, що донатять на банки

Період		Кількість осіб у Реєстрі волонтерів, од.	Темпи росту до попереднього періоду	Середня кількість осіб, що донатять на банки	Темпи росту до попереднього періоду
2022 рік	Січень	320	-	-	-
	Лютий	323	1,01	15747	-
	Березень	332	1,03	92947	5,90
	Квітень	379	1,14	124432	1,34
	Травень	429	1,13	179277	1,44
	Червень	500	1,17	818590	4,57
	Липень	570	1,14	526058	0,64
	Серпень	636	1,12	678777	1,29
	Вересень	734	1,15	756207	1,11
	Жовтень	852	1,16	1572037	2,08
	Листопад	1048	1,23	1123848	0,71
	Грудень	2699	2,58	1055378	0,94
2023 рік	Січень	3196	1,18	1280364	1,21
	Лютий	3637	1,14	1030853	0,81
	Березень	4072	1,12	1134333	1,10
	Квітень	4478	1,10	1069809	0,94
	Травень	4846	1,08	1149543	1,07
	Червень	5186	1,07	1682866	1,46
	Липень	5491	1,06	1293973	0,77
	Серпень	5809	1,06	1481025	1,14
	Вересень	6072	1,05	1498291	1,01
	Жовтень	6322	1,04	1662740	1,11
	Листопад	6648	1,05	1805272	1,09
	Грудень	6734	1,01	2172297	1,20
2024 рік	Січень	7695	1,14	1951567	0,90
	Лютий	8084	1,05	2264265	1,16

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

	Березень	8423	1,04	2023545	0,89
	Квітень	8745	1,04	1831748	0,91
	Травень	9258	1,06	2043871	1,12
	Червень	9540	1,03	1749091	0,86
	Липень	9700	1,02	2135472	1,22
	Серпень	9860	1,02	1755603	0,82
	Вересень	10064	1,02	1769653	1,01
	Жовтень	10310	1,02	1813036	1,02
	Листопад	10454	1,01	2029928	1,12

Джерело: сформовано на основі [21; 27; 28].

Слід відзначити сприятливі тенденції розвитку волонтерства в Україні, зокрема, позитивні темпи росту в часі кількості осіб у Реєстрі волонтерів у період січень 2022 р. - листопад 2024 р., за який найбільші темпи зростання засвідчено у грудні 2023 року відносно листопада 2023 р. – 258%. За період січень 2022 р. - листопад 2024 р. темпи зростання кількості осіб у Реєстрі волонтерів склали 3266%.

У період січень 2022 р. - листопад 2024 р. суттєво зросла середня кількість осіб, що донатять на банки - у 128,9 р. Найбільші темпи зростання за аналізований період засвідчено у березні відносно лютого 2022 року – 5,9 разів.

Зростання кількості осіб у Реєстрі волонтерів та збільшення середньої кількості осіб, які донатять на благодійну діяльність, засвідчують активізацію громадян у наданні допомоги потребуючим під час війни. Тенденції позитивного зростання волонтерства свідчать, що залучення більшої кількості громадян до волонтерської діяльності дозволить надавати більше підтримки військовим, медичним установам та жителям постраждалих територій. Загальна підтримка та активне волонтерство є потужним елементом тилового і не тільки забезпечення; а залучення більшої кількості волонтерів і донорів сприяє покращенню гуманітарної ситуації у країні.

Вагомим показником у волонтерстві є аналіз результатів зібраних донатів. Слід відзначити тенденцію цифровізації українського суспільства, яка надала можливості здійснювати донати, використовуючи різні цифрові платформи для формування зборів. Відтак, придатними для обґрунтованого застосування стали моно «банки». Що таке моно «банки» загалом та як вони слугують таким вагомим інструментом для волонтерів? «Банка» - це звичайний розрахунковий рахунок. До неї також можна долучити платіжну картку. Відповідно, створити «банку» можуть тільки клієнти цифрового банку monobank. За змістом, це аналог скарбнички від АТ «ПриватБанк», за допомогою якої можна було непомітно накопичити кошти невеликими сумами, перераховуючи відсоток від витрат або округлюючи залишок.

Війна трансформувала цей платіжний засіб, надаючи йому функції як накопичення, так і формування зборів. Зокрема, першого квітня 2022 року у розділі «Накопичення» у додатку monobank з'явилися три благодійні «банки», через які кінцевий споживач може переказувати «решту» або здійснювати донат на допомогу українській армії у фонди «Повернись живим», «Підтримка армії»

або «Гуманітарна допомога». Ця тенденція зборів донатів набула поширення серед волонтерів, оскільки створення власної банки дозволяла залучити значну кількість потенційних кінцевих споживачів та організацій-споживачів для закупівель таких товарів, як: автомобілі для ЗСУ, дрони, елементи амуніції, озброєння, гуманітарна допомога у вигляді їжі, теплого одягу та решти потреб військовий та цивільних, які так чи інакше постраждали через війну тощо.

Аналізуючи високі рейтинги довіри Монобанку, послуга донату стала дієвим інструментом волонтерів. Кінцеві споживачі та організації-споживачі, з огляду на довіру до банку, приймають участь у зборах, розповсюджують інформацію про різноманітні збори та поширюють посилання на ті ж «банки» (табл. 3).

Аналіз динаміки кількості організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців представлено в табл. 4.

Таблиця 3

Аналіз динаміки та структури донатів під час війни в Україні

Рік	2022	2023	2024	Січень-лютий 2025
Надходження на рахунки НБУ	22,3	11,1	16	15
Обсяг донатів у найбільші благодійні фонди (БО), млрд. грн., в т.ч.:	18,1	18,75	24,1	15,7
- фандрейзингова платформа United24	8,6	12,07	17,5	8,6
- БО «МБФ «Повернісь живим»	5,6	4,53	4,4	1,3
- БО Гуманітарний фонд Сергія Притули	3,9	2,145	2,177	0,112
Загальна сума донатів, зібраних через «банки», Monobank, млрд. грн.	8,5	27,4	40	24,1
Середня сума донату на банку, грн.	258	349	410	-

Джерело: сформовано на основі [4; 13; 18; 20; 22; 33].

Таблиця 4

Аналіз динаміки кількості організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців, од.

Рік	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2024/ 2018
Неприбуткові організації, з них:	81598	202623	321256	205484	215858	222864	208385	2,55
- благодійні організації	17726	18433	19812	11816	17835	20910	30366	1,71
Частка благодійних організацій до загалу неприбуткових	0,22	0,09	0,06	0,06	0,08	0,09	0,15	-
Благодійні/ громадські організації, які не подають фінансові звіти	-	-	-	93659- / 19751	90453/ 21963	89964/ 22417	92189/ 23382	-/-
Частка благодійних та громадських організацій, які не подають фінансові звіти до загалу неприбуткових	-	-	-	0,55	0,52	0,41	0,55	

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

Організації, які залучали іноземних волонтерів	367	470	549	657	1179	1661	2259	6,16
--	-----	-----	-----	-----	------	------	------	------

Джерело: [1; 3; 9; 21; 31; 35].

У період 2018-2024 рр. в Україні відмічено зростання кількості неприбуткових організацій - до 208385 од. неприбуткових організацій у 2024 році з темпом зростання у 2024/2018 рр. на рівні 2,55. Кількість благодійних організацій зростає за аналізований період у 1,71 р. - засвідчено їхню кількість у 2024 році на рівні 30366 од. У 2018-2024 рр. відбулось зниження частки благодійних організацій до загалу неприбуткових організацій до рівня 0,15 - у 2024 році відносно 2018 р., де частка благодійних організацій до загалу неприбуткових становила 0,22.

Відзначено, що кількість організацій, які залучали іноземних волонтерів у 2018-2024 рр. зростає до 2259 од. у 2024 році на противагу 367 організаціям, які залучали волонтерів у 2018 році. Складність оцінки кількості організацій та установ, що залучають до своєї діяльності волонтерів, зокрема іноземців, полягає у тому, що лише близько половини благодійних та громадських організацій подають фінансові звіти, що ускладнює реальну оцінку обсягів діяльності та рівнів залучення українськими організаціями волонтерів, в тому числі іноземців.

Дослідження специфіки становлення волонтерської спільноти в умовах суспільної напруженості та економічної нестабільності [28; 32; 40] дозволило з'ясувати такі риси цього суспільного явища:

- волонтерський рух стає джерелом соціальної агентності та носієм певної ціннісно-нормативної системи, який набув системності у відповідь на загострення суспільної напруженості, геополітичної невизначеності та економічної нестабільності в Україні. Саме волонтерський рух за участю, значною кількістю, громадян взяв на себе відповідальність за екстрене реагування на запити цивільних та військових під час неспроможності гнучкого реагування державних офіційних інституцій на виклики безпеки. Слід відзначити, що волонтерською діяльністю під час війни займається більшість громадян працездатного населення, у волонтерстві приймають участь інваліди-активісти різних вікових категорій, особи з різним рівнем соціального та фінансового забезпечення; значної кількості неприбуткових організацій як представників недержавних офіційних інституцій;

- волонтерство в Україні стрімко набуває актуальності та спонукає до світової підтримки волонтерського руху в Україні. До прикладу, слід відзначити такі інститути міжнародної підтримки волонтерства, як ГО «Ініціативний центр сприяння активності та розвитку громадського почину «Єднання», Міжнародна благодійна організація «Фонд Східна Європа», Міжнародний фонд «Відродження», УСВІ та інші.

- волонтерський рух набув глибокої експертизи та польового досвіду, викликаний потребою у постійній адаптації та зміні форм, у яких здійснюється допомога, та відзначився зростом потенційних учасників-добровольців у створенні волонтерського ком'юніті, допомога від якого стала комплексною та

структурувалась відповідно до пріоритетів окремих волонтерських підрозділів та специфіки їхньої допомоги. Це засвідчує його системний характер, заснований на досвіді, компетенціях та соціальному капіталі;

- вибудова волонтерського середовища, відзначена гнучким реагуванням на потреби та пілотуванням нових програм, базованих на масштабуванні волонтерського досвіду, набуває рис інституціоналізації та, у разі виникнення нових джерел криз, здатності до відновлення самоорганізації та гостро потребує узгодження дій з державними інституціями в частині пошуку спільних знаменників та ефективних форматів розвитку співпраці. Разом з цим, з питань безпекового захисту, організаційних, фінансових чи юридичних питань волонтери можуть звернутись до українських громадських організацій та фондів, до прикладу, ГО «Українська Волонтерська Служба», БО «Українська освітня платформа», ГО «ЮрШтаб», БФ «Право на захист», Центр демократії та верховенства права. Доступу до ресурсів залишається вагомою перешкодою до узгодженого та сталого розвитку волонтерства.

Звернення до Світового Індексу благодійності не вказав на кореляцію рис соціально-економічного чи політичного характеру країни з показником WGI країни, надаючи уявлення про благодійність її громадян. Як зазначено у звіті CAF, країни з високим значенням WGI знаходяться у різних регіонах, мають різні культури, релігії та рівні багатства. Однак країни, які, за визначенням ООН, мають нижчий за середній рівень доходу, відзначені у десятці країн з найбільшим показником WGI. Тому, вочевидь, найбільш вірогідними чинниками впливу на благодійність у цих країнах виступають духовно-релігійні характеристики національного менталітету та соціальні норми та традиції, які знаходяться на вищому ціннісному щаблі за рівні оцінки національного багатства і доходів окремих громадян.

На думку О.О. Фоміної та Н.В. Оленцевич [36] індекс благодійності (WGI), який використовується для потреб міждержавного порівняння доцільно віднести за складову при здійсненні розрахунку Індексу людського розвитку (HDI), оскільки авторами виявлено кореляцію та сприяння благодійності для людського розвитку, позитивний вплив благодійності щодо реалізації соціальної функції громадян. Враховуючи тривалі тенденції нестабільності у світі та активізацію осередків конфліктів, вплив благодійності та волонтерського забезпечення у процесах відновлення світової стабільності набуватиме подальшої актуальності, що дозволяє погодитись із думкою О.О. Фоміної та Н.В. Оленцевич.

Автори статті покладаються на думку щодо набуття рис системності у явищі волонтерства у третій рік війни в Україні. Поряд з тим, в частині оцінки комплементарного розвитку волонтерства та благодійності, за результатами звіту «Дослідження сфери благодійності» Zagoriy Foundation [32], суспільному явищу благодійності надано рис несистемності, що слід ураховувати під час подальшого вивчення та систематизації ознак волонтерства та особливостей середовища його розвитку в Україні.

За умов поглиблення соціальної напруженості та дисбалансу державного управління під час економічних та політичної невизначеності волонтерський рух стає вагомою формою громадянської активності, потужним ціннісно-ресурсним потенціалом формування соціального капіталу на індивідуальному і суспільному рівнях. Активізація явища волонтерського руху та набуття ознак його систематизації позначилася у рейтингах України за показником Всесвітнього індексу благодійності у 2022-2024 рр., зайнявши десятий, другий та сьомий ранги відповідно за результатами міжкраїнного порівняння; а також у рейтингах України за показником Індексу людського розвитку, набувши 78; 90 та 87 місць за результатами міжкраїнного порівняння (введення якого у дослідження продиктоване тенденціями сприяння благодійності в країні внаслідок зросту показників ідентифікації її людського розвитку).

Скерованість волонтерського руху в Україні відзначена кристалізуванням соціальної агентності та набуттям ним певної ціннісно-нормативної системності, яка спонукає до світової підтримки. Зокрема, формування явища волонтерства спирається на польовий досвід та глибоку експертизу, соціальний капітал та його компетенції, що дозволяє здійснювати постійну та швидку адаптацію та зміну форм, у яких здійснюється волонтерська допомога. Вибудова волонтерського середовища, базована на масштабуванні волонтерського досвіду, набуває здатності до відновлення та самоорганізації та потребує узгодження дій волонтерського співтовариства з державними та недержавними органами влади для спільного розв'язання проблем в умовах соціально-економічних та політичних криз. Практика зародження та систематизації явища волонтерства в околі середовища його розвитку стає джерелом подальшого системного вивчення для потреб розвитку теорії та методології дослідження даного явища.

Список використаних джерел:

1. 89% громадських організацій не здали річну фінансову звітність за 2024 рік (2025). Opendatabot. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/foundation-go-financial-reports-2025> (дата звернення: 07 вересня 2025).
2. Бевзенко Л., Злобіна О. Волонтерство в умовах інституційних та структурних змін: генеза та агентні впливи. *Український соціологічний журнал*. 2021. №26. С. 27-38. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/21477/20029> (дата звернення: 08 вересня 2025).
3. Благодійний бум: кількість благодійних організацій зросла майже удвічі від початку повномасштабної війни. Opendatabot. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/non-profit-2023> (дата звернення: 07 вересня 2025).
4. Вінокуров Я. За січень на спецрахунок НБУ задонатили майже стільки ж, скільки за весь 2024 рік. Хто благодійник? *Еpravda*. URL: <https://epravda.com.ua/finances/hto-zadonativ-milyardi-griven-na-specrahunok-nbu-u-sichni-803296/> (дата звернення: 09 вересня 2025).

5. Галушка З. Людський капітал економіки України: вплив війни та потенціал післявоєнного відновлення. *Economic Sciences*. 2024. Випуск 328 (2). С. 100-108.
6. Головка О.В. Волонтерство в Україні: історико-правовий аспект. *Право і безпека*. 2023. №2 (89). С. 9-18.
7. Голуб В.Л. Волонтерська діяльність в системі взаємовідносин держави і суспільства: автореф. дис. канд. наук держ. упр., Київ. 2016. 20 с.
8. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження: монографія. Державний інститут сімейної та молодіжної політики. 2022. 240 с. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/39498/tytul.pdf?sequence=1> (дата звернення: 10 вересня 2025).
9. Гринів В. Українська благодійність у цифрах: зростання, ефективність та роль крипто валют. URL: <https://forklog.com.ua/exclusive/ukrayinska-blagodijnist-u-tsyfrah-zrostannya-efektyvnist-ta-rol-kryptovalyut> (дата звернення: 07 вересня 2025).
10. Грищенко Н.І. Волонтерський рух в сучасній Україні як стратегія розвитку молодіжного лідерства. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. № 2 (38). С. 73-78.
11. Дослідження сфери благодійності. Комплексний звіт. Zagoriy Foundation URL: https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2024/12/02_12_2_doslidzhennya_sektoru_blagodijnosti.pdf (дата звернення: 11 вересня 2025).
12. Драпушко Р., Ілюк О. Формування філософії волонтерського руху як теоретичної основи особливого розуміння свободи. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2023. № 1 (1) С. 40-56.
13. За січень-лютий 2025 українці задонатили 84% суми всього 2023 року. URL: <https://skilky-skilky.info/za-sichen-liuty-2025-ukraintsi-zadonatyly-84-sumy-vsogo-2023-roku/> (дата звернення: 08 вересня 2025).
14. Захарчин Г., Юрченко О. Роль волонтерства у розвитку людського капіталу. *Економіка та суспільство*. 2025. Випуск 71. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-71-79> (дата звернення: 11 вересня 2025).
15. Коваленко І.Е. Концептуальні засади створення школи волонтерів в умовах цифрової трансформації. *Імідж сучасного педагога*. №6 (213). С. 12-17.
16. Кохан М.О., Гнилянська Л.Й., Головнєв В.І. Розвиток людського капіталу та досягнення соціальної згуртованості в умовах формування стратегічного потенціалу та динамічних змін. *Економіка та суспільство*. 2024. Випуск 59. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3427> (дата звернення: 07 вересня 2025).
17. Мазій І.В. Державне регулювання розвитку волонтерської діяльності в Україні щодо посилення обороноздатності держави: автореф. дис. канд. наук держ. упр. Хмельницький. 2019. 20 с.

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

18. Мирончук.Р. Українці задонатили 100 мільярдів на «банки» monobank з початку великої війни - Гороховський. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2025/06/24/153428254/> (дата звернення: 12 вересня 2025).
19. Мирошніченко Н.О., Ковальчук Л.В. Волонтерська діяльність підлітків як умова соціального їх становлення. *Наукові записки*. 2020. Випуск 148. С. 115-123.
20. [Моргун](#) В. Рекордні донати: за 2025 рік українці пожертвували більше, ніж за 2023 рік. URL: https://24tv.ua/economy/donati-ukrayinskim-blagodiynim-fondam-statistika-24_n2760597https://24tv.ua/economy/donati-ukrayinskim-blagodiynim-fondam-statistika-24_n2760597 (дата звернення: 12 вересня 2025).
21. Opendatabot. Відкриті дані. URL: <https://opendatabot.ua/> (дата звернення: 09 вересня 2025).
22. Огляд щодо використання неприбуткових організацій у цілях легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансування тероризму. Державна служба фінансового моніторингу України. URL: <https://mof.gov.ua> (дата звернення: 09 вересня 2025).
23. Панькова О.В., Касперович О.Ю., Іщенко О.В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*. 2016. Випуск 2. С. 25–40.
24. Пилипенко Ю.І., Швець А.С. Людський капітал: сутність та фактори розвитку. *Економічний вісник Дніпровської політехніки*. 2023. №2 (82). С. 15-21.
25. Погрібна В.Л. Волонтерство як соціокультурний феномен: епістемологічні та аксіологічні аспекти аналізу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 4 (27). С. 185-194.
26. Проценко О.О. Волонтерські практики в умовах вимушеної міграції в сучасній Україні: чинники та наслідки актуалізації: автореф. дис. канд. соц. наук. Харків.2021. 20 с.
27. Реєстр волонтерів виріс у 1,5 рази цього року. Opendatabot. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/volunteers-2024> (дата звернення: 09 вересня 2025).
28. Реєстр волонтерів виріс у 2,5 рази за рік. Opendatabot. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/real-volunteers-2023-12> (дата звернення: 09 вересня 2025).
29. Руденко В. Волонтерство, як провідне явище в процесі забезпечення соціальної безпеки України: еволюція, значення, сучасний стан та проблематика. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск. 52. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2546/2466> (дата звернення: 13 вересня 2025).
30. Самборська О.Ю. Людський капітал як фактор економічного зростання. *Економіка АПК*. 2019. №6. С. 64-72.
31. Статистичний щорічник України за 2018 рік. За редакцією Вернера І.Є. URL:

https://www.ukrsta/t.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/11/zb_yearbook_2018.pdf (дата звернення: 07 вересня 2025).

32. Тенденції благодійності: цифри, форми та виклики у щорічному дослідженні від Zagoriy Foundation. URL: <https://voxukraine.org/en/trends-in-charity-figures-forms-and-challenges-in-the-annual-study-by-zagoriy-foundation> (дата звернення: 10 вересня 2025).

33. Ті самі банки. URL: <https://monobank.ua/> (дата звернення: 11 вересня 2025).

34. Україна посіла друге місце у всесвітньому рейтингу благодійності. URL: <https://detector.media/withoutsection/article/219197/2023-11-10-ukraina-posila-druga-mistse-u-vsesvitnomu-reytingu-blagodiynosti/> (дата звернення: 07 вересня 2025).

35. Установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів для провадження волонтерської діяльності на території України. Національна соціальна сервісна служба України. NSSU. URL: <https://nssu.gov.ua/volonterstvo/ustanovy-shcho-zaluchaiut-do-svoiei-diialnosti-volonteriv-dlia-provadžhennia-volonterskoi-diialnosti-na-terytorii-ukrainy> (дата звернення: 12 вересня 2025).

36. Фоміна О.О., Оленцевич Н.В. Альтруїзм і волонтерство: аспекти взаємозв'язку у соціальній поведінці. *Український соціум*. 2021. №2 (77). С. 167–182.

37. Як змінюються позиції України в Індексі людського розвитку. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/08/15/infografika/suspilstvo/yak-zminyuyutsya-pozyciyi-ukrayiny-indeksi-lyudskoho-rozvytku> (дата звернення: 11 вересня 2025).

38. Beigbeder Y.. The Role and Status of International Humanitarian Volunteers and Organisations: The Right and Duty to Humanitarian Assistance. 1991. 414 с.

39. Volunteering as a Means of Fostering Integration and Intercultural Relations. Evidence from Six European Contexts. URL: https://www.researchgate.net/publication/371059323_Volunteering_as_a_Means_of_Fostering_Integration_and_Intercultural_Relations_Evidence_from_Six_European_Contexts (дата звернення: 13 вересня 2025).

40. Learning resources and data on the world economy. *Global economy*. URL: <https://www.theglobaleconomy.com/download-data.php> (дата звернення: 11 вересня 2025).

41. Стасюк Ю.М. Волонтерська допомога українським добровольчим формуванням на початку антитерористичної операції. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 4(34). С. 15-33.

42. Wilson J., Musick M. Toward an integrated theory of volunteer work. *American Sociological Review*. 1997. №62 (5). С. 694–713.

1.6. Pharmaceutical Supply Chain Management: Approaches to Optimization

Introduction. In the face of modern challenges and uncertainty, effective management of logistics processes is a key factor for an enterprise success in the pharmaceutical market. Optimization of logistics processes makes it possible to increase the operations speed, improve services quality and efficiency, reduce costs, enhance

customer satisfaction, and provide enterprises with competitive market advantages. The challenges formed under the influence of the Fourth Industrial Revolution may simultaneously be seen as opportunities for optimizing many business processes, as well as threats for businesses that continue to rely on traditional methods of operation. Particular challenges arise in the field of logistics and for all participants in the logistics services market. The most significant change is the implementation of new technologies [1].

Global pharmaceuticals today also face disruptions in pharmaceutical supply chains, leading to shortages of essential medicines. Unfortunately, such cases have become systemic in the pharmaceutical industry, necessitating radical changes in supply chains. The shortage of medicines, particularly painkillers and fever reducers for children, has prompted legislators to act. In particular, a report by the U.S. Senate Homeland Security Committee stated that last year the market experienced shortages of 295 medicines – a record figure over the past five years. Among them were cancer treatments, emergency medicines, fever remedies for children, and antibiotics, with more than 15 critically important products being in short supply for over a decade [2].

Pharmaceuticals represent an industry that has continued to grow even under martial law. According to the State Statistics Service of Ukraine, in the first three quarters of 2024, pharmaceutical exports increased by 22%, while imports rose by 14% compared to the same period in 2023. Since the beginning of the full-scale invasion, the industry has undergone significant market changes, and pharmaceutical companies have had to respond and adapt to new conditions associated with risks from stockpiling, changes in warehousing and transportation, disruptions in supply chains, suspension of foreign carriers' operations in Ukraine, lack of electricity, and more. Logistics problems have also included significant disruptions in supply chains caused by the blocking of key routes for pharmaceutical transportation – air connections and Ukraine's borders for cargo crossings. Another important factor negatively affecting logistics has been the shortage of specialized transport and personnel required for delivering medical products that demand specific transportation conditions [3].

Digital technologies have now become an integral element of logistics, offering powerful potential for improving enterprise efficiency and optimizing individual logistics processes. The digital transformation of the logistics sector requires the implementation of various technologies that ensure automation, visualization, and optimization of the entire logistics chain [4].

Results. The optimization of logistics processes enables the minimization of overall costs throughout the entire supply chain. According to empirical studies, effective management of logistics operations may reduce total logistics expenditures by 10-20%. Such improvements can be achieved through transportation optimization, inventory reduction, and the efficient administration of supply processes [5].

With respect to the key factors underlying the challenging situation in the pharmaceutical markets of the United States and the European Union, a low degree of transparency and insufficient integration within supply chains have been identified as the main causes of supply disruptions and shortages of essential medicines. The

geographical dispersion of pharmaceutical supply chains remains a fundamental problem, as China – responsible for producing more than 70% of all antibiotics – and India continue to dominate as primary suppliers. Additionally, the limited capacity of China’s transport and logistics infrastructure, particularly in the field of air freight, poses further constraints. Consequently, the governments of the United States and EU countries have announced intentions to expand domestic production capacity through the establishment of new pharmaceutical enterprises and to encourage increased drug manufacturing via public-private partnerships.

The Ukrainian pharmaceutical market, in turn, is characterized by a high degree of import dependency: overall, approximately 300 foreign manufacturers and 160 domestic producers are represented, accounting for 64% and 36% of the market’s product range, respectively. The pharmaceutical sector occupies a significant position within Ukraine’s economy, not only as a crucial segment of the national market but also due to its extensive system of intermediary networks.

A characteristic problem for the majority of Ukrainian pharmaceutical enterprises, which significantly affects their competitive position, has been identified as an issue in logistics management, manifested as follows [6; 7]:

- Low efficiency of the logistics supply chain. In many firms, the drug distribution network and routing are poorly designed, and the logistics model of pharmaceutical enterprises is based on a “warehouse + vehicle + personnel” approach, relying primarily on manual labor for storage and transportation. As a result, staff qualifications are low, distribution costs for medicines are extremely high, net profit is low, medical resources are unbalanced, and management is inefficient.

- Low level of digitalization. In Ukraine, pharmaceutical enterprises often operate as isolated participants in the development of logistics systems. Currently, there is no unified platform for information exchange, whereas modernized logistics imposes higher demands, requiring that information systems be interconnected to eliminate informational barriers within supply chains.

- Excessive number of intermediaries. Such intermediaries increase the price of medical products to secure their own profit, artificially inflating costs. Disorderly management of medical storage and distribution is common, resulting in delayed and inaccurate information regarding demand and supply.

- Non-compliance with Good Distribution Practice (GDP) requirements. GDP requires the presence of appropriate infrastructure, responsible and trained personnel, documentation of all operations, adherence to operational procedures, guarantees of proper storage and transportation of medicines, and a clear mechanism for product recalls.

- Stock shortages during seasonal peaks. A feature of the pharmaceutical market is the occurrence of seasonal sales peaks, which depend on annual surges in acute respiratory infections. At the same time, it is difficult to predict the growth dynamics and the months during which sales volumes will increase, which in turn contributes to stock shortages in warehouses.

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

For successful operation in both domestic and foreign markets, Ukrainian companies need to improve all aspects of logistics management. This pertains to distribution logistics, transportation, and inventory logistics.

Regarding the Ukrainian pharmaceutical market, experts note numerous prospects for strengthening mutually beneficial cooperation between Ukrainian drug manufacturers and international partners (Fig. 1).

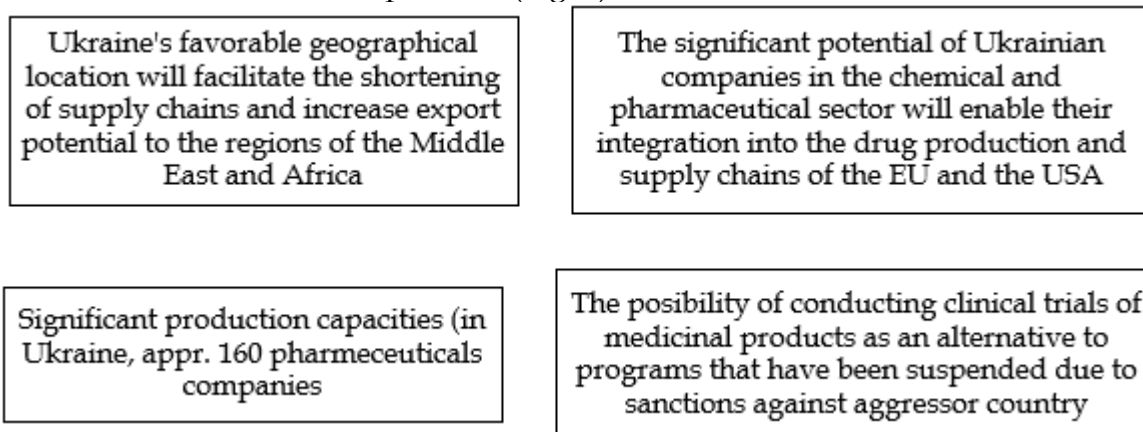

Fig. 1. Key advantages of Ukraine's interaction with the global pharmaceutical market

Source: developed by the authors based on [8]

Ukraine possesses significant production, logistics, and human resource potential, which will enable rapid and high-quality integration into global pharmaceutical supply chains. This provides the following advantages for collaboration with Ukraine in the field of drug manufacturing. According to the United Nations, approximately 5,5 million Ukrainians are registered as refugees – Ukraine can supply them with medicines abroad, utilizing surplus production capacities. Considering the above, the following options for further cooperation are possible [8]:

1. Contract manufacturing for international pharmaceutical companies, including the transfer of new technologies and localization of innovative pharmaceutical production (for supply to the markets of the EU, Ukraine, Moldova, Georgia, and the Middle East and North Africa regions).
2. Integration of Ukraine into geographically shortened supply chains through the production of active pharmaceutical ingredients (APIs) for the needs of the EU and the USA.
3. Guaranteeing uninterrupted supply of generic medicines to the EU.
4. Conducting clinical trials in Ukraine as an alternative to the Russian market, where they have currently been suspended by most international companies due to sanctions against the aggressor country.

Additionally, Ukraine has developed a Recovery Plan until 2032, which includes provisions for stimulating the development of pharmaceutical manufacturing, recently recognized by the state as a priority sector. The plan envisages a range of incentives for

the growth of Ukrainian pharmaceuticals and international cooperation and guarantees strong government support for the industry.

According to the results of a study conducted by the auditing firm PwC, CEE Transport & Logistics TrendBook, it was found that companies participating in the logistics market can develop and utilize modern opportunities for optimizing logistics processes through digital innovations in the following three areas [9]:

I. Digitalization of processes. The application of innovative digital solutions in an enterprise's commercial and operational business processes provides several key advantages: increased revenue, simplified workflows, adaptation of business models to market requirements, and mitigation of the impact of shortages of qualified personnel. Platformization is an example of such a business model transformation, as it enables management of all processes not only within large transport and logistics enterprises collaborating with numerous partners and subcontractors, but also as an external service offered by digital market players to carriers and their clients.

II. Software solutions. These enable the creation of a competitive advantage, optimization of enterprise transport processes, management of electronic document flow, acceleration of service payments, and enhancement of supply chain security. Algorithms represent such software solutions. For example, UPS uses algorithms that minimize left turns, enabling the company to save 4.5 million liters of fuel annually, reduce CO₂ emissions by 20,000 tons, and deliver 350,000 more shipments. Maersk Line employs predictive analytics for optimal placement of empty containers, which allows saving millions of euros per year by maximizing vessel utilization.

III. Hardware solutions (equipment). Changes driven by machinery significantly impact global logistics processes. This allows enterprises to enhance productivity by automating distribution centers and warehouses, implementing VR and AR solutions, optimizing last-mile delivery, and electrifying warehouse vehicles. Michelin, for instance, invested in the full automation of its warehouse to increase production volumes. Products are now transported via lifts, conveyors, stackers, and routing vehicles within the plant, resulting in an integrated warehouse connected to the production facility that enables storage of all resources, raw materials, and products coming from production lines.

Today, IoT tools are becoming increasingly prevalent in supply chain management, and the available data are becoming more extensive. This enables pharmaceutical companies to leverage advanced predictive analytics tools to plan operations and ensure high-quality execution of business processes. Analytical data packages allow not only the creation of models for existing data but also the anticipation of future problems in the cold supply chain and the development of preventive measures based on statistical analysis. Analytics and forecasting are particularly relevant in the management of pharmaceutical cold supply chains. Ensuring and controlling the cold supply chain is a critical aspect of logistics for the pharmaceutical industry, posing the challenge for pharmaceutical companies and logistics businesses to develop comprehensive solutions that guarantee the quality and

safety of temperature-sensitive medicines across all stages of the cold supply chain (Fig. 2) [10].

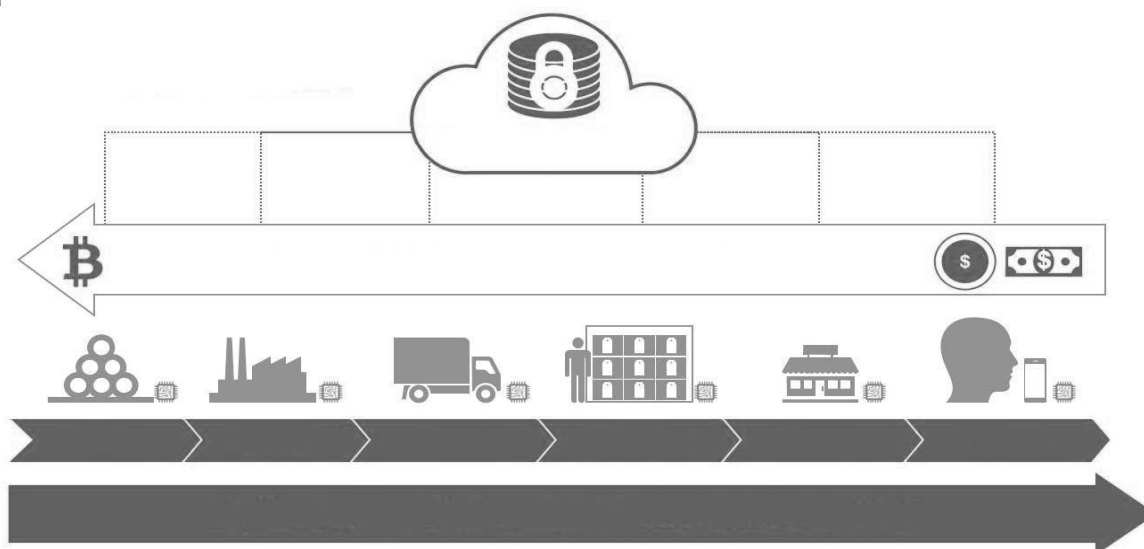

Fig. 2. Monitoring of temperature conditions in the cold supply chain by combining IoT and blockchain
Source: [10]

To ensure compliance with temperature requirements in the cold supply chain of pharmaceutical products, it is necessary to provide [10]:

1. Availability of specialized transport and equipment equipped with refrigerators and insulated vans that maintain the required temperature ranges, allowing the transportation of pharmaceutical products requiring both refrigeration and freezing.

2. Precise temperature control:

– Control systems allow maintenance of temperatures ranging from -20°C to $+25^{\circ}\text{C}$. To ensure the reliability and efficiency of their vehicles in maintaining the required temperature, companies perform temperature mapping (validation) of the transport:

– Real-world testing: Vehicles are operated continuously for 12 hours, with regular temperature measurements taken inside the cargo compartment.

– Temperature stability analysis: The collected data are analyzed to confirm the vehicle's ability to maintain a stable temperature without deviations.

– Compliance verification: Based on the temperature mapping results, vehicles receive certification confirming their suitability for transporting temperature-sensitive cargo.

3. Availability of specialized warehouse facilities with controlled temperature environments. Typically, these are type A warehouse complexes equipped with cooling and temperature maintenance systems. Cold warehouses are divided into zones for different temperature requirements for storing pharmaceutical products and include backup systems (such as emergency generators and refrigeration units) to prevent operational disruptions.

4. Presence of international certifications (ISO 9001: Quality Management System, ISO 22000: Food Safety Management System, etc.) and strict adherence to quality standards. Compliance with regulatory frameworks includes:

- GDP (Good Distribution Practice): Adherence to proper distribution practices for pharmaceutical products.
- HACCP: Hazard Analysis and Critical Control Points for the food industry.

5. Availability of innovative technologies and management systems.

WMS (Warehouse Management System): Ensures efficient inventory management of pharmaceutical products and monitoring of storage conditions. Modern technologies enable [10]:

1. Tracking of batches and expiration dates of pharmaceutical products.
2. Integration with TMS (Transportation Management System): Enables effective coordination of warehouse operations with transportation logistics in the pharmaceutical supply chain.
3. Modern monitoring systems, including:
 - IoT devices: Sensors for monitoring temperature and humidity.
 - GPS tracking: Real-time vehicle location monitoring.
4. Highly qualified and responsible personnel: Ensures proper planning and execution of business processes in the pharmaceutical cold supply chain:
 - Correct loading, unloading, transportation, and storage of pharmaceutical products.
 - Compliance with sanitary standards through maintenance of hygiene and cleanliness at all stages of the cold supply chain.
 - Emergency procedures: Actions in case of temperature deviations or other unforeseen situations.

By implementing modern digital innovations, enterprises can effectively optimize their logistics processes. Digitalization not only enhances operational efficiency but also improves transparency, accuracy, and responsiveness throughout the supply chain. In the context of pharmaceutical supply chains, the integration of advanced software tools is particularly critical due to the stringent requirements for temperature control, regulatory compliance, and product traceability.

Table 1 presents the main software tools that are recommended for implementation in the management of pharmaceutical supply chains. These tools serve multiple purposes, including the optimization of logistics processes, enhancement of inventory management, improvement of transportation planning, and support for real-time monitoring of the cold chain. In addition, the application of such software solutions contributes to higher efficiency in order processing, cost reduction, and improved overall performance, as reflected in survey results and operational metrics. The strategic adoption of digital tools enables companies to anticipate potential disruptions, make data-driven decisions, and ensure the safe, timely, and compliant delivery of pharmaceutical products to both domestic and international markets.

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

Table 1

Main Methods for Optimizing Logistics Processes Using Software

№	Optimization Method	Purpose	Advantages
1.	Simulation Modeling	Simulation modules allow forecasting of future sales based on historical data, behavior assessment, and adaptation to changes. Order lead times, schedules, number of drivers, and delivery geography are adjusted in real-time, creating a model for logistics organization.	<ul style="list-style-type: none"> - Enables estimation of potential future sales volumes; - Allows planning of cargo distribution schedules among drivers; - Facilitates optimal route planning; - Allows calculation of fuel and other costs to assess order feasibility; - Minimizes delivery risks during peak periods; - Increases operational efficiency; - Builds a logistics map optimizing all logistics processes.
2.	Artificial Intelligence	AI enables proper parcel allocation and optimal route planning. AI programs perform numerous automated calculations.	<ul style="list-style-type: none"> - Automatically distributes orders among drivers; - Tracks inventory to optimize loading processes; - Automatically adjusts routes; - Ensures fast, efficient, and cost-effective delivery to clients.
3.	Real-Time Dispatcher Optimization Systems	Software for dispatcher optimization simplifies task execution, automates routine processes, accelerates data processing, and significantly reduces the risk of errors in logistics management. Real-time control of logistics processes improves customer service quality and optimizes company operations.	<ul style="list-style-type: none"> - Coordinates driver actions; - Predicts the most accurate delivery time considering road changes; - Calculates delivery costs, loading, and unloading times; - Provides information on fleet status, vehicle condition, and driver workload; - Allows planning of shipments and prioritization of orders.
4.	Intelligent Driver Movement Tools	Driver movement algorithms create a work schedule based on traffic and warehouse/hub load. The system predicts where additional drivers will be needed during peak periods and automatically assigns orders to idle drivers.	<ul style="list-style-type: none"> - Makes driver routing flexible; - Alerts about accidents or road repairs; - Monitors vehicle condition, minimizes downtime, and allocates tasks; - Monitors driver status and alerts when rest is required.
5.	Advanced Analytics and Reporting	Timely collected and analyzed information allows adaptation to changes, especially during peak periods. In cases of information overload, structured and clearly allocated data presentation is essential.	<ul style="list-style-type: none"> - Collects critical data affecting logistics processes; - Enables operators to study indicators and respond quickly; - Provides capability to analyze all data, from order geography and route information to driver ratings, customer satisfaction metrics, and feedback collection.

Source: developed by the authors based on [11]

Conclusions. The effectiveness of pharmaceutical supply chain management is directly linked to the use of modern technologies. These technologies enable the adoption and implementation of new, efficient logistics solutions to optimize logistics processes, including those that were previously complex or impossible to execute. Increasing the automation level in the logistics operations of pharmaceutical manufacturing enterprises allows them to meet growing customer demands for timely and high-quality delivery, operate efficiently and transparently, and motivate all participants in the supply chain to collaboratively enhance process efficiency and implement innovative technologies.

The process of maintaining a pharmaceutical cold supply chain is a complex task that requires technical equipment, strict adherence to standards, and a high level of professionalism. Consequently, participants in the pharmaceutical cold supply chain face the challenge of integrating all necessary elements to achieve reliable and effective solutions that preserve the quality of pharmaceutical products and strengthen trust in both the Ukrainian and international markets.

References:

1. Chukhray N.I., Hirna O.B. (2008). Rozvytok lohistyky v umovakh e-ekonomiky [Development of logistics in the conditions of e-economy]. *Visnyk «Lohistyka» [Bulletin "Logistics"]*. pp. 272-278.
2. Lantsyuhy postachannya farmatsevychnoyi produktsiyi perebuwayut' na porozi radykal'nykh zmin [Pharmaceutical supply chains are on the verge of radical change]. Available at <https://logist.fm/news/lancyugi-postachannya-farmacevtichnoyi-produktsiyi-perebuwayut-na-porozi-radikalnih-zmin>
3. Lohistychni rishennya Kuehne+Nagel dlya farmatsevychnoyi industriyi [Kuehne+Nagel logistics solutions for the pharmaceutical industry]. Available at <https://logist.fm/reshenia/logistichni-rishennya-kuehnenagel-dlya-farmacevtichnoyi-industriyi>
4. Sukhovsha V. (2023). Vplyv tsyfrovoyi transformatsiyi na lohistychni protsesy [The impact of digital transformation on logistics processes.]. Available at <http://surl.li/sdrzm>
5. Savyts'kyi E.E. (2023). Vplyv optymizatsiyi lohistychnykh protsesiv na efektyvnist' komertsiynoyi diyal'nosti pidpryyemstv [The impact of optimization of logistics processes on the efficiency of commercial activities of enterprises.]. *Ekonomika ta suspil'stvo [Economy and Society]*. Vol. 52. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-47>
6. Korolenko N. V., Holovatyuk O. S. (2017). Lohistychni upravlinnya yak faktor pidvyshchennya mizhnarodnoyi konkurentospromozhnosti ukrayins'kykh farmatsevychnykh pidpryyemstv [Logistics management as a factor in increasing the international competitiveness of Ukrainian pharmaceutical enterprises]. *Efektivna ekonomika [Effective Economy]*. Vol. 1. Available at http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2017_1_20

7. Shandrivs'ka O. YE., Tsvetkovs'ka A.V. (2022). Doslidzhennya farmatsevychnoho rynku Ukrayiny: u fokusi kontsentratsiya rynku [Research on the pharmaceutical market of Ukraine: market concentration in focus]. *Visnyk Natsional'noho universytetu "Lviv'ska politekhnik"*. Seriya: *Problemy ekonomiky ta upravlinnya* [Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: *Problems of economy and management*]. Vol. 6(1). pp. 56-68.

8. Rozvytok pid obstrilamy: Yak vijna ne zlamala, a zahartovala lidera farmatsevychnoyi haluzi Ukrayiny [Development under fire: How war tempered, not broke, the leader of Ukraine's pharmaceutical industry]. Available at <https://farmak.ua/publication/rozvitok-pid-obstrilami-yak-vijna-ne-zlamala-a-zagartovala-lidera-farmaczevtichnoyi-galuzi-ukrayini/>

9. Faktory, shcho formuyut' suchasnyy transportno-lohistychnyy sektor. Yak praktychno vykorystovuvaty didzhitalizatsiyu [Factors shaping the modern transport and logistics sector. How to practically use digitalization.]. Available at <https://www.trans.eu/ua/blog/tff/factory-scho-formujut-tls/>

10. Kholodovyy lantsyuh postachannya dlya farmatsevyky ta FMCG v Ukrayini [Cold chain supply for pharmaceuticals and FMCG in Ukraine]. Available at <https://pakline-group.com.ua/about/news/kholodovy-lantsyuh-postachannia-dlia-farmatsevyky-ta-fmcg-v-ukraini>

11. 5 sposobiv optymizuvaty lohistychni protsesy v pik sezonu [5 ways to optimize logistics processes during peak season]. Available at <http://surl.li/tsifz>

CHAPTER 2. INNOVATIONS IN MODERN MEDICINE AND BIOLOGY

2.1. Indicators of Central Hemodynamics and Integrative Hemodynamic Indexes in the Background of Acquired Myopia and Viral Hepatitis C (Comparative Analysis)

ПОКАЗНИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ГЕМОДИНАМІКИ ТА ІНТЕГРАТИВНИХ ГЕМОДИНАМІЧНИХ ІНДЕКСІВ НА ФОНІ НАБУТОЇ КОРТКОЗОРОСТІ ТА ВІРУСНОГО ГЕПАТИТУ С (ПОРІНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

В наукових публікаціях за останні роки міститься інформація, що стан показників центральної гемодинаміки та інтегративних гемодинамічних індексів характеризується деякими аспектами функціональних взаємозв'язків з конституційними характеристиками тіла людини, різноманітними патофізіологічними процесами, які викликані ендогенними та екзогенними факторами середовища [1; 2; 3].

Слід звернути увагу на те, що саме фізіологічні показники діяльності серцево-судинної системи дають можливість отримати інформацію про ступінь адаптаційних реакцій, функціональний стан, адаптаційно-компенсаторні можливості та резерви організму. Дослідження функціонально-фізіологічних змін в показниках серцево-судинної системи на фоні фізичних (різноманітні види спорту), розумових навантажень (інтелектуальна діяльність), генералізованих патофізіологічних процесів різного генезису є досить інформативним, так як серцево-судинна система відіграє роль індикатора, який вказує на ступінь та рівень активації вегетативних функцій організму та ступінь активації складових вегетативної нервової системи на фоні різноманітної діяльності та функціональних станів організму [4].

Нашу увагу привернули два патофізіологічні процеси, які досить широко розповсюджені в людському суспільстві: набута короткозорість та вірусний гепатит С. Набута короткозорість за даними світової організації охорони здоров'я набуває ознак пандемії: так до 2050 року на набуту короткозорість буде страждати майже 50 % населення планети [5; 6]. Вірусний гепатит С, також досить широко розповсюджений в людському суспільстві. За даними ЄС у 2023 році у 29 країнах ЄС/ЄЕЗ згідно «European Centre for Disease Prevention and Control» було зареєстровано 28 622 випадки гепатиту С, що відповідає приблизному показнику 7,4 випадків на 100 000 населення [7].

Набута короткозорість є патофізіологічним станом, який виникає, як реакція на тривале розглядання дрібних символів (цифр, літерів, ієрогліфів, математичних символів) та проявом адаптації до значних інформаційних потоків адресованих до зорового аналізатору людини [8; 9].

Вірусний гепатит С є генералізований патофізіологічний процес викликаний вірусними агентами, який супроводжується негативними змінами гомеостазу та функціонально-адаптаційних резервів організму, що супроводжується погіршенням соціально-психологічного статусу людини [10].

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

Таким чином метою нашого дослідження є проведення порівняльного аналізу показників центральної гемодинаміки та інтегративних гемодинамічних індексів на фоні набутої короткозорості та вірусного гепатиту С.

В нашому дослідженні взяла участь група волонтерів загальною кількістю 64 особи (чоловічої статі), середній вік яких становив середній вік $27,3 \pm 4,5$ рік. Перша група контрольна практично здорові людини – 22 особи. Друга група люди, які страждають на набуту короткозорість різного ступеню, діагноз короткозорість встановлений фахівцями офтальмологами, всі учасники даної групи стояли на диспансерному обліку з діагнозом набута короткозорість - 22 особи. Третя група люди, які страждали на вірусний гепатит С, який був діагностований вперше – 20 осіб. Встановлення діагнозу вірусний гепатит С відбувалось вперше на базі медичних установ. Період проведення дослідження з вересень 2024 року по вересень 2025 року.

Всі волонтери давали письмову згоду на участь в нашому дослідженні.

Стан показників центральної гемодинаміки визначали за такими показниками: частота серцевих скорочень (ЧСС), середня тривалість серцевого циклу, артеріальний тиск (систоличний та діастолічний), пульсовий тиск (ПАТ або ПТ), середній артеріальний тиск, систолічний об'єм крові (СОК), хвилиний об'єм крові (ХОК), секундний об'єм крові, серцевий індекс (СІ), коефіцієнт економічності кровообігу (КЕК), індекс Робінсона (ІР), вегетативний індекс Кердо (ВІК), загальний периферійний опір судин (ЗПО) та питомий периферійний опір судин (ППО) [4; 11; 12].

Пульсовий артеріальний тиск (ПАТ або ПТ):

$$\text{ПАТ} = \text{САТ} - \text{ДАТ},$$

де, ПАТ – пульсовий артеріальний тиск, мм.рт.ст.; САТ – систолічний артеріальний тиск, мм рт. ст.; ДАТ – діастолічний артеріальний тиск, мм рт. ст.

Систоличний об'єм крові (СОК) розраховували за формулою Старра:

$$\text{СОК} = 97,7 + 0,5 \cdot \text{ПАТ} - 0,6 \cdot \text{ДАТ} - 0,6 \cdot \text{В},$$

де, СОК – систолічний об'єм крові, мл; ПАТ – пульсовий артеріальний тиск, мм рт.ст.; ДАТ – діастолічний артеріальний тиск, мм рт. ст.; В – вік людини, роки.

Хвилиний об'єм кровотоку (ХОК) визначали за такою формулою:

$$\text{ХОК} = \text{ЧСС} \cdot \text{СОК},$$

де, ХОК – хвилиний об'єм крові, л/хв; ЧСС – частота серцевих скорочень, уд./хв; СОК – систолічний об'єм крові, мл.

Коефіцієнт економічності системи кровообігу (КЕК) розраховували за формулою:

$$\text{КЕК} = \text{ЧСС} \cdot \text{ПАТ},$$

де, КЕК – коефіцієнт економічності кровообігу, у.о.; ЧСС – частота серцевих скорочень, уд./хв; ПАТ – пульсовий артеріальний тиск, мм рт. ст..

Вегетативний індекс Кердо, який розраховувався за формулою:

$$\text{ВІК} = (1 - \text{ДАТ} / \text{ЧСС}) \cdot 100,$$

де, ВІК – вегетативний індекс Кердо, у.о.; ЧСС – частота серцевих скорочень, уд./хв; ДАТ – діастолічний артеріальний тиск, мм рт. ст. Інтерпретація

результатів спирається на величину та знак отриманого індексу: «+» вказує на активацію симпатичної частини, «-» вказує на активацію парасимпатичної частини вегетативної нервової системи (за модулем значення вказує на ступінь активації складових вегетативної нервової системи)

Серцевий індекс (СІ) розраховували за формулою:

$$CI = ХОК / (MT \cdot 0,425 \cdot DT \cdot 0,725 \cdot 0,007184),$$

де, СІ - серцевий індекс, л/хв/м²; ХОК - хвилинний об'єм кровотоку, л/хв; МТ - маса тіла, кг; ДТ - довжина тіла, см.

Середній артеріальний тиск (САТ) розраховували за формулою:

$$САТ = ДАТ + 0,5ПАТ,$$

де, САТ - середній артеріальний тиск, мм.рт.ст.; ДАТ - діастолічний артеріальний тиск, мм.рт.ст.; ПАТ - пульсовий артеріальний тиск, мм.рт.ст.

Загальний периферійний опір (ЗПО) розраховували за формулою:

$$ЗПО = (САТ \cdot 1333 \cdot 60) / ХОК;$$

де, ЗПО - загальний периферійний опір, у.о.; САТ - середній артеріальний тиск, мм.рт.ст.; ХОК - хвилинний об'єм крові, л/хв.

Індекс Робінсона (ІР) розраховували за формулою:

$$ІР = ЧСС \cdot САТ / 100,$$

де, ІР - індекс Робінсона, у.о.; ЧСС - частота серцевих скорочень, уд./хв; САТ - систолічний артеріальний тиск, мм рт. ст. [4; 11; 12].

Таблиця 1.

Оцінка функціональних резервів серцево-судинної системи за індексом Робінсона

Індекс	Оцінка стану	
69 і менше	Відмінне	Функціональні резерви серцево-судинної системи у відмінній формі
70 - 84	Добре	Функціональні резерви серцево-судинної системи в нормі
85 - 94	Середнє	Можна говорити про недостатність функціональних можливостей серцево-судинної системи.
95 - 110	Погане	Є ознаки порушення регуляції діяльності серцево-судинної системи.
111 і більше	Дуже погане	Регуляція діяльності серцево-судинної системи порушена

(за авторами Мальцева О. Б., Ляховець Л. О., 2022 рік).

Для вимірювання ЧСС, систолічного та діастолічного тиску (СА_р. та ДА_р.тиск) проводили за допомогою автоматичного вимірювача артеріального тиску Gamma control (Велика Британія) [13]. Всі вимірювання проводилися тричі в статистичну обробку бралися середньоарифметичні значення.

Статистичну обробку матеріалу здійснювали з допомогою програми Microsoft Excel.

Координацію дослідження здійснювалось кафедрою загальної біології та методики навчання природничих дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

Робота виконувалась у відповідності до біоетичних норм з дотриманням відповідних принципів Гельсінської декларації прав людини, Конвенції ради Європи про права людини і біомедицини та відповідних законів України [14; 15].

Результати наших досліджень представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники діяльності серцево-судинної системи у волонтерів,
що страждають на вірусний гепатит С та набуту короткозорість (M±m).

Показники	Референтні значення	Контрольна група	Вірусний гепатит С	Набута короткозорість
ЧСС, уд/хв.	50-90	71,2±1,4	71,8±1,2	76,1±1,5*^
Середня тривалість циклу, мс.с.	1,22-0,66	0,83±0,04	0,84±0,03	0,79±0,014
САр. тиск, мм.рт.ст.	110-120	117,4±1,2	125,2±1,9*	128,1±2,1*
ДАр. тиск, мм.рт.ст.	70-80	76,41±1,9	73,44±1,82	81,5±1,2*^
ПАТ, мм.рт.ст.	40-60	41,0±1,4	51,8±1,62*	46,9±1,8*^
Середній артеріальний тиск, мм. рт. ст.	80,0-100	90,2±1,2	90,71±1,8	96,7±1,6*^
СОК, мл	44-60	57,7±2,9	63,24±2,75	58,2±1,7
ХОК, мл/хв.	3000-4000	4175,6±44,1	4540,62±41,4*	4430,35±38,5*^
Секундний об'єм крові, мл/с	50-67	69,4±1,5	75,5±1,2*	73,5±0,5*
Серцевий індекс, у.о.	-	4,36±0,41	8,46±0,38*	4,7±0,5^
Коефіцієнт економічності кровообігу, у.о.	2400-3200	2919,7±5,5	3719,4±7,44*	3565,3±23,3*^
Індекс Робінсона, у.о.	-	83,6±0,3	90,0±0,2*	97,6±3,7*^
Індекс Кердо, у.о.	-	-7,32±1,2	-2,3±0,9*	-6,7±0,8^
ЗПО, у.о.		2248,03±11,1	2205,62±9,8*	2313,05±8,25*^

Примітка:

* - достовірні зміни по відношенню до контрольної групи $p < 0,05$;

^ - достовірні зміни по відношенню до групи з вірусним гепатитом С $p < 0,05$.

Частота серцевих скорочень на фоні вірусного гепатиту С не мала достовірної різниці в порівнянні з контролем, а в групі з набутою короткозорістю ЧСС було достовірно більше в порівнянні з контролем на 7 % (на 4,9 уд/хв.). Середня тривалість серцевого циклу, як в групі з вірусним гепатитом С так і з набутою короткозорістю не мала достовірної різниці в порівнянні з контролем. Середня тривалість серцевого циклу на фоні вірусного гепатиту С були більші на 1 %, а на фоні набутої короткозорості була менша на 4,8 % в порівнянні з контролем. Так ЧСС на фоні набутої короткозорості було достовірно більше в порівнянні з такою величиною на фоні вірусного гепатиту С. Таким чином частота серцевих скорочень на фоні набутої короткозорості вказує на формування функціонального навантаження в роботі серцевого м'язу.

Систолічний артеріальний тиск був достовірно більший в обох групах в порівнянні з контролем на 6,6 % (7,8 мм.рт.ст.) та 9 % (10,7 мм.рт.ст.), відповідно. Діастолічний артеріальний тиск на фоні вірусного гепатиту С не мав достовірної відмінності в порівнянні з контролем, а на фоні набутої короткозорості був достовірно більший в порівнянні з контролем на 6,7 % (5,1 мм.рт.ст.). На фоні

набутої короткозорості ДАр. тиск був достовірно більший в порівнянні з таким показником на фоні вірусного гепатиту С на 11 % (8,1 мм.рт.ст.).

Пульсовий артеріальний тиск на фоні вірусного гепатиту С та набутої короткозорості був достовірно більший в порівнянні з контролем на 26,3 % (10,8 мм.рт.ст.) та 14,4 % (6 мм.рт.ст.) відповідно. На фоні набутої короткозорості ПАТ був достовірно менший в порівнянні з величиною ПАТ на фоні вірусного гепатиту С на 9,5 % (5 мм.рт.ст.).

Значення середнього артеріального тиску на фоні вірусного гепатиту С не мало достовірної відмінності в порівнянні з контролем. На фоні набутої короткозорості середній артеріальний тиск був достовірно більший в порівнянні з контролем та вірусним гепатитом С на 7 % (6,5 мм.рт.ст.) та 6,6 % (6 мм.рт.ст.) відповідно.

Отримані результати можуть вказувати, що на фоні набутої короткозорості судинне русло знаходиться в більшому тонусі в порівнянні з практично здоровими людьми (контрольна група) та людьми, що страждають на вірусний гепатит С.

Величина систолічного об'єму крові на фоні вірусного гепатиту С та набутої короткозорості не мали достовірної різниці в порівнянні з контролем. Так на фоні вірусного гепатиту С СОК був більший на 9 %, а на фоні набутої короткозорості на 1 % в порівнянні з контролем. Значення СОК на фоні вірусного гепатиту С вказують на більш виражені процеси функціонального напруження серцевого м'язу в порівнянні з набутою короткозорістю.

Хвилинний об'єм крові був достовірно більший на фоні вірусного гепатиту С та набутої короткозорості в порівнянні з контролем на 8,7 % (365,12 мл/хв) та 6 % (254,85 мл/хв) відповідно. Так ХОК на фоні вірусного гепатиту С був достовірно більший на 2,4 % (110,3 мл/хв) в порівнянні з ХОК на фоні набутої короткозорості. Зміни в показниках ХОК на фоні вірусного гепатиту С були більш виражені в порівнянні з набутою короткозорістю. Така ж закономірність спостерігалась в показниках секундного об'єму крові на фоні вірусного гепатиту С та набутої короткозорості. Так секундний об'єм крові на фоні вірусного гепатиту був достовірно більший в порівнянні з контролем на 8,8 % (6,1 мл/с.). На фоні набутої короткозорості секундний об'єм крові був достовірно більший в порівнянні з контролем на 6 % (4 мл/с.). Секундний об'єм крові на фоні вірусного гепатиту С був достовірно більший на 2,6 % (2 мл/с.) в порівнянні зі значеннями в групі з набутою короткозорістю. Так на фоні вірусного гепатиту С значення ХОК та секундний об'єм крові підтверджують формування ознак функціонального напруження серцевого м'язу.

Серцевий індекс на фоні вірусного гепатиту С був достовірно більший в порівнянні з контролем та із значеннями на фоні набутої короткозорості на 94 % (4,1 у.о.) та 80 % (3,76 у.о.) відповідно. На фоні набутої короткозорості серцевий індекс не мав достовірної різниці в порівнянні з контролем. Таким чином значення серцевого індексу на фоні вірусного гепатиту С вказують на формування фізіологічних ознак функціонального напруження роботи серця.

Коефіцієнт економічності кровообігу на фоні вірусного гепатиту С та набутої короткозорості мав достовірно більші значення в порівнянні з контролем на 27,4 % (799,5 у.о.) та 22 % (645,4 у.о.) відповідно. Для забезпечення кровообігу по судинам організм витрачає більше енергії на фоні вірусного гепатиту С в порівнянні з набутою короткозорістю. Так на фоні вірусного гепатиту С в порівнянні з набутою короткозорістю КЕК був достовірно більший на 4 % (154,6 у.о.).

Індекс Робінсона на фоні вірусного гепатиту С та набутої короткозорості був достовірно більший в порівнянні з контролем на 7,7 % (6,4 у.о.) та 16,7 (14 у.о.) відповідно. Достовірне збільшення ІР на фоні набутої короткозорості в порівнянні з вірусним гепатитом С на 8 % (7,6 у.о.) Згідно таблиці 1 значення ІР на фоні вірусного гепатиту С може говорити про недостатність функціональних можливостей серцево-судинної системи. А на фоні набутої короткозорості значення ІР вказує на ознаки порушення регуляції діяльності серцево-судинної системи. Так на фоні набутої короткозорості дані ІР перегукуються із значеннями ЧСС, ХОК та секундним об'ємом крові. Таким чином набута короткозорість супроводжується значним функціональним навантаженням на серцевий м'яз, що призводить до формування ознак порушень регуляції діяльності серцево-судинної системи.

Індекс Кердо на фоні вірусного гепатиту С був достовірно більший в порівнянні з контролем та із значеннями на фоні набутої короткозорості на 68,6 % (5,02 у.о.) та 65,7 % (4,4 у.о.) відповідно. Значення Індексу Кердо на фоні вірусного гепатиту С вказують на значну активацію вегетативної нервової системи та залучення до генералізованого патофізіологічного процесу адаптаційних резервів організму. А на фоні набутої короткозорості функціональної активації вегетативної нервової системи не відбувається, що вказує на збереження адаптаційних резервів організму, але при цьому формується реакція серцево-судинної системи, яка вказує на функціональне зрушення механізмів регуляції ССС.

Загальний периферійний опір судин на фоні вірусного гепатиту С був достовірно менший в порівнянні з контролем на 2 % (43,4 у.о.), що вказує на формування компенсаторної реакції судинного руслу, яке викликане активацією вегетативної нервової системи. На фоні набутої короткозорості загальний периферійний опір судин був достовірно більший в порівнянні з контролем та значеннями на фоні вірусного гепатиту С на 2,8 % (64,3 у.о.) та 5 % (107,43 у.о.), відповідно. Показники ЗПО вказують на формування компенсаторно-адаптаційної реакції судинного русла на фоні вірусного гепатиту С, щоб зменшити функціональне напруження в роботі серцево-судинної системи. На фоні набутої короткозорості ЗПО вказує на підвищений супротив судин, що перегукується з підвищеними показниками САр., ДАр. тиску, середнього артеріального тиску, а також ІР.

На графіку зображено відносні зміни показників центральної гемодинаміки на фоні вірусного гепатиту С та набутої короткозорості (рис 1.).

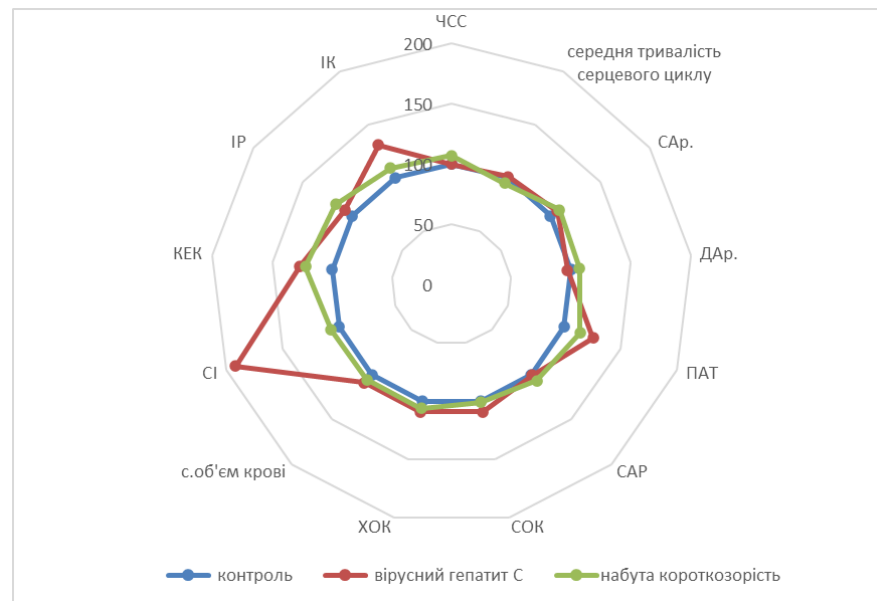

Рис. 1. Графічне зображення відносних змін показників центральної гемодинаміки та інтегративних гемодинамічних індексів (за 100 % взято контрольні величини).

Відносні зміни інтегрованих гемодинамічних індексів на фоні вірусного гепатиту С та набутої короткозорості представлені на рисунку 2.

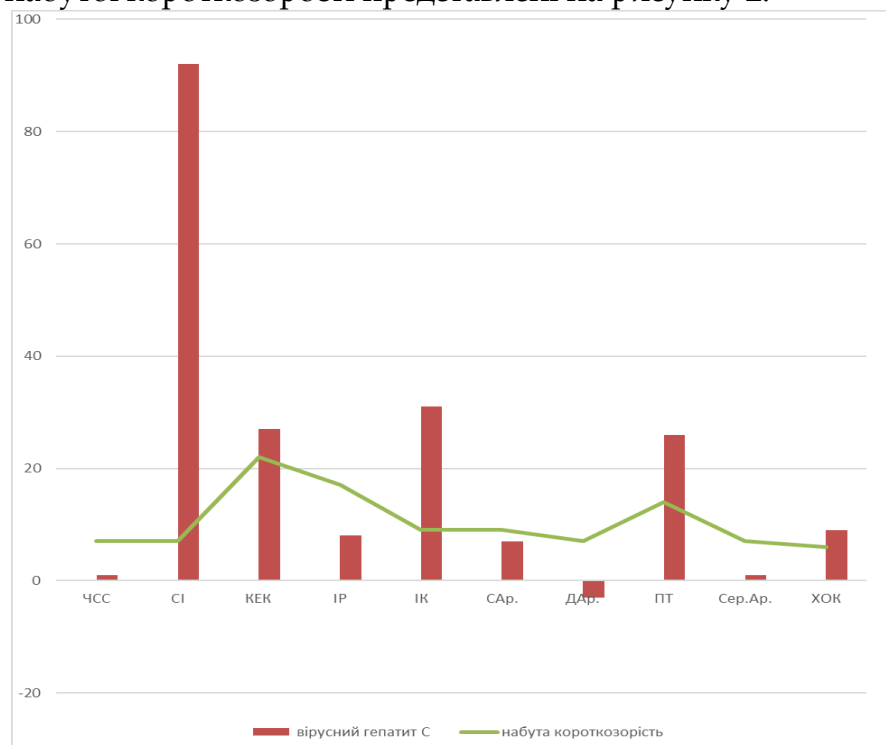

Рис. 2. Графічне зображення порівняння відносних змін показників центральної гемодинаміки та інтегративних гемодинамічних індексів на фоні вірусного гепатиту С та набутої короткозорості (за 0 лінію прийнято значення контролю).

Вірусний гепатит С характеризується активацією вищих центрів регуляції, які запускають адаптаційно-компенсаторні реакції то генералізованого патофізіологічного процесу.

На фоні набутої короткозорості спостерігається формування ознак порушень регуляторних механізмів діяльності серцево-судинної системи, але до цього процесу не залучаються вищі регуляторні центри, то-б-то зміни мають системно обмежені ознаки, які не задіють інші регуляторно-фізіологічні системи організму (згідно теорії функціональних систем).

Вірусний гепатит С і набута короткозорість характеризуються значними змінами в показниках центральної гемодинаміки, але при цьому слід відзначити, що дані зміни мають різний генезис та характер і різні ступені змін, які лежать на одному векторі.

Таким чином вірусний гепатит С супроводжується генералізованим патофізіологічним процесом, що віддзеркалюється в змінах показників центральної гемодинаміки, які вказують на формування компенсаторно-адаптаційної реакції з залученням вищих центрів регуляції вегетативних функцій організму.

Набута короткозорість характеризується формуванням ознак порушень механізмів регуляції на рівні серцево-судинної системи.

Список використаних джерел:

1. Шейко В. І., Боярчук О. Д., Кучменко О. Б., Гавій В. М., Глазков Е. О. Особливості центральної гемодинаміки у студентів з різною статурою. АСТА САРПАТНІСА Збірник наукових праць. 2023. Випуск 39. № 1. С. 59 - 65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2450-8640.2023.1.7>

2. Казначеев Д. А., Шейко В. І. Особливості центральної гемодинаміки у дівчат з вродженими вадами зору. Наукові записки. Біологічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). № 3 (2024). С. 59-65. doi.org/10.31654/2786-8478-2024-BN-3-59-65.

3. Казначеев Д. А., Шейко В. І. Вплив регулярних занять спортом на показники центральної гемодинаміки у юнаків з вродженими вадами зору Наукові записки. Біологічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). № 4 (2024) С. 51-59. doi.org/10.31654/2786-8478-2024-BN-4-51-59.

4. Жарінова О. Функціональна діагностика (за редакцією О. Жарінова, Ю. Іваніва, В. Куця. Київ., «Четверта хвиля», 2021. 784 с.]

5. Holden B. A., Fricke T. R., Wilson D. A., Jong M., Naidoo K. S., Sankaridurg P., Wong T. Y., Naduvilath T. J., Resnikoff S. (2016) Global prevalence of myopia and high myopia and temporal trends from 2000 through 2050. *Ophthalmology*. [in English

6. Ophthalmic care in Ukraine for 2005-2014 / Voronenko Yu. B., Holubchukov M. V., Vitovska O. P., Rykov S. O. // Analytical-statistical report. Kyiv. 2015. 230 p.

7. European Centre for Disease Prevention and Control. Hepatitis C. In: ECDC. Annual epidemiological report for 2023. Stockholm: ECDC; 2025. <https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/hepatitis-c-annual-epidemiological-report-2023> (дата звернення: 17.06.2024).

8. Шейко Кушч корокозорість Шейко В. І., Колеснік (Кушч) Ю. І. Біологічний вплив комп'ютера та його складників як фактор погіршення здоров'я людини та міопізації ока / Publishing House "Baltija Publishing", 2021, С. 91-114.

9. Шейко В. І., Колечник Ю. І. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЕТІОЛОГІЇ КОРОТКОЗОРОСТІ. Сьогоднішня біологічної науки : матеріали III Міжнародної наукової конференції (15-16 листопада 2019 р., м. Суми) – Суми, 2019 : ФОП Цьома С. П. С. 32-34.

10. Ncitakalo N., Sigwadhi L. N., Mabaso M. et al. Exploring HIV status as a mediator in the relationship of psychological distress with socio-demographic and health related factors in South Africa: findings from the 2012 nationally representative population-based household survey. AIDS research and therapy. 2023. № 20(1):6. DOI:10.1186/s12981-022-00498-5

11. Мальцева О. Б., Ляховець Л. О. Функціональна та клініко-лабораторна діагностика: навчальний посібник м. Ужгород, Вид. ТОВ Прінтлайн, 2022. - 213 С.

12. Функціональна діагностика при фізичній реабілітації та оцінці її ефективності: Навчальний посібник / В. В. Клапчук, А. В. Єрмолаєва. – Запоріжжя: Національний університет «Запорізька політехніка», 2022. 75 с.

13. <https://surl.li/fgmxqq>

14. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження». [Інтернет]. Документ 990_005, редакція від 01.10.2008. Доступно на: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005. (дата звернення 05.11.2024);

15. Загальна декларація про біоетику та права людини. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури: відділ етики науки і технології: сектор соціальних і гуманітарних наук [Інтернет]. 2005 жов. 19; 12 с. Доступно на: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001461/146180r.pdf>. (дата звернення 05.11.2024).

2.2. Comparative Analysis of Central Hemodynamic Indices and Integrative Hemodynamic Indices Taking into Account the Type of GNI (Choleric and Sanguis)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОКАЗНИКІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ГЕМОДИНАМІКИ ТА ІНТЕГРАТИВНИХ ГЕМОДИНАМІЧНИХ ІНДЕКСІВ З УРАХУВАННЯМ ТИПУ ВНД (ХОЛЕРИКІВ ТА САНГВІНИКІВ)

Медико-біологічна науки характеризується специфічними дослідженнями, які спрямованими на вивчення співвідношення загального та локального: конституції організму людини то-б-то взаємозв'язкам соматотипів та фізіологічних функцій організму; взаємозв'язок типу вищої нервової діяльності (холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік, художній та мотичний тип мислення, функціональна активність правої та лівої півкулі головного мозку) що створює підґрунтя для прогнозування специфічності реактивних процесів, які характерні для органу, системи органів та цілісного організму [1; 2; 3; 4; 5].

В літературних джерелах міститься інформація про кількісні та якісні характеристики показників центральної гемодинаміки в яких зазначено, що на стан показників центральної гемодинаміки мають певну залежність від типу статури, різноманітних патофізіологічних процесів [6; 7; 8].

При оцінці функціонального стану організму та визначення його адаптаційних резервів, ступеня адаптації до ендогенних та екзогенних факторів середовища, особливу увагу приділяють дослідженню серцево-судинної системи. Вивчення діяльності серцево-судинної системи на фоні різноманітних функціональних станів (рухова активність, розумове навантаження, функціональний стан нервових процесів, діяльність вищих відділів нервової системи) є актуальним, оскільки серце виступає об'єктивним індикатором, що показує потенційний рівень пристосовності основних вегетативних функцій організму, що розвиваються під впливом різноманітної діяльності [9].

Дослідження в галузі фізіології та патологічної фізіології виявили певний взаємозв'язок між адаптаційно-компенсаторними реакціями організму та станом основних нервових процесів (сила, гальмування та збудження, урівноваженість та не урівноваженість), а також з типами вищої нервової діяльності [10; 11; 12; 13; 14; 15].

Досить глибоко вивчені зміни в кількісних та якісних характеристиках крові в тому числі і хімічні та біохімічні зміни в показниках гомеостазу на фоні різноманітних стресових реакцій. Було встановлено, що кількість еритроцитів та вміст гемоглобіну мали кореляційний зв'язок з показниками сили нервових процесів та збудженням і гальмуванням то-б-то залежали від типу вищої нервової діяльності (ВНД) [10; 12].

Так на фоні сильного та врівноваженого типу ВНД, сильного врівноваженого інертного типу кількість еритроцит зменшувалась на 5 %, сильного не врівноваженого типу ВНД зменшувалась на 6 %, а при слабкому типі ВНД зменшувалась на 7 % в умовах формування стрес-адаптаційних реакцій. Таким чином мінімальні зміни в кількості еритроцитів спостерігались у представників сильного врівноваженого типу ВНД. Дане дослідження вказує на виражений процес еритроцитопоезу у представників сильного врівноваженого типу ВНД в порівнянні з іншими типами ВНД. Мінімальні зміни в показниках гемоглобіну на фоні адаптаційних реакцій були виявлені у представників сильного врівноваженого інертного типу, а максимальне зменшення гемоглобіну спостерігалось у представників слабкого типу вищої нервової діяльності (ВНД) [10; 12].

Враховуючи вище викладене можна допустити, що тип ВНД впливає не лише показники крові, а й на інші функціональні показники організму, серед яких є показники центральної гемодинаміки. Нашими дослідженнями було встановлено що у сангвініків показники центральної гемодинаміку вказують де певні аспекти функціонального напруження регуляторних механізмів серцево-судинної системи; у меланхоліків СОК, ХОК, секундний об'єм крові, коефіцієнт економічності кровообігу вказують на фізіологічне навантаження на серцевий

м'яз, але одночасно виявлено компенсаторні реакції це активація парасимпатичної регуляції та переваження аеробних процесів в організмі; у флегматиків та холериків деякі показники центральної гемодинаміки вказують на фізіологічно-функціональне напруження в діяльності серцево-судинної системи, але при цьому активність парасимпатичної складованої вегетативної нервової системи знаходилась на рівні функціональної норми або стабільності [13; 14; 15].

Таким чином метою нашого дослідження є проведення порівняльного аналізу показників центральної гемодинаміки та інтегративних гемодинамічних індексів у холериків та сангвініків.

В нашому дослідженні взяла участь група волонтерів загальною кількістю 88 осіб (чоловічої та жіночої статі 51 % та 49 % відповідно), середній вік яких становив $21,5 \pm 1,2$ рік. Всі волонтери давали письмову згоду на участь в нашому дослідженні.

Тип вищої нервової діяльності визначали за допомогою тестового-опитувальника [11; 16]. Стан показників центральної гемодинаміки визначали за такими показниками: частота серцевих скорочень (ЧСС), середня тривалість серцевого циклу, артеріальний тиск (систоличний та діастолічний), пульсовий тиск (ПАТ або ПТ), середній артеріальний тиск, систолічний об'єм крові (СОК), хвилиний об'єм крові (ХОК), секундний об'єм крові, серцевий індекс (СІ), коефіцієнт економичності кровообігу (КЕК), потужність роботи лівого шлуночка серця (Wлш), індекс Робінсона (ІР), вегетативний індекс Кердо (ВІК), загальний периферійний опір судин (ЗПО) [9; 17; 18].

Пульсовий артеріальний тиск (ПАТ або ПТ):

$$\text{ПАТ} = \text{САТ} - \text{ДАТ},$$

де, ПАТ - пульсовий артеріальний тиск, мм.рт.ст.; САТ - систолічний артеріальний тиск, мм рт. ст.; ДАТ - діастолічний артеріальний тиск, мм рт. ст.

Систоличний об'єм крові (СОК) розраховували за формулою Старра:

$$\text{СОК} = 97,7 + 0,5 \cdot \text{ПАТ} - 0,6 \cdot \text{ДАТ} - 0,6 \cdot \text{В},$$

де, СОК - систолічний об'єм крові, мл; ПАТ - пульсовий артеріальний тиск, мм рт.ст.; ДАТ - діастолічний артеріальний тиск, мм рт. ст.; В - вік людини, роки.

Хвилиний об'єм кровотоку (ХОК) визначали за такою формулою:

$$\text{ХОК} = \text{ЧСС} \cdot \text{СОК},$$

де, ХОК - хвилиний об'єм крові, л/хв; ЧСС - частота серцевих скорочень, уд./хв; СОК - систолічний об'єм крові, мл.

Коефіцієнт економичності системи кровообігу (КЕК) розраховували за формулою:

$$\text{КЕК} = \text{ЧСС} \cdot \text{ПАТ},$$

де, КЕК - коефіцієнт економичності кровообігу, у.о.; ЧСС - частота серцевих скорочень, уд./хв; ПАТ - пульсовий артеріальний тиск, мм рт. ст..

Вегетативний індекс Кердо, який розраховувався за формулою:

$$\text{ВІК} = (1 - \text{ДАТ} / \text{ЧСС}) \cdot 100,$$

де, ВІК - вегетативний індекс Кердо, у.о.; ЧСС - частота серцевих скорочень, уд./хв; ДАТ - діастолічний артеріальний тиск, мм рт. ст. Інтерпретація результатів спирається на величину та знак отриманого індексу: «+» вказує на

активацію симпатичної частини, «-» вказує на активацію парасимпатичної частини вегетативної нервової системи (за модулем значення вказує на ступінь активації складових вегетативної нервової системи)

Серцевий індекс (СІ) розраховували за формулою:

$$CI = \text{ХОК} / (\text{MT} \cdot 0,425 \cdot \text{ДТ} \cdot 0,007184),$$

де, СІ – серцевий індекс, л/хв/м²; ХОК – хвилинний об'єм кровотоку, л/хв; МТ – маса тіла, кг; ДТ – довжина тіла, см.

Середній артеріальний тиск (САТ) розраховували за формулою:

$$\text{САТ} = \text{ДАТ} + 0,5\text{ПАТ},$$

де, САТ – середній артеріальний тиск, мм.рт.ст.; ДАТ – діастолічний артеріальний тиск, мм.рт.ст.; ПАТ – пульсовий артеріальний тиск, мм.рт.ст.

Загальний периферійний опір (ЗПО) розраховували за формулою:

$$\text{ЗПО} = (\text{САТ} \cdot 1333 \cdot 60) / \text{ХОК};$$

де, ЗПО – загальний периферійний опір, у.о.; САТ – середній артеріальний тиск, мм.рт.ст.; ХОК – хвилинний об'єм крові, л/хв.

Індекс Робінсона (ІР) розраховували за формулою:

$$\text{ІР} = \text{ЧСС} \cdot \text{САТ} / 100,$$

де, ІР – індекс Робінсона, у.о.; ЧСС – частота серцевих скорочень, уд./хв; САТ – систолічний артеріальний тиск, мм рт. ст. [9; 17; 18].

Для вимірювання ЧСС, систолічного та діастолічного тиску (САр. та ДАр.тиск) проводили за допомогою автоматичного вимірювача артеріального тиску Gamma control (Велика Британія) [19]. Всі вимірювання проводилися тричі в статистичну обробку бралися середньоарифметичні значення.

Статистичну обробку матеріалу здійснювали з допомогою програми Microsoft Excel.

Координацію дослідження здійснювалось кафедрою біології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Робота виконувалась у відповідності до біоетичних норм з дотриманням відповідних принципів Гельсінської декларації прав людини, Конвенції ради Європи про права людини і біомедицини та відповідних законів України [20; 21].

Отримані результати досліджень представлені в таблиці 1. Так частота серцевих скорочень у сангвініків були достовірно більша в порівнянні з холериками на 17 % (на 14,5 уд/хв.). Збільшення ЧСС у сангвініків зумовило зменшення середньої тривалості серцевого циклу в порівнянні з холериками на 18 % (на 0,13 мл.с.). Виявлені зміни в показниках діяльності серця можуть вказують на функціональне навантаження в діяльності серцевого м'язу (міокарду).

Значення, що характеризували артеріальний тиск, як систолічний так і діастолічний були достовірно більші у сангвініків в порівнянні з холериками на 13,5 % (на 16,5 мм.рт.ст.), 11,2 % (на 7,7 мм.рт.ст.) відповідно. Більші показники САр. та ДАр. тиску у сангвініків зумовлюють і збільшення показників пульсового артеріального тиску (ПАТ). Так пульсовий тиску сангвініків був достовірно більший в порівнянні з холериками на 16 % (на 8,7 мм.рт.ст.). Такі зміни в

показниках артеріального тиску дотична підтверджують збільшення функціонального навантаження на діяльність серцевого м'язу у сангвініків.

Величина середнього артеріального тиску у сангвініків та холериків не мавла достовірної різниці.

Систолічний об'єм крові у сангвініків мав тенденцію до зменшення в порівнянні з холериками, але ці зміни не мали достовірної різниці. СОК у сангвініків був менший в порівнянні з холериками на 3 % (на 2,5 мл.). Хвилиний об'єм крові у сангвініків був достовірно більший в порівнянні з холериками на 13 % (на 810 мл/хв.). Збільшення ХОК у сангвініків зумовлене більшим значення частоти серцевих скорочень. Слід звернути увагу на те що збільшення ХОК у сангвініків викликало збільшення величини секундного об'єму крові. Величина секундного об'єму крові у сангвініків було достовірно більше в порівнянні з холериками на 13 % (на 13,6 мл/с.).

Таблиця 1.

Показники центральної гемодинаміки та інтегративних гемодинамічних індексів (M±m).

Показники	Референт	Холерики	Сангвініки
ЧСС, уд/хв	50-90	84,3±1,7	98,8±2,9*
Середня тривалість циклу, мл.с.	1,2-0,66	0,73±0,03	0,6±0,08
САр. тиск, мм.рт.ст.	110-120	122,5±1,17	139,0±2,6*
ДАр тиск, мм.рт.ст.	70-80	68,32±1,2	76,0±2,7*
ПТ(ПАТ), мм.рт.ст.	40-60	54,33±2,77	63,0±1,6*
СОК, мл.	44-60	72,6±2,3	70,1±1,5
ХОК, мл/хв	3000-4000	6115,9±31,37	6925,9±22,2*
Секундний об'єм крові, мл/с.	50-66,66	101,9±1,7	115,43±1,2*
Середній артеріальний тиск, мм.рт.ст.	80,0-100	86,28±2,28	91,1±2,32
Серцевий індекс (СІ), у.о.	-	8,24±0,29	9,1±0,31*
Потужність роботи лівого шлуночка серця (W _{шл}), Вт.	-	1,24±0,04	1,7±0,05*
Коефіцієнт економічності (КЕК), у.о.	2600	4587,8±30,6	6340,3±46,5*
Індекс Робінсона (ІР), у.о.	-	103,5±3,3	129,82±5,37*
Вегетативний індекс Кердо (ВІК), у.о.	-	- 8,18±0,11	- 7,44±0,12
ЗПО	-	1130,9±32,5	1122,2±29,8

* - достовірність змін становить $p < 0,05$.

Величина серцевого індексу у холериків була достовірно меншою в порівнянні з сангвініками на 9,5 % (на 09 у.о.). Потужність роботи лівого шлуночка у сангвініків була достовірно більшою в порівнянні з холериками на 37 % (на 046 Вт.).

Коефіцієнт економічності кровообігу у сангвініків був достовірно більший в порівнянні з холериками на 38 % (1752,5 у.о.). Збільшення коефіцієнту економічності кровообігу вказує на більші енергетичні затрати для забезпечення руху крові по судинам.

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

Про функціонування регуляторних систем діяльності серця судили за показником індекс Робінсона. Так ІР у сангвініків був достовірно більший в порівнянні з холериками на 25 % (на 26 у.о.). У холериків індекс Робінсона (ІР) вказував на формування ознак порушення регуляції діяльності серцево-судинної системи, а у сангвініків даний індекс (ІР) вказував на сформованість порушень в регуляції діяльності серцево-судинної системи.

Інтегративний геодинамічний вегетативний індекс Кердо у сангвініків був більший в порівнянні з холериками на 9 % (на 0,74 у.о.). Слід відзначити що значення вегетативного індексу Кердо, які у сангвініків так і у холериків були від'ємні, що вказує на значний адаптаційний потенціал та високий ступінь функціональної активності парасимпатичної складові вегетативної нервової системи.

Загальний питомий опір судин у сангвініків не мав достовірної різниці в порівнянні з показниками холериків, був менший на 0,8 % (на 8,7 у.о.) То-б-то судинна реакція, як у холериків так і у сангвініків характеризувалась досить стабільним тонусом; та відсутністю компенсаторних реакцій судинного русла на підвищену функціональну активність серцевого м'язу у сангвініків (рис. 1.).

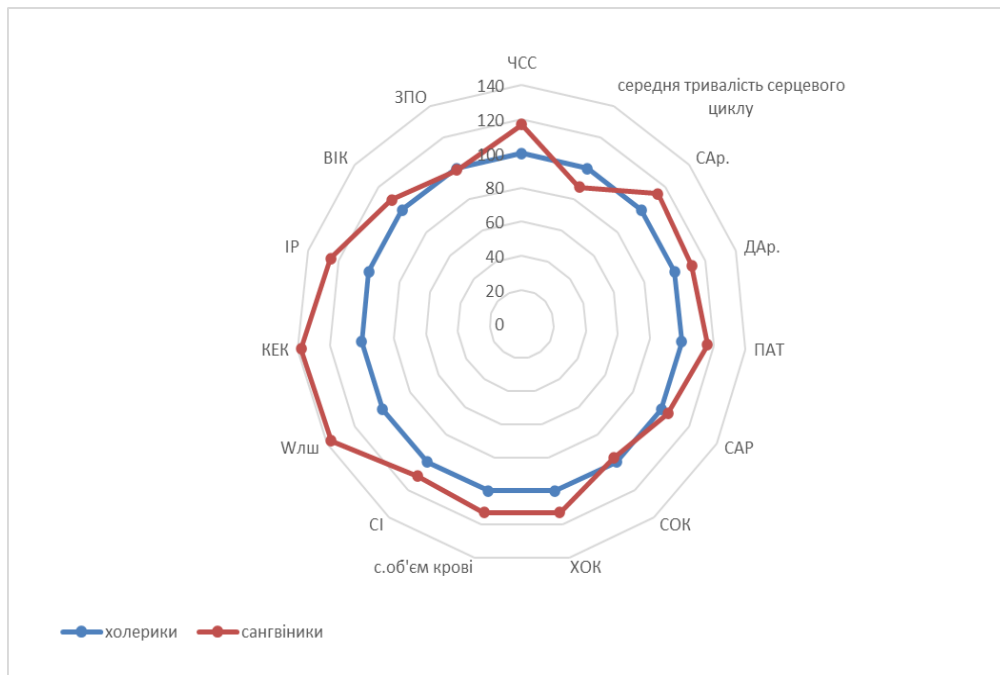

Рис.1. Графічне зображення відносних змін показників центральної гемодинаміки у сангвініків в порівнянні з холериками (за 100 % взято показники холериків).

Аналізуючи дані представлені на рис.1 слід відмітити, що для сангвініків характерна більш виражена активація діяльності серцевого м'язу та зменшення серцевого циклу, але при цьому відсутні ознак компенсаторних проявів судинного русла.

У представників типу вищої нервової діяльності сангвінік за межі референтних значень, а саме були більші за верхню межу, наступні показники: частота серцевих скорочень, систолічний артеріальний тиск, пульсовий артеріальний тиск, систолічний та хвилинний об'єм крові, секундний об'єм крові, коефіцієнт економичності кровообігу (рис. 2.).

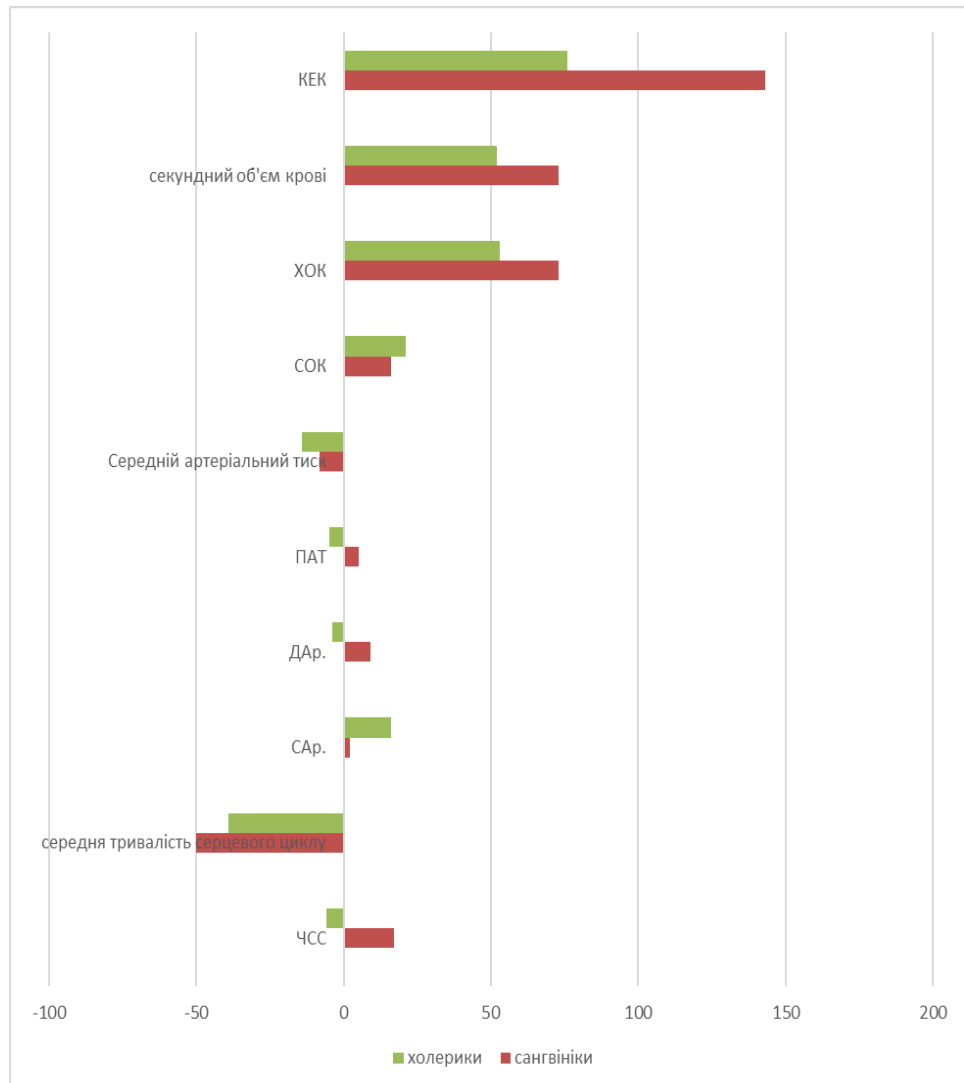

Рис. 2. Графічне зображення змін показників центральної гемодинаміки відносно референтних значень (за 0 прийнято рівень референтних значень).

Таким чином отримані нами результати вказують на значне функціональне навантаження серцевого м'язу у сангвініків в порівнянні з холериками. Про функціональне напруження в діяльності серця у сангвініків свідчать збільшення частоти серцевих скорочень, зменшення середньої тривалості серцевого циклу, більша потужність роботи лівого шлуночка серця, збільшення серцевого індексу, збільшення енергетичних затрат для забезпечення просування крові по судинам

та більший артеріальний систолічний та діастолічний тиск, збільшення величини хвилинного об'єму крові, за рахунок збільшення ЧСС.

Так для у сангвініків характерне більше енергетичних затрат для підтримки гемодинамічних констант, а також прояви функціонального порушення регуляції діяльності серцево-судинної системи, але при цьому адаптаційні резерви організму не зазнають негативних змін.

Список використаних джерел:

1. Глазков Е. О. Шейко В. І., Львов О. С. Вплив рухової активності на захворюваність студентів спеціальних медичних груп. Вісник проблем біології і медицини. 2015, Т.2, Вип. 4., С. 399 - 402.

2. Глазков Е. О. Шейко В. І., Львов О. С. Співвідношення конституції тіла та порушення в показниках здоров'я студентів спеціальних медичних груп. Вісник проблем біології і медицини. 2015. Т.1, Вип. 4, С. 319 -322.

3. Гриньків М. Я., Вовканич Л. С., Музика Ф. В. Спортивна морфологія (з основами вікової морфології): навч. посіб. Львів, 2015. 304 с.

4. Medicine, biology and pharmacy: development trends and current problems: collective monograph [ISBN – 979-8-89692-720-4 DOI – 10.46299/ISG.2025.MONO.MED.2]/ Rusnak I., Basant K., Kulachek V., Kulachek Y., Akentjev S. – etc. – International Science Group. – Boston : Primedia eLaunch, 2025. 193 р. Розд. МІСЦЕ ТИПІВ ВИЩОЇ НЕРВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РЕГУЛЯТОРНИХ МЕХАНІЗМАХ ГОМЕОСТАЗУ ЦІЛІСНОГО ОРГАНІЗМУ. – Коломойцев М. с. 126 – 135. DOI – 10.46299/ISG.2025.MONO.MED.2.4.1.

5. Trends and prospects of scientific thought in medicine: collective monograph / Шейко В. І., Кучменко О. Б., Львов О. С. (Boston, 2022), International Science Group. – Boston. Шейко В. І. Особливості впливу фізичних навантажень на основні показники організму студентів спеціальної медичної групи різних типів статури. Т.1., С. 47 – 67. DOI – 10.46299/ISG.2022.MONO.MED.1

6. Шейко В. І., Боярчук О. Д., Кучменко О. Б., Гавій В. М., Глазков Е. О. Особливості центральної гемодинаміки у студентів з різною статурою. АСТА CARPATHICA Збірник наукових праць. 2023. Випуск 39. № 1. С. 59 - 65. DOI: <https://doi.org/10.32782/2450-8640.2023.1.7>

7. Казначеев Д. А., Шейко В. І. Особливості центральної гемодинаміки у дівчат з вродженими вадами зору. Наукові записки. Біологічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). № 3 (2024). С. 59-65. doi.org/10.31654/2786-8478-2024-BN-3-59-65.

8. Казначеев Д. А., Шейко В. І. Вплив регулярних занять спортом на показники центральної гемодинаміки у юнаків з вродженими вадами зору Наукові записки. Біологічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). № 4 (2024) С. 51-59. doi.org/10.31654/2786-8478-2024-BN-4-51-59.

9. Жарінова О. Функціональна діагностика (за редакцією О. Жарінова, Ю. Іваніва, В. Куця. Київ., «Четверта хвиля», 2021. 784 с.

10. Григор'єв В. Гематологічні показники собак з різними типами вищої нервової діяльності за короткотривалої харчової депривації. / Григор'єв В.,

Кориневська Т., Паневник І., Данчук О., Карповський В., Трач В. // Agrarian Bulletin of the Black Sea Littoral. – 2022, – Issue 102-103. – с. 118-122. DOI: 10.37000/abbsl.2022.102.20

11. Нейробиологія розвитку та навчання: навчальний посібник / А. А. Ковальова, О.В. Ковальова, О.В. Ковальова, О.М. Бурка, О.А. Присяжнюк. – Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2022. – 325 с.

12. Черепніна А., Карповський В., Постой Р., Василів А., Данчук О. Обмін білка в організмі свиней з різними параметрами нервової системи (огляд). Agrarian Bulletin of the Black Sea Littoral. – 2020, – Issue 97. – с.79-93. DOI: 10.37000/abbsl.2020.97.10.

13. Коломойцев Максим Показники центральної гемодинаміки у флегматиків. Importance of Soft Skills for Life and Scientific Success: Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Internet Conference, March 6-7, 2025. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, с. 110-111. ISBN 978-617-8293-42-0

14. Коломойцев Максим Показники центральної гемодинаміки у холериків. Research in Science, Technology and Economics: Collection of Scientific Papers "International Scientific Unity" with Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference. March 5-7, 2025. Luxembourg, Luxembourg, с. 47- 49. ISBN 979-8-89704-985-1 (series), DOI 10.70286/ISU-05.03.2025.

15. Коломойцев Максим Показники центральної гемодинаміки у сангвініків. The 18th International scientific and practical conference “Science and society: tools of modern innovative development” (May 06 – 09, 2025) Bilbao, Spain. International Science Group. 2025. p. 33-35. DOI – 10.46299/ISG.2025.1.18 ISBN – 979-8-89692-713-6.

16. Іонов І. А. Фізіологія вищої нервової діяльності (ВНД): навчальний посібник / І. А. Іонов, Т. Є. Комісова, А. В. Мамотенко, С.О. Шаповалов, Сукач О. М., Теремецька Н.Ф., Катеринич О. О. – Х. : ФОП Петров В.В., 2017. – 143 с.

17. Мальцева О. Б., Ляховець Л. О. Функціональна та клініко-лабораторна діагностика: навчальний посібник м. Ужгород, Вид. ТОВ Принтлайн, 2022. - 213 С.

18. Функціональна діагностика при фізичній реабілітації та оцінці її ефективності: Навчальний посібник / В. В. Клапчук, А. В. Єрмолаєва. – Запоріжжя: Національний університет «Запорізька політехніка», 2022. 75 с.

19. <https://surl.li/fgmxqq>

20. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження». [Інтернет]. Документ 990_005, редакція від 01.10.2008. Доступно на: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005. (дата звернення 05.11.2025);

21. Загальна декларація про біоетику та права людини. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури: відділ етики науки і технології: сектор соціальних і гуманітарних наук [Інтернет]. 2005 жов. 19; 12 с. Доступно на: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001461/146180r.pdf>. (дата звернення 05.11.2025).

2.3. Innovative Approaches to the Treatment of Epilepsy

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ПРИ ЛІКУВАННІ ЕПІЛЕПСІЇ

Вступ

Епілепсія – захворювання мозку, котре характеризується спонтанними рецидивуючими нападами, пов'язаними з нейропсихічними та когнітивними супутніми захворюваннями, а також відзначається підвищеною смертністю [1]. Пацієнтів, що належать до цієї групи ризику здебільшого ідентифікують, проте запобігти розвитку цього розладу неможливо. На сьогоднішній день відомо близько 70 мільйонів людей у всьому світі, серед яких 0,5–1% діти, які хворіють на це хронічне [неврологічне захворювання](#), що викликає серйозне занепокоєння серед лікарів. В більшості випадків у дітей епілепсія проходить самостійно або має позитивну динаміку лікування. Однак [судоми](#) можуть порушувати нормальну функцію дії мозку [2]. Як відомо, у багатьох пацієнтів різного віку частим явищем в сукупності з епілепсією є нейрокогнітивні та поведінкові розлади, саме тому іноді вкрай важко зрозуміти, чи це причинно-наслідковий зв'язок, чи всі вони є відображенням основного захворювання мозку. Причин судом та подій, що їх імітують, може бути безліч: непритомність, мігрень, інсульт та психогенні неепілептичні судоми. Виникнення судом можуть бути наслідком зовнішньої причини (наприклад, неепілептичної) або внутрішньої дисфункції центральної нервової системи [1,2].

На сьогоднішній день щонайменше у 30% пацієнтів епілепсію неможливо контролювати за допомогою сучасних протисудомних препаратів через наявність у них резистентності до [фармакотерапії](#). Так звана лікарсько-резистентна епілепсія збільшує ризик передчасної смерті, [травм](#), психосоціальну дисфункцію та зниження [якості життя](#) пацієнта. Сучасні протоколи на перше місце ставлять медикаментозне лікування епілепсії, через те, що є багато лікарських препаратів з доведеною лікарською дією [3,4].

Для лікування епілепсії застосовуються препарати різних груп із різними активними речовинами:

- протисудомні, антиконвульсанти;
- заспокійливі;
- фенobarбітурати;
- транквілізатори;
- похідні сукциніміду;
- аналоги гамма-аміномасляної кислоти;
- похідні амінокислот.

Для лікування епілепсії існує близько тридцяти протисудомних препаратів проте відомо про виникнення побічних ефектів при їх вживанні [4-6]. Саме тому багато науковців працюють над розробкою нових лікарських засобів для лікування епілепсії, котрі є на стадії як доклінічних так і клінічних досліджень.

Першим лікарським засобом, котрий почали використовувати для лікування епілепсії був фенobarбітал, синтезований німецьким вченим-хіміком Емілем

Фішером у 1911 році. Вважалось, що це дієвий снодійний препарат для лікування пацієнтів з епілепсією. Його протисудомні властивості випадково відкрив у 1912 році польський психіатр Альфред Гауптман [4]. Цей препарат є похідним барбітурової кислоти, має виражену протисудомну дію та снодійний ефект, а також знижує збудливість нейронів епілептичної локалізації. Виконує роль індуктора ферментів, підвищує активність монооксигеназної ферментної системи. Пригнічує активність рухових зон кори та підкірки головного мозку; підвищує вміст у центральній нервовій системі (ЦНС) ендogenous гальмівного медіатора ГАМК, зменшує збудливу дію на ЦНС амінокислот (глутамату, аспартату). Застосовується для лікування: епілепсії, хорея, спастичні паралічі, спазм периферичних артерій, еклампсія, гемолітична хвороба новонароджених [7]. Протипоказами до застосування є: підвищена чутливість до компонентів лікарського засобу, виражена артеріальна гіпотензія, гострий інфаркт міокарда, тяжкі захворювання печінки, ураження нирок з порушенням їх функцій, цукровий діабет, депресія, алкоголізм, медикаментозна та наркотична залежність, респіраторні захворювання із задишкою, обструктивним синдромом. Період вагітності (I триместр). Період годування груддю. Фенобарбітал категорично протипоказаний при депресивних розладах зі схильністю хворого до суїцидальної поведінки. Фенобарбітал викликає мало системних [побічних ефектів](#), але його застосування обмежене головним чином через високий седативний ефект та [когнітивні порушення](#). Будучи барбітуратом, [фенобарбітал](#) може бути пов'язаний з фізичною залежністю, а абстинентний синдром може спричинити різноманітні симптоми абстиненції та спровокувати судоми. Лікування фенобарбіталом підвищує ризик захворювань сполучної тканини [5,7]. Протягом багатьох років аж до сьогоднішнього часу фенобарбітал не втрачає своїх позицій та є найпоширенішим засобом лікування епілепсії у світі.

Класифікація протиепілептичних препаратів.

Як відомо лікарські засоби, які застосовують для лікування епілепсії класифікують на препарати першого, другого та третього покоління [1,4].

До так званого першого покоління засобів, окрім фенобарбіталу, які мали широке застосування до середини 1990-х років, відносять: фенітоїн, [етосуксимід](#), [карбамазепін](#) та вальпроат натрію. Карбамазепін був першим протисудомним засобом родини дибензазепінів, схваленим Управлінням з продовольства і медикаментів США у 1965 році [5]. Спектр активності препарату як протиепілептичного лікарського засобу охоплює: парціальні напади (прості і комплексні) із вторинною генералізацією та без неї; генералізовані тоніко-клонічні судомні напади, а також комбінації вказаних типів нападів [11-12]. Карбамазепін може спричиняти низку побічних ефектів, особливо на початку лікування або при підвищенні дози. Найчастіші побічні ефекти зазвичай пов'язані з впливом на центральну нервову систему та травлення: запаморочення, сонливість, порушення координації рухів, головний біль, можлива нудота та блювання [12].

Варто відзначити вальпроат натрію, адже він вважається препаратом першого вибору для більшості форм ідіопатичної та симптоматичної

генералізованої епілепсії. Це протиепілептичний препарат широкого спектру дії, ефективний проти всіх типів судом. В літературних джерелах є дані про те, що внутрішньовенне введення вальпроату також може бути цінним у лікуванні судомного та несудомного епілептичного статусу, але для більш детального встановлення ролі препарату в цьому показанні потрібні подальші дослідження [8-10]. Найбільш частими побічними ефектами вальпроату є шлунково-кишкові розлади, тремор та збільшення маси тіла.

В середині 90-х років було отримано безліч нових протиепілептичних препаратів, які було віднесено до так званого другого покоління. Ці новітні засоби показали себе як клінічно ефективніші та менш токсичні в порівнянні з першим поколінням. Серед них виділяють такі засоби як: [вігабатрин](#) (1989), [ламотриджин](#) (1990), [окскарбазепін](#) (1990), [габапентин](#) (1993), [фелбамат](#) (1993), [топірамат](#) (1995), [тіагабін](#) (1998), [зонісамід](#) (2000), [леветирацетам](#) (2000), [стирипентол](#) (2002), [прегабалін](#) (2004), [руфінамід](#) (2004), [лакосамід](#) (2008), [еслікарбазепін](#) (2009) та [перампанел](#) (2012) [2,4].

Вігабатрин (4-аміно-5-гексенова кислота або γ -вініл-ГАМК) – це схвалений препарат для лікування епілепсії, що діє шляхом зниження концентрації [ГАМК](#) у ЦНС, такої як [тардивна дискінезія](#), шизофренія або епілепсія. Вігабатрин є структурним аналогом нейромедіатора [ГАМК](#), який діє як незворотний інгібітор трансамінази гамма-аміномасляної кислоти (ГАМК-Т). Також, блокуючи зворотне захоплення ГАМК гліальними клітинами, вігабатрин підвищує її концентрацію в ЦНС, посилюючи її гальмівну дію [13]. Використовується для лікування резистентної парціальної епілепсії з вторинною генералізацією або без неї, для лікування інфантильних спазмів і рефрактерних комплексних парціальних нападів та інших видів погано контрольованої епілепсії, при непереносимості або неефективності інших протисудомних засобів. Найчастішими побічними ефектами є: сонливість (дуже часто), втома, запаморочення, головний біль, збільшення маси тіла, набряки (рук, ніг, стоп), порушення мовлення та пам'яті. Одним із найсерйозніших і потенційно незворотних побічних ефектів Вігабатрину є ураження сітківки, що призводить до постійного звуження поля зору [14].

Ламотриджин (6-(2,3-дихлорфеніл)-1,2,4-триазин-3,5-діамін) – протиепілептичний та стабілізуючий настрій засіб, що використовується для лікування епілепсії та [біполярного розладу](#) [11], який діє через зв'язування з напругозалежними натрієвими каналами. Також він ефективний при важкій формі епілепсії при нападах, пов'язаних із синдромом Леннокса-Гасто. Найчастішими побічними ефектами з боку ЦНС є головний біль, запаморочення, сонливість, дратівливість, безсоння, з боку травної системи: нудота, діарея, блювання. Особливістю ламотриджину є ризик розвитку важких шкірних реакцій, тому починати лікування потрібно з дуже низької дози з поступовим її підвищенням [5,13].

Топірамат – це агоніст γ -аміномасляної кислоти (ГАМК), а також слабкий [інгібітор карбоангідрази](#), схвалений як [протиепілептичний препарат](#) для дітей протягом майже 20 років. Крім того, його також використовують для лікування

мігрени у дорослих [14]. Порівняно з плацебо, топірамат може знизити масу тіла на 1–2 кг, згідно з експериментом, проведеним на дітях для лікування епілепсії та мігрени. Перспективне збільшення маси тіла у немовлят з накопиченням ваги, пов'язаним з антипсихотиками, було рекомендовано кількома відкритими серіями випадків та у двох неповнолітніх з [м'язовою дистрофією Дюшена](#) з надмірною вагою [14-16]. Топірамат, здається, зменшує [надмірне харчування](#), що є дуже складним завданням для пацієнта з ожирінням, а також зменшує [гіперфагію](#), а також збільшення ваги, спричинене нейролептиками. Його активність може бути пригнічена значними та типовими [побічними реакціями](#). Звичайні неврологічні побічні реакції включають порушення смаку, седацію, парестезію та труднощі з концентрацією уваги. У дорослих суїцидальні нахили були рідкістю. Недостатня гідратація також може призвести до кальцієвого [нефролітіазу](#) демонструє багатообіцяючий ефект у лікуванні [біполярного розладу](#) [5, 16].

Тіагабін (Габітрин) схвалений у 1996 році як допоміжний засіб для лікування рефрактерної комплексної епілепсії, є похідним ніпекотинової кислоти, що пригнічує поглинання ГАМК. Тіагабін пригнічує [транспортер ГАМК](#), GAT-1, тим самим збільшуючи концентрацію ГАМК у синаптичній щілині та подовжуючи тривалість гальмівних синаптичних струмів. Тіагабін легко всмоктується при пероральному застосуванні, пікова концентрація в крові досягається через 45 хвилин. Основні [побічні ефекти](#) включають [запаморочення](#), втому, сонливість, нудоту, тремор та труднощі з концентрацією уваги. Через збільшення ГАМКергічної нейротрансмісії тіагабін може посилювати спайк-хвильові розряди на ЕЕГ та протипоказаний пацієнтам з генералізованою абсансною епілепсією. Тіагабін також пов'язують з виникненням судом у пацієнтів без епілепсії, тому його використання поза показаннями не рекомендується. Тіагабін схвалений для додаткової терапії у пацієнтів віком від 12 років з рефрактерними [парціальними нападами](#) з вторинною генералізацією або без неї. Фокальне порушення свідомості або складні парціальні судоми [3,4].

Леветирацетам був схвалений Управлінням з контролю за якістю харчових продуктів і медикаментів США у 1999 році після того, як не пройшов традиційні скринінгові тести на протиепілептичні препарати. За 10 років з моменту його появи він став одним із протиепілептичних препаратів першої лінії та оцінювався в невеликих неконтрольованих дослідженнях та серіях випадків як позареєстраційний препарат для лікування епілептичного статусу, неепілептичних неврологічних станів, таких як рухові розлади, нейропатичний біль та головний біль, а також деяких психічних станів. Він не був схвалений для жодних показань, окрім хронічної епілепсії. Значним фактором використання леветирацетаму при судомах та інших розладах була його легкість дозування та переносимість. У цій статті ми описуємо, як був відкритий леветирацетам, дані про тварин та людей, що показують його протиепілептичну активність, його потенційне використання при інших неврологічних станах та значні побічні ефекти [17].

Прегабалін (Лірика) застосовується для лікування парціальних нападів, різних видів болю та деяких тривожних розладів. Механізм дії Прегабаліну в поєднанні з структурно подібним до нього габапентином вже успішно протестовано для лікування мігрені, надають додаткові підтверджуючі докази, теоретичні та клінічні відповідно, щодо потенціалу Прегабаліну для полегшення симптомів мігрені. Однак лише ретельно рандомізовані, контрольовані дослідження або, принаймні, відкриті серії великих вибірок пацієнтів, які отримували подібне лікування, могли б встановити ефективність Прегабалін для лікування мігрені. Серед найчастіших побічних ефектів трапляються надмірна [сонливість](#), [запаморочення](#), [атактичні прояви](#), сухість в роті, підвищення апетиту, [двоїння](#) в очах або нечіткий зір. Зазвичай ці явища скороминучі [18,19].

Окскарбазепін, [лікарбазепін](#) та [еслікарбазепіну ацетат](#) належать до родини [дибензазепінових](#) протиепілептичних препаратів та діють як [блокатори натрієвих каналів](#), є аналогами карбамазепіну другого та третього покоління, у яких відсутній подвійний зв'язок між ароматичними кільцями, що запобігає метаболічному утворенню токсичного карбамазепін-10,11-епоксиду, а [еслікарбазепіну ацетат](#) є [проліками](#) лікарбазепіну [3-5].

На сьогоднішній день наявні такі протиепілептичні препарати (ПЕП) третього покоління як еслікарбазепін, лакосамід, ретигабін, перампанел, еверолімус, бриварацетам, зонісамід та інші. Препарати визнані такими, що перевершують за безпекою та ефективністю раніше відомі ПЕП першого та другого покоління. Більшість нових ПЕП використовується для контролю фокальних нападів, а також при специфічних епілептичних синдромах (синдром Леннокса-Гасто, синдром Драве) та туберозному склерозі. Препарати відрізняються механізмом дії, фармакокінетичними властивостями, ефективністю та профілем побічних ефектів, що дає можливість застосовувати персоналізований підхід до лікування пацієнтів [20].

Стирипентол (Діакоміт®), (1E)-1-(1,3-бензодіоксол-5-іл)-4,4-диметил-1-пентен-3-ол, – це протисудомний препарат, спочатку розроблений компанією Biocodex, який використовується для лікування [синдрому Драве](#), раніше відомого як тяжка міоклонічна епілепсія немовлят [4,21]. Хоча стирипентол є хіральною речовиною, він продається як рацемічна суміш, оскільки обидва енантіомери продемонстрували [протисудомну активність](#). Цей препарат підвищує рівень [нейромедіатора](#) гамма-аміномасляної кислоти (ГАМК) та покращує період відкриття каналів ГАМК_A рецептора, діючи як позитивний алостеричний модулятор [21], але не діє як [агоніст ГАМК рецептора](#). Стирипентол був схвалений ЕМЕА та FDA у 2018 році.

Руфінамід, 1-(2,6-дифторбензил)-1H-1,2,3-триазол-4-карбоксамід, розроблений Novartis Pharma, був схвалений Управлінням з продовольства і медикаментів США (2018) для лікування, у комбінації з іншими протиепілептичними препаратами, рідкісної форми епілепсії, відомої як синдром Леннокса-Гасто [4,22]. Запропонований механізм дії включає стимулювання інактивованого стану [потенціалзалежних натрієвих каналів](#), що призводить до

мембраностабілізуючого ефекту [22], а також його дія включає пригнічення реакцій на [глутаматному рецепторі](#). Найпоширенішими побічним ефектом при прийомі цього агента є біль голови, запаморочення, загальна слабкість, сонливість і нудота.

Лакозамід ((R)-2-Ацетамідо-N-бензил-3-метоксипропіонамід) – це протиепілептичний препарат третього покоління, який можна вважати функціоналізованою амінокислотою. Лакозамід був розроблений компанією UCSB Pharma для ад'ювантного лікування судом і був схвалений Управлінням з продовольства і медикаментів США у 2008 році. Механізм дії цього препарату полягає в повільній інактивації натрієвих каналів [3-5], що призводить до меншої кількості [побічних ефектів](#) та сприятливіших фармакокінетичних властивостей, ніж класичні протиепілептичні препарати, що блокують натрієві канали, такі як карбамазепін та ламотриджин [23].

Важливість лакозаміду як терапевтичного засобу для лікування епілепсії, неврологічного болю та психологічних розладів, у поєднанні з його простою структурою, призвела до розробки багатьох синтетичних підходів до цього препарату, які нещодавно були розглянуті Бхаттачар'єю [5,23].

[Ретигабін](#), етиловий естер N-(2-аміно-4-(4-фторбензиламіно)феніл)карбамінової кислоти, був схвалений ЕМА та FDA у 2011 році для додаткової терапії парціальних епілепсій у дорослих, які страждають на лікарсько-резистентну епілепсію або не переносять інші препарати. Valeant Pharmaceuticals розробила клінічні дослідження ретигабіну, а GlaxoSmithKline виробляла його. Ретигабін діє як відкривач калієвих каналів; впливаючи на підродину KV7 [напругозахищених калієвих каналів](#) у мозку, що має унікальний механізм дії [4]. На жаль, через низьку селективність до підтипу [калієвих каналів KCNQ](#), ретигабін продемонстрував багато [побічних ефектів](#), що спонукало виробника вилучити цей препарат з ринку у 2017 році.

Перампанел – це перорально активна похідна N-феніл-2-піридону, схвалена у 2012 році Європейським агентством з лікарських засобів та Управлінням з контролю за якістю харчових продуктів і медикаментів США як допоміжний препарат для лікування парціальних судом. Перампанел діє як неконкурентний антагоніст АМРА-рецепторів і був першим протиепілептичним препаратом цього класу. Перампанел також досліджували для лікування мігрені, розсіяного склерозу, нейропатичного болю та хвороби Паркінсона, і було виявлено, що він покращує функціональні та [когнітивні порушення](#) після інсульту [4].

Мідазолам – це протисудомний препарат, що належить до класу [бензодіазепінів](#). Він був запатентований у 1974 році, набув медичного застосування у 1982 році, а у 1985 році схвалений до застосування як медичний анестетик. Нещодавно він був схвалений як внутрішньом'язовий препарат, так і як назальний спрей мідазоламу для лікування [епілептичного статусу](#) та стереотипних епізодів судом [5]. Мідазолам є [позитивним алостеричним модулятором](#), який зв'язується з [бензодіазепіновим](#) сайтом рецептора ГАМК_A

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

Мідазолам – це бензодіазепіновий гіпнотик короткої дії, який посилює інгібування та блокування кортикального та лімбічного збудження за допомогою стимуляції інгібіторного передаючого рецептора γ -аміномасляної кислоти (ГАМК) в активації висхідної ретикулярної системи. Мідазолам зумовлює сприятливий седативний ефект і антероградну амнезію. Сучасні дослідження свідчать, що мідазолам є одним із найчастіше застосовуваних седативних засобів під час діагностичних інвазивних процедур завдяки своїм анксиолітичним і амнезійним властивостям, а також сприятливим фармакокінетичним характеристикам, таким як швидкий початок дії та короточасний інгібувальний ефект на центральну нервову систему. Отже, цей препарат має широкий спектр функцій, найважливішими з яких є анксиолітична, протисудомна, міорелаксувальна, снодійна та антеградна амнестична [24].

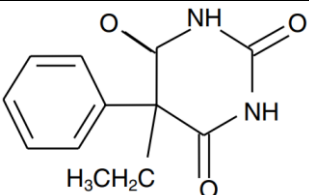
Поточне покоління протиепілептичних препаратів включає ценобамат, який був схвалений у листопаді 2019 року для лікування парціальних нападів у дорослих, та ганаксолон, нейроактивний стероїд від Marinus Pharmaceuticals, який був схвалений у 2022 році для додаткового лікування епілептичних нападів, пов'язаних з дефіцитом циклінзалежної кінази 5 (CDKL5) у пацієнтів віком від 2 до 17 років [4, 25].

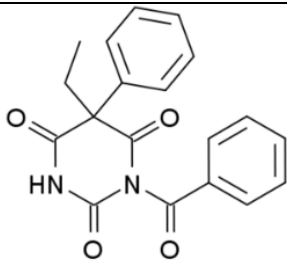
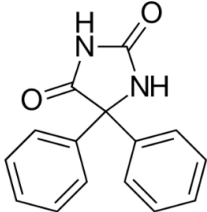
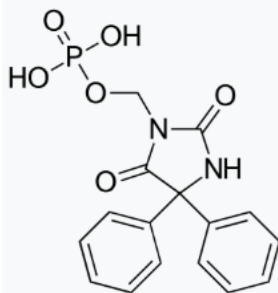
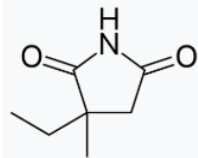
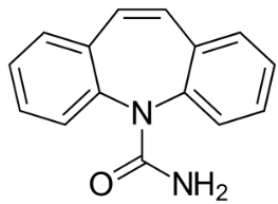
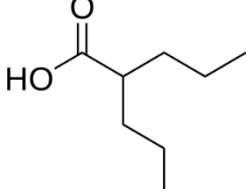
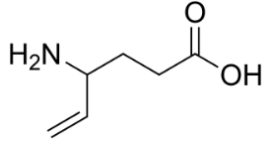
Ценобамат, (1R)-1-(2-хлорфеніл)-2-(2H-тетразол-2-іл)етилкарбамат, – це протиепілептичний препарат, розроблений SK Pharmaceuticals та схвалений у 2019 році Управлінням з контролю за якістю харчових продуктів і медикаментів США та у 2021 році Європейським агентством з лікарських засобів. Його точний механізм дії не встановлено, але відомо, що він є позитивним модулятором рецепторів ГАМК_A та інгібітором напружозалежних натрієвих каналів (VGSC). Ще один важливий напрямок хімічних модифікацій включає фільтрацію алкільних ланцюгів молекули шляхом введення ненасичених фрагментів. Включення фрагментів потрійних зв'язків у молекулу призвело до відкриття нових (протипухлинних) властивостей. Протиепілептичні препарати все частіше використовуються для лікування мігрені [4, 26-27].

Основні протиепілептичні засоби, що застосовуються при знятті судом в пацієнтів з епілепсією подано в таблиці 1:

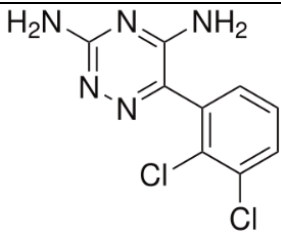
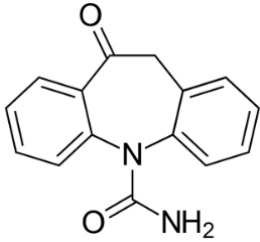
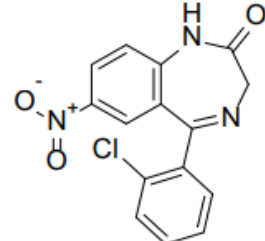
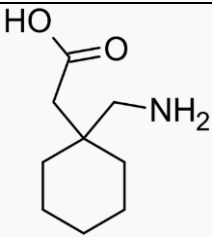
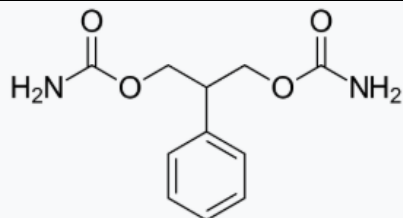
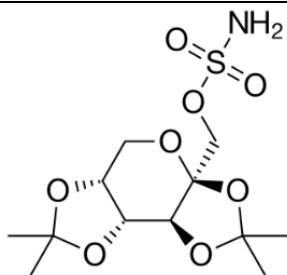
Таблиця 1

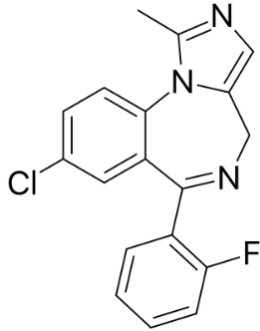
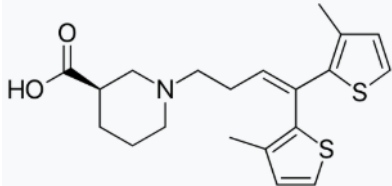
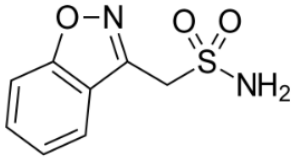
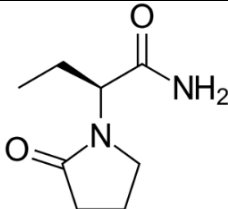
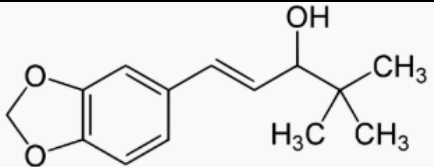
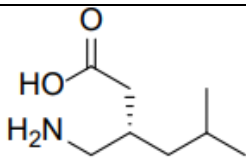
Основні протиепілептичні лікарські засоби

№	Діюча речовина	Структурна формула	Біологічна дія та застосування
1.	Фенобарбітал		<p>Алостеричний модулятор ГАМК-А рецепторів, блокатор натрієвих каналів.</p> <p>Виражена протисудомна дія та снодійний ефект.</p>

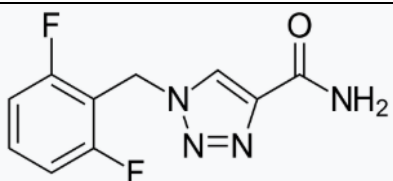
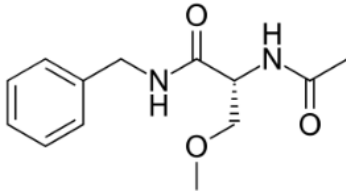
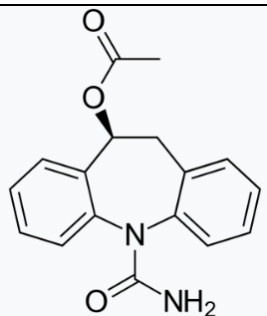
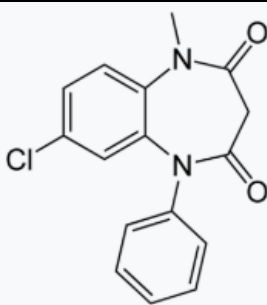
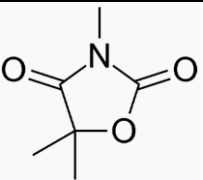
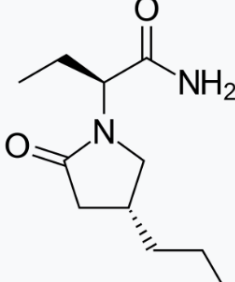
2.	Бензобарбітал		Алостеричний модулятор ГАМК-А рецепторів. Індуктор мікросомальних ферментів печінки; різні форми епілепсії, в тому числі з фокальними та джексоновськими випадками. терапія гіпербілірубінемії, в комплексному лікуванні гемолітичної хвороби новонароджених.
3.	Фенітоїн		Блокує потенціалзалежні натрієві канали. Лікування генералізованого тоніко-клонічного судом, а також для профілактики та лікування судом, що виникають під час нейрохірургічних втручань. антиаритмічна дія.
4.	Фосфенітоїн		Блокує потенціалзалежні натрієві канали Лікування генералізованого тоніко-клонічного епілептичного статусу, а також для профілактики та лікування судом, що виникають під час нейрохірургічних втручань.
5.	Етосукцимід		Блокує кальцієві канали. Лікування малих епілептичних випадків, складних або атипичних судомних нападів, міоклонічних нападів.
6.	Карбамазепін		Блокує потенціалзалежні натрієві канали, має слабкий вплив на ГАМК або кальцієві канали Гострі маніакальні стани
7.	Вальпроєва кислота		Пригнічує ГАМК-трансаміназу, активує глутаматдекарбоксилазу, блокує натрієві канали (NaV), пригнічує кальцієві Т-типу канали.
8.	Вігабатрин		Пригнічує ГАМК-трансаміназу. Лікування резистентної парціальної епілепсії з вторинною генералізацією або без неї, для лікування інфантильних спазмів і рефрактерних комплексних парціальних нападів та інших видів погано контрольованої епілепсії, при

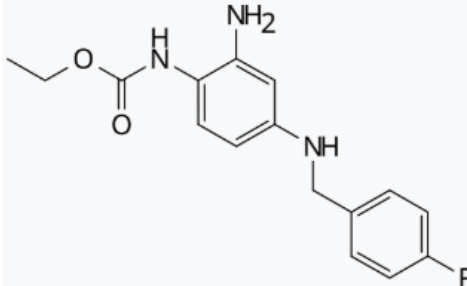
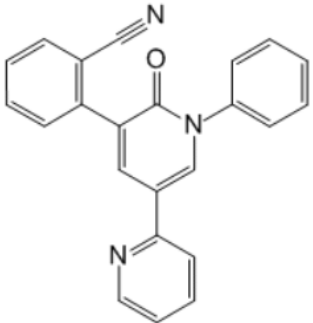
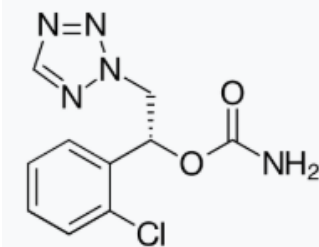
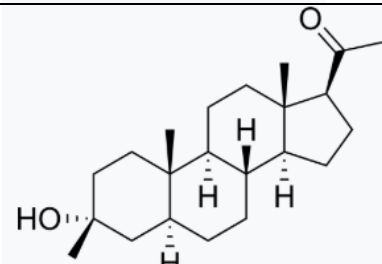
**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

			непереносимості або неефективності інших протисудомних засобів.
9.	Ламотриджин		Блокує напругозалежні натрієві канали, пригнічує серотонінові рецептори Лікування епілепсії та біполярного розладу
10.	Оскарбазепін		Пригнічує натрієві та кальцієві канали; активує калієві канали. Лікування парціальних нападів із вторинно генералізованими тоніко-клонічними нападами або без них як монотерапія або додаткова терапія у дорослих та дітей віком від 6 років.
11.	Клоназепам		Позитивний алостеричний модулятор рецептора ГАМК-А Лікування епілепсії у дітей грудного та шкільного віку, у дорослих; синдрому пароксизмального страху, страху при фобіях.
12.	Габапентин		Зв'язується з $\alpha 2\delta$ -1 субодиницею потенціал залежних кальцієвих каналів. Лікування парціальних судом з вторинною генералізацією або без неї, постгерпетичної невралгії, невропатичного болю, тривоги та біполярного розладу (допоміжний).
13.	Фелбамат		Блокування NMDA-рецепторів, посилення гальмівних (ГАМКергічних) нейронних процесів Лікування епілепсії та контроль парціальних судом, синдрому Леннокса-Гасто.
14.	Топірамат		Блокує кальцієві та натрієві канали, посилює дію ГАМК-А рецепторів, пригнічує карбоангідразу, пригнічує глутаматні рецептори Лікування парціальних нападів та первинно генералізованих тоніко-клонічних нападів, профілактика нападів мігрені у дорослих.

15.	Мідазолам		Посилює дію ГАМК. Лікування судом, снодійне короткої дії.
16.	Тіагабін		Підвищує активність γ-аміномасляної кислоти (ГАМК) Лікування епілепсії, тривожних та панічних розладів
17.	Зонісамід		Пригнічує натрієві та кальцієві канали, пригнічує карбоангідразу сульфаніламідний протисудомний препарат та як допоміжний засіб у терапії хвороби Паркінсона
18.	Леветирацетам		Зв'язується з білком синаптичного везикула SV2A, інгібує калієві та кальцієві канали N-типу. Лікування парціальних нападів; як додатковий препарат при міоклонічних судомах, та при первинно-генералізованих судомних нападах у хворих на ідіопатичну генералізовану епілепсію старших 12 років
19.	Стирипентол		Чинить позитивний алостеричний модуляційний ефект на ГАМК-рецептори з сильним потенціувальним ефектом на α3-рецептори та β1- і ε-субодиниці. Лікування епілепсії у дітей віком від 6 місяців та старших, лікування синдрому Драве , а також для лікування біполярного розладу у дорослих.
20.	Прегабанін		Зв'язується з α2δ субодиницею потенціалзалежних кальцієвих каналів. Лікування фокальних епілептичних нападів, деяких видів нейропатичного болю і фіброміалгії та у випадку генералізованого тривожного розладу .

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

21.	Руфінамід		Модуляційне збудження <u>потенціалзалежних натрієвих каналів</u> . Лікування епілепсії та синдрому Леннокса-Гасто.
22.	Лакосамід		Вибірково модулює повільну інактивацію потенціалзалежних натрієвих каналів. Лікування парціальних судом (допоміжний засіб), що супроводжуються або не супроводжуються вторинною генералізацією, у пацієнтів віком від 16 років з епілепсією.
23.	Еслікарбазепін ацетат		Пригнічує натрієві та кальцієві канали Монотерапія при парціальних нападах судом, із вторинною генералізацією або без такої, допоміжна терапія при парціальних нападах судом, із вторинною генералізацією або без такої, у дорослих пацієнтів та дітей віком від 6 років
24.	Клобазам		Блокатор кальцієвих каналів. <u>Транквілізатор</u> , що надає анксиолітичну, а також протисудомну дію
25.	Триметадіон		Блокатор кальцієвих каналів Лікування <u>абсансних судом</u> Через тератогенну дію рідко застосовується
26.	Бриварацетам		Зв'язується з білком синаптичного везикула SV2A, інгібує калієві та кальцієві канали N-типу. Лікування <u>парціальних судом</u> з вторинною генералізацією або без неї в комбінації з іншими <u>протиепілептичними</u> препаратами

27.	Ретигабін		Нейрональний активатор калієвих каналів. Допоміжна терапія парціальної епілепсії у дорослих пацієнтів.
28.	Перампанел		Неконкурентний антагоніст АМРА-рецепторів. Допоміжний препарат для лікування парціальних судом, покращує функціональні та когнітивні порушення після інсульту.
29.	Ценобамаг		Пригнічує натрієві канали, діє як позитивний алостеричний модулятор високоафінних ГАМК-рецепторів. Лікування парціальних судом у дорослих.
30.	Ганаксолон		Клас нейроактивних стероїдів, є позитивним алостеричним модулятором рецепторів ГАМК _A . Лікування судом у пацієнтів з циклізалежним кіназним дефіцитом

При дослідженні літературних джерел можна з впевненістю сказати, що інтерес до протиепілептичних препаратів не лише не впав, але достатньо виріс за останні 10 років.

Сучасні протисудомні препарати використовують механізми дії, які раніше не використовувалися протисудомними препаратами першого та другого покоління, такі як пригнічення вивільнення нейромедіаторів, блокування рецепторів збуджуючих амінокислот, активація калієвих каналів та нові способи інактивації натрієвих каналів або модуляції ГАМК-ергічної передачі [4]. Нові механізми дії збільшують шанси контролю форм епілепсії, стійких до старих протисудомних препаратів, особливо при застосуванні в якості додаткової терапії. Важливою перевагою протисудомних препаратів третього покоління є їхня невелика схильність до взаємодії як з протисудомними, так і з іншими препаратами, що робить їх призначення набагато простішим та безпечнішим.

Основними причинами малого потенціалу взаємодії є або шляхи елімінації, які обходять окислення на цитохромах, або біотрансформація, яка включає кілька ізоформ цитохрому, тому жоден з них не може стати етапом, що обмежує швидкість елімінації, через пригнічення супутніми ліками [4-5].

Вченими досліджується низка нових лікарських засобів, які перебувають на стадії розробки. Падсевоніл, протиепілептичний препарат, який зараз перебуває на стадії [клінічних досліджень](#), виділяється як один з небагатьох прикладів багатоцільового дизайну ліків для цього захворювання. Падсевоніл є першим препаратом у новому класі, що зв'язується з білками SV2 та ділянкою бензодіазепінового сайту на рецепторах ГАМК_A. Як показано в дослідженнях, ця пре- та постсинаптична активність призводить до чіткого фармакологічного профілю в широкому діапазоні моделей судом та епілепсії, що представляють фокальні та [генералізовані епілепсії](#) у людей [28].

Цікавими є препарати на основі канабісу [29-31]. Епідіолекс (канабідіол) містить >98% канабідіолу та менше 0,15% Δ^9 -тетрагідроканабінолу. Це розчин, що приймається перорально для лікування двох форм тяжкої дитячої епілепсії (синдрому Драве та синдрому Леннокса-Гасто). Синдром Леннокса-Гасто [31] – це лікарсько-резистентна форма епілепсії, яка починається в ранньому дитинстві та характеризується когнітивними порушеннями. Клінічні дослідження показали, що Епідіолекс значно знижує частоту нападів у пацієнтів, які отримували лікування [30]. Аналогічно, синдром Драве – це розлад розвитку, що характеризується важкими нападами та затримкою початку психомоторного дефіциту [29] та впливає на моторний та когнітивний розвиток. Епідіолекс знижує частоту судомних нападів у пацієнтів після 4 тижнів лікування дозою 20 мг/кг/день [30]. Сативекс® (прийнята в США назва Набіксимол) – це фармацевтичний продукт на основі канабісу, який містить Δ^9 -тетрагідроканабінол та канабідіол приблизно у співвідношенні 1:1, що випускається у формі оромукозального спрею. Він схвалений у Великій Британії, Німеччині та Швейцарії для лікування спастичності, пов'язаної з розсіяним склерозом (РС), та в Канаді для лікування болю, пов'язаного з раком [29-31].

Висновки

Епілепсія залишається значною медичною проблемою в світі, що вражає мільйони пацієнтів та істотно погіршує якість їхнього життя. Зважаючи на хронічну природу епілепсії та потребу довічного лікування, котра часто призводить до розвитку резистентності до терапевтичних засобів, існує потреба у розробці нових та модифікації існуючих лікарських засобів. У зв'язку з цим комбінована терапія є поширеною практикою для лікування епілепсії, і в останні роки це призвело до розробки багатоцільових препаратів.

В даному огляді, на основі літературних даних, проведено детальний аналіз наявних протисудомних засобів, їх біологічної дії та побічних ефектів. Наведено новітні препарати, що перебувають на стадії [клінічних досліджень](#). Встановлено їх перспективність як протисудомних засобів, а також доцільність їх використання для лікування нейродегенеративних захворювань та нейропатичного болю. Для

оцінки терапевтичного потенціалу необхідне подальше дослідження новітніх препаратів шляхом проведення масштабних клінічних випробувань.

Список використаних джерел

1. Cano, A., Fonseca, E., Ettcheto, M., Sánchez-López, E., de Rojas, I., Alonso-Lana, S., ... & Ruiz, A. (2021). Epilepsy in neurodegenerative diseases: related drugs and molecular pathways. *Pharmaceuticals*, 14(10), 1057. <https://doi.org/10.3390/ph14101057>
2. Vardanyan, R., & Hruby, V. (2016). *Synthesis of best-seller drugs*. Academic press. <https://doi.org/10.1016/B978-044452166-8/50009-1>
3. Andricopulo, A. D., Salum, L. B., & Abraham, D. J. (2009). Structure-based drug design strategies in medicinal chemistry. *Current topics in medicinal chemistry*, 9(9), 771-790. <https://doi.org/10.2174/156802609789207127>
4. Sánchez, J. D., Gomez-Carpintero, J., Gonzalez, J. F., & Menéndez, J. C. (2024). Twenty-first century antiepileptic drugs. An overview of their targets and synthetic approaches. *European Journal of Medicinal Chemistry*, 272, 116476. <https://doi.org/10.1016/j.ejmech.2024.116476>
5. Cisneros Arteaga, I. D. (2025). Reacciones adversas asociadas a la bioactivación de carbamazepina, lamotrigina, fenitoína y ácido valproico.
6. Hakami, T. (2021). Neuropharmacology of antiseizure drugs. *Neuropsychopharmacology reports*, 41(3), 336-351. <https://doi.org/10.1002/npr2.12196>
7. DrugBank. «Phenobarbital». URL: <https://go.drugbank.com/drugs/DB01174>
8. Perucca, E. (2002). Pharmacological and therapeutic properties of valproate: a summary after 35 years of clinical experience. *CNS drugs*, 16(10), 695-714.
9. Bialer, M., & Yagen, B. (2007). Valproic acid: second generation. *Neurotherapeutics*, 4(1), 130-137.
10. Trojnar, M. K.; Wierzchowska-Cioch, E.; Krzyzanowski, M.; Jargiello, M.; Czuczwar, S. J. New generation of valproic acid. *Pol. J. Pharmacol.* 2004, 56 (3). 283-238
11. Tsyvunin, V., Shtrygol', S., Havrylov, I., Shtrygol', D. (2021). Low-dose digoxin enhances the anticonvulsive potential of carbamazepine and lamotrigine in chemo-induced seizures with different neurochemical mechanisms. *ScienceRise: Pharmaceutical Science*, 6 (34), 58-65. <https://doi.org/10.15587/2519-4852.2021.249375>
12. <https://compendium.com.ua/dec/273208/>
13. Sukhonosova O.Yu., Litovchenko T.A., Tantsura L.M. et al. (2025) Prospects for the use of new epilepsy classifications to improve the quality of medical care. *Int. Neurol. J.*, 21(1): 74-82. <https://doi.org/10.22141/2224-0713.21.1.2025.1154>
14. Faught, E. Topiramate in the treatment of partial and generalized epilepsy. *Neuropsychiatr. Dis. Treat.* 2007, 3 (6), 811-821.
15. Pearl, N. Z., Babin, C. P., Catalano, N. T., Blake, J. C., Ahmadzadeh, S., Shekoohi, S., & Kaye, A. D. (2023). Narrative review of topiramate: clinical uses and pharmacological considerations. *Advances in Therapy*, 40(9), 3626-3638.
16. Chen Q.W., Meng R.T., Ko C.Y. (2024) Modulating oxidative stress and neurogenic inflammation: the role of topiramate in migraine treatment. *Front. Aging Neurosci.*, 16: 1455858. <https://doi.org/10.3389/fnagi.2024.1455858>

17. van der Meer, P. B., Dirven, L., Fiocco, M., Vos, M. J., Kouwenhoven, M. C., van den Bent, M. J., ... & Koekkoek, J. A. (2021). First-line antiepileptic drug treatment in glioma patients with epilepsy: levetiracetam vs valproic acid. *Epilepsia*, 62(5), 1119-1129. <https://doi.org/10.1111/epi.16880>
18. Hong, J. S., Atkinson, L. Z., Al-Juffali, N., Awad, A., Geddes, J. R., Tunbridge, E. M., ... & Cipriani, A. (2022). Gabapentin and pregabalin in bipolar disorder, anxiety states, and insomnia: Systematic review, meta-analysis, and rationale. *Molecular Psychiatry*, 27(3), 1339-1349.
19. Honarmand, A., Safavi, M., & Zare, M. (2011). Gabapentin: an update of its pharmacological properties and therapeutic use in epilepsy. *Journal of research in medical sciences: the official journal of Isfahan University of Medical Sciences*, 16(8), 1062.
20. Fountoulakis, K. N. (2021). From the Second Half of the Twentieth Century to the Early Twenty-First: The Psychopharmacologic Era. In *Psychiatry: From Its Historical and Philosophical Roots to the Modern Face* (pp. 237-326). Cham: Springer International Publishing.
21. Bacq, A., Depaulis, A., Castagné, V., Le Guern, M. E., Wirrell, E. C., & Verleye, M. (2024). An update on stiripentol mechanisms of action: a narrative review. *Advances in therapy*, 41(4), 1351-1371.
22. Padmaja, R. D., & Chanda, K. (2018). A short review on synthetic advances toward the synthesis of rufinamide, an antiepileptic drug. *Organic Process Research & Development*, 22(4), 457-466.
23. Martsenkovsky, I. A., Martsenkovska, I. I., & Makarenko, H. V. (2024). Use of antiepileptic drugs in mental disorders. *INTERNATIONAL NEUROLOGICAL JOURNAL*, 20(8), 454-460.
24. Chen, L., Zhang, J., He, W., & Liu, W. (2021). Comparative Effects of Dexmedetomidine and Midazolam on Dreaming of Patients Undergoing Flexible Bronchoscopy During General Anesthesia. *Medical Science Monitor*, 2(27), e929000. <https://doi.org/10.12659/MSM.929000>.
25. Gayke, M., Narode, H., Eppa, G., Bhosale, R. S., & Yadav, J. S. (2022). Synthetic approaches toward the synthesis of Brivaracetam: an antiepileptic drug. *ACS omega*, 7(3), 2486-2503.
26. Latimer, D. R., Edinoff, A. N., Ruff, R. D., Rooney, K. C., Penny, K. M., Patel, S. B., ... & Kaye, A. D. (2021). Cenobamate, a sodium channel inhibitor and positive allosteric modulator of GABAA ion channels, for partial onset seizures in adults: A comprehensive review and clinical implications. *Neurology international*, 13(2), 252-265. <https://doi.org/10.3390/neurolint13020026>
27. Zhou, J., Noviello, C. M., Teng, J., Moore, H., Lega, B., & Hibbs, R. E. (2025). Resolving native GABAA receptor structures from the human brain. *Nature*, 638(8050), 562-568.
28. Leclercq, K., Matagne, A., Provins, L., Klitgaard, H., & Kaminski, R. M. (2020). Pharmacological profile of the novel antiepileptic drug candidate padsevonil: characterization in rodent seizure and epilepsy models. *The Journal of Pharmacology and Experimental Therapeutics*, 72(1), 11-20. <https://doi.org/10.1124/jpet.119.261222>

29. Golub, V.; Reddy, D.S. Cannabidiol Therapy for Refractory Epilepsy and Seizure Disorders. *Adv. Exp. Med. Biol.* 2021, 1264, 93–110. Zamberletti, E.; Rubino, T.; Parolaro, D. Therapeutic potential of cannabidivarin for epilepsy and autism spectrum disorder. *Pharmacol. Ther.* 2021, 226, 107878. <https://doi.org/10.3390/ijms23063344>
30. Sholler, D.J.; Huestis, M.A.; Amendolara, B.; Vandrey, R.; Cooper, Z.D. Therapeutic potential and safety considerations for the clinical use of synthetic cannabinoids. *Pharmacol. Biochem. Behav.* 2020, 199, 173059.
31. Pagano, C., Navarra, G., Coppola, L., Avilia, G., Bifulco, M., & Laezza, C. (2022). Cannabinoids: therapeutic use in clinical practice. *International journal of molecular sciences*, 23(6), 3344. <https://doi.org/10.3390/ijms23063344>

CHAPTER 3. INNOVATIVE AND MODERN FOUNDATIONS OF PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

3.1. Ways and Methods of Activating the Learning Activities of Primary School Pupils in the Lessons of “I Explore the World”

ШЛЯХИ ТА СПОСОБИ АКТИВІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ «Я ДОСЛІДЖУЮ СВІТ»

У контексті реформування освіти та приведення її до європейських стандартів однією з ключових проблем є пошук шляхів стимулювання пізнавальної активності молодших школярів. У сучасній освітній системі активізація навчальної діяльності здобувачів початкової освіти набуває особливого значення, оскільки від цього залежить ефективність навчання. Цей процес полягає у створенні сприятливого середовища для учасників навчального процесу, що забезпечує єдність їхніх дій на основі взаєморозуміння та співпраці.

Питання стосовно активізації навчальної діяльності молодших школярів є частиною нормативних актів і відображено у Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» та Державному стандарті початкової освіти. У Національній доктрині розвитку освіти зазначено, що система освіти повинна сприяти всебічному розвитку особистості дитини на основі виявлення її здібностей, формування інтересів та потреб, сучасного світогляду, навичок самостійного наукового пізнання та опанування засобами практичної й пізнавальної діяльності. Ці завдання реалізуються в початковій школі під час вивчення учнями різних навчальних предметів, зокрема й інтегрованого курсу «Я досліджую світ».

Ефективність навчальної діяльності дітей молодшого шкільного віку значною мірою залежить від їх активного залучення до різних видів діяльності, про що свідчать досвід роботи вчителів початкової школи та висновки досліджень вчених Н. Бібік, О. Савченко та ін.

Навчальна діяльність – це діяльність суб'єкта з опанування узагальненим методом навчальної поведінки і саморозвитку в процесі вирішення спеціально поставлених педагогами освітніх завдань, заснована на зовнішньому контролі та оцінці, яка переходить в самоконтроль і самооцінку. Початок навчання в школі має на увазі перехід від ігрової діяльності до навчальної як основного виду діяльності в молодшому шкільному віці, коли формуються основні психічні новоутворення.

В останні роки в суспільстві склалося нове розуміння основних завдань освіти: формування готовності до самонавчання і саморозвитку, забезпечення інтеграції особистості до державної і світової культури, опанування минулим, сьогоденням і майбутнім.

Цілі (засвоєння певних знань, навичок, умінь), навчальні ситуації (навчальні завдання в певних ситуаціях в різних формах завдань), а також навчальні дії і маніпуляції для опанування учнями змістом освіти перетворюється в контроль,

самоконтроль, у форму оцінки, самоповаги, мотивації і спілкування між учнями і вчителями. Кожен компонент структури цієї діяльності має свої особливості.

Мотивація – перший обов'язковий елемент структури навчальної діяльності. Мотивація є суттєвою характеристикою суб'єкта цієї діяльності. Вона може бути внутрішньою або зовнішньою по відношенню до діяльності, але завжди залишається характеристикою людини як суб'єкта цієї діяльності [2].

Основним компонентом структури навчальної діяльності є навчальні завдання. Вони надаються учню в освітній ситуації у вигляді конкретної навчальної задачі, сукупність яких представляє сам освітній процес в цілому. Слід зазначити, що навчальні завдання є основною одиницею навчальної діяльності, заснованої на визначенні навчальної діяльності, як специфічної діяльності суб'єкта, що опановує узагальненими способами поведінки, спрямованими на його саморозвиток, на основі вирішення навчальних завдань, спеціально поставлених вчителем і вирішуваних учням [9].

Головна відмінність навчальних завдань від інших завдань полягає в тому, що їх метою і результатом є не об'єкт, на який впливає суб'єкт, а зміна самого об'єкта. Практично вся освітня діяльність повинна бути представлена як система освітніх завдань. Вони даються в певних навчальних ситуаціях і містять у собі конкретні навчальні дії, такі як предметні, контрольні, допоміжні (технічні), або наприклад складання схем, креслення, письмо.

Одним з важливих структурних елементів діяльності є дія. Якщо мотивація пов'язана з усією діяльністю в цілому, то дія відповідає конкретній меті. Завдяки тому, що сама діяльність представлена дією, вона мотивована і цілеспрямована, але дія відповідає тільки цілі. Будь-яка діяльність, в тому числі і навчальна, складається з дій, які інакше неможливі, але самі дії можуть існувати поза діяльністю.

У загальній структурі освітньої діяльності важливе місце відводиться діям контролю (самоконтролю) і оцінки (самооцінювання). Це пов'язано з тим, що інші види освітньої діяльності стають довільними і регулюються тільки в тому випадку, якщо в структурі діяльності є контроль і оцінка. Були визначені дві форми зворотного зв'язку – направляюча та результативна. У будь-якому випадку інформація про процес або результат виконання дії являє собою цикл зворотного зв'язку, який здійснює контроль, регламентацію і нагляд.

У шкільних умовах повноцінне формування внутрішнього спонтанного (автоматичного) самоконтролю утруднено, можуть бути сформовані тільки деякі його елементи. Учні повинні навчитися спостерігати за своєю навчальною діяльністю, самоаналізом, самооцінкою та самокорекцією [3].

Структура навчальної діяльності поступово формується в залежності від того, як учень вчиться її здійснювати і розвиває перші навчальні навички. Цілі навчальної діяльності стають все більш складними і визначаються змістом шкільного навчання. Опанування останнім вимагає не тільки діяльності, а й формування нових дій між здобувачами початкової освіти.

До дій відносяться розумові і вербальні дії, які необхідні для розуміння навчальної задачі, розуміння її змісту, з'ясування внутрішніх зв'язків, причинно-наслідкових взаєзалежностей відомих об'єктів і т. д. У сучасних умовах на перший план виходять мнемічні, духовні, практичні та інші дії. Конкретне співвідношення різних дій залежить від етапу навчання і його змісту (мова, математика, природничі науки і т. д.).

Різні види наочності грають невід'ємну роль у навчанні молодших школярів. Підкреслюємо, що її використання є засобом донесення до учнів понять і концепцій, необхідних для формування впізнаваних об'єктів, сенсорних даних, а також розвитку здатності сприймати різні явища навколишньої дійсності. Збагачується мотивація навчальної діяльності учнів. Розвивається їх пізнавальний інтерес, вони цікавляться не тільки процесом, а й змістом навчання, усвідомлюють необхідність виконання навчальних завдань, почуття обов'язку, відповідальності перед вчителями і батьками [2].

Навчальна діяльність характеризується певними загальними закономірностями, які слід враховувати при організації процесу її формування. Насамперед необхідно систематично залучати дітей до навчальних ситуацій та проводити заходи з моніторингу та оцінки, щоб знайти та продемонструвати відповідні навчальні дії. Важливою вимогою є забезпечення того, щоб учні розуміли суть навчальної ситуації і були здатні послідовно відтворювати всі дії [18].

По суті, мова йде про необхідність спочатку детально ознайомити учнів з основними елементами навчальної діяльності та забезпечити активну участь дітей. Це важлива умова розвитку пізнавальної активності у дитини й інтересу до навчання. Знайомлячи учня з низкою навчальних дій, необхідно розрізняти їх предмет і те, що повинно виконуватися у внутрішньому уявному плані. Водночас важливо забезпечити, щоб об'єктивні дії набували внутрішню форму з відповідним узагальненням, скороченням і усвідомленістю [9].

Освіта розвиває учнів своїм змістом, однак зміст навчання засвоюється школярами по-різному і впливає на їх розвиток, в залежності від того, як організують освітній процес. Методи навчання повинні передбачати для кожного етапу навчання і кожного суб'єкта систему все більш складних навчальних завдань, формування дій, необхідних для їх вирішення, перетворення цих дій в операції більш складних дій, формування узагальнень і їх застосування до нових конкретних ситуацій.

Навчання впливає на розвиток молодших школярів і їхню самоорганізацію. Це форма їх колективного життя, спілкування з учителем, комунікації один з одним. У класі складаються певні відносини, формується громадська думка, яка в деякому сенсі впливає на розвиток молодших школярів. Уже в кінці 2-го і 3-го класів учні поступово починають здійснювати окремі компоненти навчальної діяльності за допомогою саморегуляції. Насамперед це стосується розуміння загальних способів вирішення проблем і визначення здатності вирішувати ті чи інші конкретні практичні завдання [6; 7].

Не менш важливе вміння перетворювати конкретну практичну роботу в педагогічну і теоретичну, водночас уміння самостійно ставити навчальні завдання (хоча їх формуванню приділяється недостатньо уваги), перш ніж вирішувати ті чи інші конкретні практичні завдання, що свідчить про розвиток вищого рівня навчальної активності молодших школярів. Зокрема, це означає, що учні початкових класів можуть знайти загальні способи вирішення ряду конкретних практичних завдань, а не шляхом спроб і помилок вирішувати кожен з них [23].

Таким чином, проблема формування навчальних умінь молодших школярів є однією з основних, рішенням якої є вдосконалення всього освітнього процесу в школі, спрямованого на всебічний розвиток особистості, формування умінь, що створює передумови для повноцінного використання творчих здібностей учнів.

Особливість активізації навчальної діяльності полягає в тому, що конституціональні особливості дитини вже сформовані, але їй ще недостатньо життєвого досвіду в навчальній діяльності. Це те, що дає можливість відстежувати походження індивідуальних стилів навчальної діяльності і загальної активності з метою моделювання умов, необхідних для накопичення знань, навичок і умінь, потрібних для вирішення конкретного завдання та виявляти такі завдання, з якими, як з'ясується, пов'язані найбільш характерні реакції, з більш високою нервовою активністю і типами темпераменту.

Молодший шкільний вік – вік дитини приблизно з 6-7 років до 10-11 років. Це період спокою і фізичного розвитку, збільшення зросту і ваги, витривалості. Кісткова система у школярів все ще знаходиться в стадії формування – окостеніння хребта, грудної клітини, тазу, кінцівок ще не завершені, і в кістковій системі ще багато хрящів. Відбувається функціональне вдосконалення роботи головного мозку – розвивається аналітичне і системне функціонування кори, тому молодші школярі дуже збуджені та імпульсивні [12].

Початок навчання у школі спричинює найважливіші кардинальні зміни в житті дитини – загальний уклад її життя, розпорядок дня, її соціальний статус в колективі і сім'ї. Відтепер навчання буде основним видом діяльності, а найважливіший обов'язок – це обов'язок вчитися і опановувати знання, але навчання – це серйозне завдання, що вимагає організованості, дисципліни і вольових зусиль дитини. Учень приєднується до нового для нього колективу, де він живе, навчається і розвивається протягом тривалого часу. Його основною діяльністю, першим і найважливішим обов'язком є набуття нових знань, навичок і умінь, накопичення систематизованої інформації про навколишній світ – природу і суспільство.

Звичайно, у молодших школярів не відразу вдається сформувати правильне ставлення до навчання. Вони не розуміють, навіщо їм ще потрібно вчитися. Але незабаром з'ясується, що навчання – це завдання, що вимагає вольових зусиль, мобілізації уваги, інтелектуальної активності і самоконтролю. Якщо дитина до цього не звикла, вона буде розчарована і виникне негативне ставлення до

навчання. Щоб цього не сталося, вчитель повинен стимулювати дитину думкою про те, що навчання – це гра, серйозна і наполеглива, але дуже цікава [22].

Спочатку школярі вчать старанно, керуючись сімейними відносинами, а іноді діти навчаються добре, виходячи зі своїх взаємин з колективом. Особиста мотивація також відіграє важливу роль – це і бажання отримувати хороші оцінки, і схвалення вчителів і батьків тощо.

Учень цікавиться самим процесом навчальної діяльності, не усвідомлюючи його важливості. Інтерес до змісту освітнього процесу при набутті знань формується тільки після того, як виникає інтерес до результатів своєї навчальної діяльності. Ця основа є сприятливою для формування мотивації до навчання молодших школярів високого соціального замовлення з відповідальним ставленням до навчальної діяльності.

Формування інтересу до змісту навчальної діяльності і набуття знань пов'язано з тим, що учні відчують задоволення від своїх досягнень, і це почуття посилюється схваленням вчителя, підбадьоренням, акцентом на всі маленькі успіхи, найменший прогрес. Учні відчують гордість і знаходять особливу силу, коли вчителі помічають і відзначають їхні досягнення і здобутки, хвалять їх. Серйозний педагогічний вплив вчителів на молодших школярів обумовлено саме тим, що вчитель з самого початку перебування дитини в школі стає для них очевидним авторитетом. Авторитет вчителя – найважливіша передумова навчання і виховної роботи в початкових класах.

Для молодших школярів навчальна діяльність стає провідною і набуває характерні риси. Особливість навчальної діяльності полягає в тому, що її зміст складається в основному з наукових концепцій і узагальнених способів вирішення проблем, основною метою і основним результатом яких є засвоєння наукових знань і відповідних практичних навичок.

У структурі навчальної діяльності виділяються такі компоненти, як цілі (засвоєння певних знань, навичок і умінь), навчальні ситуації (завдання), навчальні дії та операції, контроль і оцінка, мотивація і форми спілкування між учнями і вчителями [4].

У молодшому шкільному віці помітна певна динаміка ставлення дитини до навчання. Спочатку діти оцінюють тільки ті види діяльності, які схвалені дорослими, а з часом їх починають залучати до індивідуальної освітньої діяльності, і, врешті-решт, вони прагнуть самостійно перетворювати конкретні практичні завдання в навчально-теоретичні, цікавлячись внутрішнім змістом освітньої діяльності [22].

Освітня діяльність в початковій школі насамперед стимулює розвиток психічних процесів, безпосереднього пізнання довкілля. Молодших школярів відрізняє гострота і свіжість сприймання, своєрідна медитативна допитливість. Молодший школяр сприймає довкілля зі значним інтересом і з кожним днем розкриває перед ним все нові й нові аспекти.

Найбільш характерною особливістю сприймання учнів є низька диференційованість, при якій у процесі сприймання певних об'єктів виникають

неточності і помилки в диференціюванні. Наступною особливістю сприймання учнів на початку молодшого шкільного віку є їх тісний взаємозв'язок з поведінкою. Сприймання на цьому рівні психічного розвитку пов'язане з реальною діяльністю школяра. Сприймати предмет для дитини молодшого шкільного віку означає щось з ним робити, щось в ньому міняти, здійснювати якісь дії, брати його, торкатися до нього [12].

У процесі навчання сприймання перебудовується, воно піднімається на більш високу ступінь розвитку і набуває характеру цілеспрямованої і контрольованої діяльності. У процесі навчання сприймання стає більш глибоким, аналітичним, передбачає диференційований і організований характер спостереження.

Деякі вікові особливості стосуються уваги школярів – мова йде про слабкість довільної уваги. Вольова регуляція уваги на початку молодшого шкільного віку і можливості управління нею обмежені. Довільна увага молодших школярів вимагає так званих близьких мотивів. Якщо учні старшого віку зберігають довільну увагу при наявності віддалених мотивів (вони можуть зосередитися на складних завданнях без інтересу через очікувані результати в майбутньому), то молодших школярів зазвичай можна змусити старанно працювати тільки за умови наявності близької мотивації.

Мимовільна увага набагато краще розвинена в молодшому шкільному віці. Усе нове, несподіване, яскраве й цікаве без зусиль привертає увагу учнів. Вікові особливості пам'яті в молодшому шкільному віці розвиваються під впливом навчання. Зростає роль і питома вага вербального, логічного і змістовного запам'ятовування, розвивається здатність свідомо керувати своєю пам'яттю і регулювати її симптоми. Завдяки відносним перевагам, пов'язаним з віковою активністю першої сигнальної системи, у молодших школярів більш розвинена зорова і образна пам'ять, ніж вербальна логіка. Вони запам'ятовують певну інформацію, події, людей, об'єкти і факти краще й швидше, та й утримують їх в пам'яті довше, ніж визначення термінів і понять та описи. Молодші школярі схильні запам'ятовувати механічно, не розпізнаючи важливих зв'язків в матеріалі, що вивчається.

Основною тенденцією розвитку уяви в молодшому шкільному віці є вдосконалення уяви, яке відіграє певну роль у відтворенні. Це пов'язано зі створенням уявлення або раніше сприйнятого образу відповідно до заданого описом, схемою, малюнком і т. д. Уява для відтворення постійно вдосконалюється для все більш точного і повного відображення реальності. Творча уява є створенням нових образів, пов'язаних з трансформацією, обробкою вражень від минулого досвіду, об'єднанням їх в нові комбінації [12].

Під впливом навчання відбувається поступовий перехід від сприймання зовнішніх ознак явищ до розуміння їхньої сутності. Мислення дитини починає відображати істотні властивості, ознаки та взаємозв'язки предметів, об'єктів, явищ або процесів. На цьому етапі з'являються перші узагальнення, висновки та аналогії, що допомагають учневі усвідомлювати закономірності й вибудовувати

логічні зв'язки між явищами. Виходячи з цього, в учня початкових класів поступово починають формуватися базові основи наукових понять [24].

Аналітична і синтетична діяльність на початку молодшого шкільного віку все ще дуже базова і знаходиться на стадії візуального аналізу дій, в основному заснованого на безпосередньому сприйманні об'єктів.

Молодший шкільний вік – це досить виражений вік формування особистості. Для нього характерні нові взаємини з дорослими і однолітками, залучення в систему колективу, участь в нових видах діяльності, а це, в свою чергу, висуває до учня низку серйозних вимог. Усе це здійснює вирішальний вплив на формування та інтеграцію нових систем відносин до людей, команд, навчання і пов'язаних з цим обов'язків, розширює спектр характеру, волі, інтересів, розвиває здібності [3].

У молодшому шкільному віці закладаються основи поведінки, засвоюються моральні норми і правила поведінки, починає формуватися соціальна спрямованість особистості. Характер молодшого школяра відрізняється декількома характеристиками. Насамперед вони імпульсивні – їм властиво діяти не замислюючись, без урахування всіх обставин, під впливом миттєвих імпульсів, мотивів, причиною є потреба в активній зовнішній розрядці при віковій слабкості вольової регуляції поведінки.

Віковою особливістю є загальна недостатність сили волі – у молодших школярів ще немає досвіду в тривалій боротьбі за намічену мету, подоланні труднощів і перешкод. Учень може розчаруватися в невдачі, зневіритися в своїх силах і здібностях, часто спостерігаються капризи і впертість. Причина цього – недоліки домашнього виховання, ймовірно дитина звикла до того, що всі її бажання і вимоги виконувалися, вона ні в чому не знала відмови. Впертість – ось основна причина протесту дитини проти жорстких вимог, які висуває до неї школа, проти необхідності жертвувати тим, чого вона хоче, заради того, що їй потрібно [9].

Молодші школярі дуже емоційні. Емоції впливають на те, що їх розумова діяльність зазвичай забарвлена емоційно. Усе, що діти спостерігають, думають і роблять, забезпечує їм емоційно заряджені відносини. Також, молодші школярі не вміють приховувати свої емоції і контролювати зовнішні симптоми, дуже прямолінійні та відверті у проявах радості, печалі, зневіри, страху, задоволення або невдоволення. Емоції виражаються в короткочасних і бурхливих проявах їх великої емоційної нестабільності, частих перепадах настрою, схильності до вираження радості, печалі, гніву, страху. З роками здатність регулювати свої емоції і пригнічувати небажані симптоми розвивається краще і стає більш досконалою [12].

Молодший шкільний вік надає прекрасну можливість для розвитку колективістських відносин. Протягом декількох років молодші школярі при належному вихованні накопичують значний досвід навчальної діяльності для подальшого розвитку колективу і командної організації. Колективному

вихованню сприяє участь дітей у суспільному житті. Саме тут дитина отримує основний досвід колективної соціальної діяльності.

Отже, у процесі активізації навчальної діяльності молодших школярів дуже важливо враховувати їх вікові новоутворення та психологічні особливості, характерні для цього вікового періоду.

Проблема активізації навчальної діяльності школярів стає все актуальнішою, оскільки доступ до найрізноманітніших джерел, а також наявність готової інформації дуже часто породжує пасивність і пригнічує природне прагнення дитини до пізнання світу, пошуку і творчості. Щоб навчання приносило дитині радість, освітній процес має бути спрямований на розвиток навчальної та пізнавальної діяльності, яка розкриває її потенціал і збагачує зміст навчання.

Завданням сучасної освіти є створення умов для всебічного і гармонійного розвитку особистості з урахуванням тенденцій, інтересів, здібностей і умінь самостійної пізнавальної діяльності кожного учня. Ефективність пізнавальної діяльності учнів залежить від того, наскільки активно вони пізнають і вивчають природні явища і об'єкти.

Проаналізувавши науково-педагогічну літературу з досліджуваного питання, можна зазначити, що важливим моментом є наступне – для активізації навчальної діяльності на уроках «Я досліджую світ» вчителю необхідно глибоко розуміти можливості певних засобів активізації діяльності учнів конкретного класу і правильно визначати співвідношення репродуктивної та пошукової діяльності, точно враховуючи рівень розвитку своїх вихованців. Учитель повинен бути лише організатором навчальної діяльності учня, а учень повинен брати активну участь в освітньому процесі.

Під час вибору методів, прийомів і методик посилення навчальної активності молодших школярів на уроках з інтегрованого курсу «Я досліджую світ» слід враховувати певні принципи, зокрема:

- принцип проблемного викладу матеріалів. Постійне ускладнення завдань і питань створює проблемні ситуації в свідомості учнів, і їм не вистачає наявних знань, щоб їх розв'язати або вирішити. Таким чином, учень набуває нових знань не завдяки готовому формулюванню, поданого вчителем, а в результаті власної активної навчальної діяльності.

- Принципи, що забезпечують максимально можливу адекватність навчальної діяльності і характеру практичних завдань. Практичні завдання завжди були невід'ємною частиною підготовки молодших школярів. Суть цього принципу полягає в тому, щоб організація навчальної діяльності була максимально наближена до реальної діяльності.

- Принцип взаємного навчання. У процесі навчання учні можуть навчати одне одного, обмінюючись знаннями та досвідом. Ефективна самоосвіта передбачає не лише наявність теоретичних знань, а й уміння аналізувати, узагальнювати й творчо застосовувати отриману інформацію. Важливо також уміти робити висновки з власних і чужих помилок, адже саме так знання та вміння постійно оновлюються й розвиваються.

- Принцип вивчення досліджуваної проблеми. Дуже важливо, щоб навчально-пізнавальна діяльність учня носила творчий, пошуковий характер і, по можливості, включала елементи аналізу та узагальнення. Процес вивчення того чи іншого явища або проблеми повинен носити дослідницький характер.

- Принцип персоналізації – це організація навчально-пізнавальної діяльності з урахуванням індивідуальних особливостей і здібностей кожного учня.

- Принцип самонавчання. Не менш важливим в освітньому процесі є механізм самоконтролю і саморегуляції – реалізація принципу самонавчання. Цей принцип дозволяє індивідуалізувати навчальну діяльність: навчати кожного учня на основі особистого активного бажання поповнювати і вдосконалювати свої знання і вміння.

- Принцип мотивації. Діяльність можлива тільки за наявності стимулу, як самотійного, так і колективного. Головним на початку активної діяльності має бути легкість, а також бажання вирішувати проблеми, дізнаватися щось нове, робити відкриття, доводити і спростовувати [14].

Активізація навчальної діяльності є ключовим чинником ефективності освітнього процесу в початковій школі, оскільки саме в молодшому віці формуються основи пізнавальної активності, допитливості та самостійності. Вона потрібна для того, щоб:

1) підвищити мотивацію до навчання – активні методи та інтерактивні завдання роблять навчання цікавим і емоційно насиченим, стимулюють бажання дізнаватися нове та досліджувати навколишній світ.

2) Розвивати пізнавальні здібності та мислення – через проблемно-пошукову, дослідницьку та проектну діяльність учні вчаться аналізувати, узагальнювати, робити висновки, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, формують перші наукові поняття.

3) Сприяти самостійності та відповідальності – діти отримують можливість обирати способи виконання завдань, досліджувати питання, планувати свою діяльність і контролювати результати.

4) Розвивати комунікативні та соціальні навички – робота в парах і групах, обговорення результатів, спільне виконання проектів формують уміння співпрацювати, висловлювати свою думку, слухати інших і знаходити спільні рішення.

5) Формувати практичні навички та життєві компетентності – через досліди, рольові ігри, проекти та практично орієнтовані завдання діти навчаються застосовувати знання у реальних ситуаціях, що готує їх до повсякденного життя та подальшого навчання.

6) Підвищувати ефективність засвоєння знань – активна участь учнів у навчальному процесі сприяє глибшому розумінню матеріалу та кращому запам'ятовуванню, оскільки знання засвоюються через досвід, дію та взаємодію.

7) Стимулювати творчу діяльність – активізація навчання заохочує дітей експериментувати, генерувати ідеї, створювати власні проекти та продукти, що формує творче мислення та здатність до самовираження [2].

Отже, активізація навчальної діяльності на уроках «Я досліджую світ» є необхідною для всебічного розвитку молодших школярів, формування у них ключових компетентностей, розвитку пізнавального інтересу, самостійності, творчого мислення та соціальних навичок.

Активізація навчальної діяльності молодших школярів на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ» є одним із ключових напрямів підвищення ефективності освітнього процесу, адже саме в цьому віці формуються основи пізнавальної активності, допитливості та самостійності учнів. Основним завданням учителя є створення таких умов, за яких дитина стає не пасивним спостерігачем, а активним учасником пізнання навколишнього світу.

Одним із важливих шляхів активізації навчальної діяльності є використання проблемно-пошукових і дослідницьких методів, які спонукають учнів до самостійного відкриття нових знань. Наприклад, під час вивчення теми «Вода у природі» учитель може організувати дослід «Як змінюється вода під час нагрівання», залучивши дітей до спостережень і формулювання власних висновків. Такі методи сприяють розвитку критичного мислення, вміння ставити запитання і шукати відповіді. Задля активізації навчальної діяльності здобувачів освіти та включення їх у дослідницьку діяльність необхідна партнерська взаємодія «педагог-учень» та «учень-учень» (робота в парах), це дає можливість демонструвати зразки дослідницької діяльності, а молодші школярі набувають можливість проявити власну дослідницьку активність [13].

Велике значення має ігрова діяльність, адже вона природно поєднує навчання з елементами змагання, інтересу та емоційної залученості. Використання дидактичних ігор («Знайди пару», «Хто швидше класифікує предмети природи», «Мандрівка екологічною стежиною») робить навчання живим, динамічним і сприяє кращому засвоєнню матеріалу.

Не менш ефективним шляхом є використання інтерактивних технологій навчання, що ґрунтуються на співпраці та діалозі. Робота в парах і групах, методи «Мозковий штурм», «Акваріум», «Мікрофон», «Коло ідей» дозволяють учням обмінюватися думками, спільно розв'язувати проблеми, розвивати комунікативні вміння. Наприклад, під час обговорення теми «Як людина впливає на природу» діти можуть у групах створювати міні-проекти або колажі, які ілюструють як позитивний, так і негативний вплив людини на довкілля [11].

Важливим напрямом активізації навчальної діяльності є застосування цифрових технологій і онлайн-сервісів. Використання інтерактивних презентацій, навчальних платформ (LearningApps, Wordwall, Kahoot, Classtime), відео- і віртуальних екскурсій допомагає урізноманітнити урок, створює додаткові стимули для пізнавальної активності та самостійної роботи учнів. Наприклад, під час вивчення теми «Рослини навколо нас» можна використати інтерактивну гру на платформі LearningApps для повторення назв частин рослини або створити вікторину в Kahoot.

Активізації сприяє й інтеграція різних видів діяльності – пізнавальної, художньо-творчої, трудової, дослідницької. На уроках «Я досліджую світ» це може

проявлятися у виконанні творчих проєктів, виготовленні макетів, складанні віршів чи малюнків за результатами спостережень у природі. Такий підхід забезпечує міжпредметні зв'язки та формує цілісне бачення навколишнього світу [25].

Не менш значущими є емоційно-ціннісні методи, які спрямовані на створення позитивного психологічного клімату в класі. Ситуації успіху, заохочення, доброзичливе ставлення вчителя формують у дітей впевненість у власних силах, бажання діяти, пізнавати, досліджувати. Ефективними в цьому напрямі є методи «Похвали дня», «Коло радості», «Дерево досягнень», які стимулюють позитивну мотивацію до навчання [10].

Проектна діяльність також є одним із найефективніших способів активізації навчальної діяльності молодших школярів на уроках курсу «Я досліджую світ». Вона сприяє розвитку самостійності, творчості, відповідальності та вмінню застосовувати знання на практиці. Вважаємо, що метод проєктів – це сучасна освітня методика, головною метою якої є формування гармонійної особистості, здатної не тільки самостійно здобувати знання, а й застосовувати особливості свого критичного мислення в процесі вивчення тієї чи іншої проблеми. Проєкти є чудовим засобом активізації навчальної діяльності молодших школярів.

Метод проєктів – це освітня методика, спрямована на набуття учнями нових знань, які тісно пов'язані з практикою дійсності, формування у них певних навичок і умінь за допомогою систематичної організації проблемно-орієнтованих освітніх пошуків. Проектна технологія створює умови, за яких дитина не просто засвоює готову інформацію, а стає активним учасником процесу пізнання, досліджує реальні проблеми й шукає шляхи їх розв'язання [8].

Проектна діяльність допомагає інтегрувати знання з різних галузей – природничої, соціальної, мистецької, технологічної, мовної. Наприклад, під час виконання проєкту «Моя сімейна традиція» учні можуть не лише досліджувати культурні особливості родини, а й оформлювати результати у вигляді презентації або стіннівки, складати короткі тексти англійською мовою, малювати ілюстрації чи створювати відео. Такий підхід забезпечує розвиток міжпредметних компетентностей і робить навчання більш осмисленим та емоційно насиченим.

Важливим елементом проєктної діяльності є її етапність: від постановки проблеми та визначення мети до планування, дослідження, аналізу результатів і презентації. Учитель виконує при цьому роль організатора та наставника, який спрямовує діяльність дітей, допомагає формулювати запитання, узагальнювати інформацію, аналізувати отримані результати [27].

Прикладами навчальних проєктів у межах курсу «Я досліджую світ» можуть бути: «Екологічна стежка нашого міста» для дослідження стану довкілля в місцевій громаді; «Вода – джерело життя» задля проведення спостережень і дослідів із водою; «Моє улюблене дерево» – створення міні-дослідження з описом дерева, його користі та умов росту; «Тварини нашого краю» з метою збору інформації, фотографій або малюнків місцевої фауни; «Я-дослідник» –

індивідуальний чи груповий мініпроект, спрямований на пошук відповідей на цікаві для дітей питання.

Такі завдання розвивають пізнавальну активність, формують навички дослідницької, комунікативної та соціальної компетентності. Крім того, проектна діяльність стимулює мотивацію до навчання, адже діти бачать практичний результат своєї праці – готовий продукт, який можна презентувати, обговорити або навіть застосувати у шкільному чи позашкільному середовищі [25].

Отже, використання проектної діяльності на уроках «Я досліджую світ» є ефективним шляхом активізації навчальної діяльності молодших школярів. Вона забезпечує поєднання теорії з практикою, сприяє розвитку дослідницьких умінь, формує позитивне ставлення до навчання та допомагає дітям відчувати себе справжніми маленькими науковцями й творцями власних знань.

Крім того, активізацію навчальної діяльності забезпечує практична спрямованість навчання, коли знання безпосередньо пов'язуються з життєвими ситуаціями. Наприклад, вивчаючи тему «Безпека на дорозі», учні можуть моделювати ситуації переходу вулиці, складати пам'ятки поведінки пішохода, брати участь у рольових іграх. Таке навчання стає не лише пізнавальним, а й життєво необхідним.

Важливо також розвивати рефлексію та самооцінку, оскільки це формує в учнів відповідальність за власне навчання. Наприкінці уроку можна запропонувати дітям короткі вислови для завершення фраз: «Сьогодні я дізнався...», «Мені було цікаво, тому що...», «Я хочу дізнатися ще...». Це допомагає вчителю оцінити рівень розуміння матеріалу, а учням – усвідомити власні досягнення.

Отже, шляхи й способи активізації навчальної діяльності молодших школярів на уроках «Я досліджую світ» полягають у створенні умов для самостійного пізнання, співпраці, творчості та емоційної залученості учнів. Комплексне застосування інтерактивних, ігрових, проблемно-дослідницьких, інформаційно-комунікаційних і мотиваційно-ціннісних технологій забезпечує розвиток пізнавальної активності, формування ключових компетентностей і позитивного ставлення до навчання в цілому.

Наведемо приклади активізації навчальної діяльності молодших школярів на уроках «Я досліджую світ» за різними видами діяльності:

1) Проблемно-пошукова та дослідницька діяльність: дослід «Як вода змінює свій стан при нагріванні та охолодженні»; спостереження за ростом рослин у різних умовах освітлення або ґрунту; визначення, які природні матеріали краще поглинають воду.

2) Ігрова діяльність: дидактична гра «Знайди пару»: діти поєднують явища природи з їх наслідками; рольова гра «Екологічна стежина»: учні виконують ролі природоохоронців, дослідників та місцевих жителів; гра-вікторина «Хто швидше класифікує тварин або рослини за певними ознаками».

3) Інтерактивне навчання та групова робота: метод «Мозковий штурм»: діти висловлюють ідеї про способи економії води в побуті; метод «Акваріум»: одна

група обговорює проблему, інша спостерігає і додає коментарі; створення колажів або плакатів про екологічні проблеми та шляхи їх вирішення.

4) Використання цифрових технологій і онлайн-сервісів: інтерактивні вправи на LearningApps для повторення назв частин рослин; вікторини в Kahoot або Classtime за темами «Тварини нашого краю» або «Які явища природи ми спостерігали»; віртуальні екскурсії до музеїв природи або ботанічних садів.

5) Інтеграція різних видів діяльності (пізнавальної, творчої, трудової): створення макета «Мій сад»: діти малюють, виготовляють моделі рослин і тварин, складають опис кожного елемента; художньо-творче завдання «Моя улюблена тварина» з малюванням і написанням невеликого тексту; практичне заняття «Посади рослину»: догляд за рослинами в класі та складання спостережень.

6) Емоційно-ціннісні методи: «Коло радості»: діти висловлюють, що нового та цікавого вони дізналися сьогодні; «Дерево досягнень»: учні прикріплюють листочки з написаними власними досягненнями на уроці; ситуації успіху: похвала за активну участь у досліджах або групових завданнях.

7) Практично зорієнтоване навчання: рольові ігри «Безпечний пішохід» або «Рятівники природи»; складання пам'яток «Як правильно доглядати за кімнатними рослинами»; організація невеликого експерименту «Що плаває, а що тоне?» із предметами з повсякденного життя.

8) Проектна діяльність: груповий проект «Екологічна стежка нашого міста» з фотозвітом та презентацією; індивідуальний мініпроект «Моє улюблене дерево» з малюнками та описом його особливостей; проект «Тварини нашого краю» із колекцією фото, малюнків і коротких фактів; короткий дослідницький проект «Вода – джерело життя» з дослідженнями й висновками.

Активізація навчальної діяльності молодших школярів у процесі вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ» потребує створення певних педагогічних умов та дотримання методичних правил, які забезпечують ефективність навчання та розвиток пізнавальної активності учнів.

Педагогічні умови активізації навчальної діяльності:

- емоційно-позитивний клімат у класі. Учні повинні відчувати підтримку вчителя, мати можливість проявляти ініціативу, ставити запитання та робити помилки без страху осуду. Похвала, заохочення та ситуації успіху підвищують мотивацію та впевненість у власних силах.

- Зв'язок навчального матеріалу з життєвим досвідом. Навчальні завдання мають бути практично орієнтованими: дослідження, спостереження, рольові ігри, проекти та моделювання ситуацій із реального життя.

- Доступність та послідовність матеріалу. Новий навчальний матеріал потрібно подавати поступово, від простого до складного, з урахуванням вікових особливостей, інтересів і потреб учнів.

- Застосування різних видів діяльності. Поєднання проблемно-пошукової, ігрової, проектної, інтерактивної, творчої, практичної та дослідницької діяльності забезпечує комплексний розвиток пізнавальної активності.

- Залучення міжпредметних зв'язків. Інтеграція знань з природознавства, математики, мистецтва, мовного розвитку та трудового навчання формує цілісне уявлення про навколишній світ і стимулює зацікавленість [26].

Правила активізації навчальної діяльності:

- чітке формулювання мети кожного завдання, щоб учні розуміли, чого очікується від них;

- використання наочності, моделей, макетів, експериментальних матеріалів;

- застосування різних форм організації навчальної діяльності: індивідуальна, парна, групова, фронтальна;

- систематичне залучення учнів до обговорення, обміну думками, аналізу результатів дослідів;

- включення елементів вибору: учні можуть самостійно обирати тему досліді, спосіб представлення результатів або формат проєкту.

Активізація навчальної діяльності молодших школярів є ключовим чинником ефективності освітнього процесу. У початковій школі саме від рівня пізнавальної активності учнів залежить глибина засвоєння навчального матеріалу, формування критичного мислення, здатності робити висновки та узагальнювати отримані знання. З метою ознайомлення з сучасною освітньою практикою в площині означеної проблематики, нами було проведено педагогічний експеримент.

На початковому етапі дослідження серед здобувачі початкової освіти експериментальної бази дослідження було виявлено учнів із середнім та низьким рівнем пізнавальної активності. Аналіз анкетування та тестових завдань показав, що багато учнів початкових класів віддають перевагу легким завданням, не здатні тривалий час концентруватися на одному матеріалі, часто користуються підказками підручника, не застосовують довідкові матеріали та не завершують завдання, якщо не отримують швидкої відповіді. Наприклад, під час вправ на вивчення властивостей рослин або природних явищ деякі учні швидко втрачали увагу, переходили до іншого завдання або відмовлялися його завершувати, якщо не вдавалося одразу знайти правильний розв'язок.

Після проведення анкетування було здійснено спостереження за рівнем пізнавального інтересу учнів. Було зафіксовано три рівні розвитку пізнавального інтересу:

1) безпосередній інтерес до матеріалу, що подається на уроці – учні задають прості уточнювальні запитання, активно беруть участь у демонстраціях або лабораторних спостереженнях (наприклад, під час вивчення явищ погоди школярі уважно спостерігали за експериментом із вітром або опадами та коментували його хід);

2) інтерес до основних властивостей явищ або предметів – на цьому рівні учні прагнуть зрозуміти, чому предмет має ті чи інші властивості (наприклад, досліджуючи властивості магніту, учні не лише виконували завдання, а й пропонували власні гіпотези про притягання різних предметів);

3) інтерес, спрямований на встановлення причинно-наслідкових зв'язків і пошук нової інформації – учні ставлять більш складні питання, намагаються знайти альтернативні способи вирішення завдань та представляють результати творчо (наприклад, під час роботи над проектом «Моє дослідження довкілля» діти самостійно збирали інформацію про місцеві рослини, робили фотографії, створювали невеликі презентації та пояснювали причинно-наслідкові взаємозв'язки в екосистемі).

Саме в цей період розвитку особистості формується здатність молодшого школяра «вчитися вчитись», що визначає подальші успіхи у пізнавальній діяльності. Важливо, щоб учні освоїли навички активного пошуку інформації, критичного мислення, систематизації знань, розвитку пам'яті та логічного мислення.

На першому етапі діагностики було встановлено, що близько третини учнів демонструє високий рівень пізнавальної активності, водночас значна частина дітей перебуває на середньому або низькому рівні. Це зумовило необхідність упровадження методики активізації навчальної діяльності на уроках «Я досліджую світ». Методи, що застосовувалися, включали роботу в парах, групові проекти, досліди та ігрові елементи, що сприяли підвищенню концентрації, активності та мотивації учнів до навчання. Методика передбачала регулярні консультації з практикуючими вчителями початкових класів.

Метою формувального етапу педагогічного експерименту було систематичне підвищення рівня навчальної активності через постійне оновлення знань про довкілля та природні явища; розвиток прагнення до самостійного пізнання та дослідження навколишнього світу; формування самостійності здобувачів освіти під час виконання завдань; підвищення мотивації завдяки використанню сучасних технологій та інноваційних методів навчання.

У процесі дослідження було реалізовано низку принципів, які забезпечили наукову обґрунтованість та ефективність педагогічної роботи. Основу становили системний підхід, взаємозв'язок навчання з психічним розвитком учнів та діяльнісний підхід [22].

Системний підхід передбачав цілісну організацію навчального процесу на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ», у межах якої всі компоненти освітньої діяльності взаємопов'язані та спрямовані на досягнення єдиної мети – розвиток пізнавальної активності молодших школярів.

Принцип взаємозв'язку навчання з психічним розвитком особистості полягав у врахуванні індивідуальних особливостей учнів, рівня сформованості їхніх психічних процесів, темпу сприймання та засвоєння навчального матеріалу. У роботі з дітьми, які мають труднощі в навчанні або інтелектуальні порушення, це набуває особливої значущості, оскільки психічні особливості безпосередньо впливають на ефективність засвоєння знань.

Діяльнісний підхід орієнтував педагога на врахування провідних видів діяльності учнів на кожному віковому етапі – предметно-практичної, ігрової, навчальної. Це забезпечувало підбір відповідних методів і прийомів, які

активізують мислення, пізнавальні процеси та емоційно-мотиваційну сферу дітей.

Провідним завданням учителя під час роботи з учнями, які мають низький рівень пізнавальної активності, є формування стійкої навчальної мотивації, створення позитивного ставлення до школи та навчального процесу. У цьому контексті важливе місце посідає принцип активності, реалізація якого сприяє підвищенню інтересу до пізнання та залученню учнів до самостійної діяльності.

Крім того, у формуальному етапі дослідження враховано принципи наступності, доступності, інтегративності, наочності, практичної спрямованості та вікової доцільності. Їх застосування забезпечує розвиток критичного мислення, пізнавальної самостійності та активності молодших школярів у процесі вивчення курсу «Я досліджую світ».

Для учнів із низьким рівнем пізнавальної активності основним завданням було формування стійких мотивів до навчання та створення позитивного ставлення до школи. Важливим аспектом стало створення ситуацій успіху, коли завдання добиралися так, щоб учень міг досягти результату, відчути впевненість у власних силах та отримати задоволення від навчального процесу. Це реалізовувалося через підбір послідовності завдань наростаючої складності; індивідуальні картки із прикладами-аналогами та опорними схемами для виконання завдань; індивідуальні домашні завдання у вигляді гри, ребусів, загадок або завдань на вибір; створення мініпроектів на тему довкілля, тварин, рослин або природних явищ (наприклад, «Мій маленький садок», «Місцеві природні явища»), що стимулює самостійне дослідження та креативність.

Активізація навчальної діяльності на уроках «Я досліджую світ» у початкових класах реалізовувалася через різноманітні методи та прийоми, зокрема: роботу зі скриптами для послідовного виконання завдань, створення інтелект-карт і концептуальних схем для наочної систематизації знань, читання та аналіз інформації за зображеннями, виконання графічних диктантів, застосування логічних схем для розвитку мислення та встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Для розвитку пізнавального інтересу особливу увагу приділяли формуванню запитань. Створювалися проблемні та ігрові ситуації, що викликали подив і зацікавлення та спонукали учнів до формулювання власних запитань. Зокрема, використовувалися вправи на колективне відгадування предметів, завдання на формулювання питань до однокласників та складання бліц-опитувань за темою уроку.

Велику роль у активізації навчальної діяльності відігравали ігрові технології, які тренують пам'ять, стимулюють розумову діяльність, допомагають учням закріпити нові навички та вміння. Ігрові елементи сприяли розвитку мислення, креативності та самостійності, а також формували в дітей навички співпраці, відповідальності та ініціативності.

Особливо ефективною виявилася організація роботи в парах та групах, що дозволяла учням проявляти власну дослідницьку активність, обмінюватися

знаннями та застосовувати їх на практиці. Використання практичних завдань, творчих робіт та завдань з алгоритмом або планом дій сприяло підвищенню самостійності та активності навіть у дітей із низьким рівнем навчальної діяльності.

Методика проектної діяльності включала створення невеликих груп для дослідницьких проектів («Досліджуємо погоду», «Спостереження за тваринами та рослинами»); використання мультимедійних ресурсів (відео, онлайн-платформи) для збору та обробки інформації; презентацію результатів досліджень у вигляді постерів, колажів, брошур, інтерактивних карт; застосування міжпредметного підходу, наприклад, об'єднання природничої, математичної та мистецької освітніх галузей для створення проекту.

Констатувальний етап нашого дослідження дозволив виявити характерні загальні особливості активізації навчальної діяльності молодших школярів. Аналіз цих результатів засвідчив неоднорідність складу учнів, тому було прийнято рішення впровадити методику активізації навчальної діяльності молодших школярів на уроках «Я досліджую світ».

Для ефективної активізації навчальної діяльності молодших школярів застосовувалися різноманітні методи та прийоми, адаптовані до рівня пізнавальної активності учнів.

Для учнів з низьким рівнем пізнавальної діяльності використовувалися завдання з чіткою інструкцією та підтримкою:

1) алгоритмічні завдання – покрокові інструкції для виконання роботи, що дозволяли учням зрозуміти послідовність дій (наприклад, під час вивчення властивостей води учні слідували покроковим інструкціям для проведення простого досліду з заморожуванням та кип'ятінням);

2) завдання з опорними схемами та картками-аналогами – наочні підказки допомагали учням структурувати інформацію і виконати завдання самостійно;

3) попередні вправи – короткі повторювальні завдання перед основною роботою, що допомагали активізувати увагу та підготувати до складнішого завдання;

Для учнів із середнім рівнем пізнавальної активності застосовувалися завдання, що стимулювали активне мислення та самостійний пошук інформації:

1) проблемні завдання – ситуації, що вимагали від учнів пошуку способів вирішення та формулювання власних висновків (наприклад, аналіз впливу різних факторів на ріст рослин з подальшим обговоренням у групах);

2) творчі роботи та міні-проекти – створення невеликих презентацій, моделей або постерів за темою уроку. Наприклад, учні виготовляли макети екосистеми з використанням різних природних матеріалів та пояснювали взаємозв'язки між компонентами;

3) індивідуальні домашні завдання у формі вибору – учень обирає завдання, яке найбільше зацікавило його, наприклад, складання ребусів чи коротких дослідів, що стимулювало внутрішню мотивацію.

Для учнів з високим рівнем пізнавальної активності використовувалися завдання, що розвивали критичне мислення, здатність до аналізу та синтезу:

1) дослідницькі завдання та проекти – учні самостійно планували експерименти, збирали дані, формулювали висновки та представляли результати (наприклад, дослідження стану локального середовища та створення звітів з фото- та відеодокументацією);

2) ігрові дискусії та дебати – обговорення альтернативних варіантів розвитку подій або пояснення явищ природничого світу. Це сприяло формуванню логіки, аргументації та умінню обґрунтовувати власну позицію;

3) створення моделей причинно-наслідкових зв'язків – учні складали логічні схеми або концептуальні карти, що відображали взаємозалежності явищ, наприклад, взаємозв'язок між погодними умовами та ростом рослин.

Особливу увагу приділяли інтерактивним формам роботи, які підвищують мотивацію та заохочують учнів до активної участі в навчальному процесі: робота в парах, міні-групах, використання наочних матеріалів, мультимедійних презентацій, інтерактивних платформ та ігрових елементів. Це дозволяло кожному учневі відчувати власну значущість у навчальному процесі, підвищувало самостійність і формувало впевненість у власних силах.

Застосування цих методів у комплексі дало можливість створити умови для розвитку пізнавального інтересу та активної навчальної діяльності всіх учнів, незалежно від їхнього початкового рівня. Особливо ефективною виявилася поєднана робота над індивідуальними та груповими завданнями, яка стимулювала самостійність, взаємодію та творче мислення.

Під час розвитку позитивного ставлення до навчання через зміст навчального матеріалу варто використовувати такі прийоми: новизни змісту; оновлення вже засвоєних знань; демонстрацію сучасних наукових досягнень.

Для виховання позитивного ставлення до навчання в тих дітей, які не люблять навчатися, не вірять у власний успіх у навчальній діяльності, можна використовувати прийом створення успіху в навчанні. Він є створенням ланцюжка ситуацій, у яких учні досягають у навчанні хороших результатів, що веде до виникнення в них почуття впевненості у своїх силах та подальшої легкості процесу навчання:

– підбір не одного, а невеликої низки завдань наростаючої складності (це здвоєні завдання: перше доступне для учня й готує йому базу для вирішення наступного, складнішого завдання);

– допомога у виконанні навчальних завдань однієї і тієї ж складності (учні отримували індивідуальні картки з прикладами-аналогами, опорну схему для відповіді).

Для виховання інтересу до навчання в тих дітей, у яких він відсутній ми використовували індивідуальні домашні завдання:

– завдання за бажанням (з кількох завдань учень може обирати одне, яке йому більше сподобалося, було цікавішим);

– завдання в цікавій формі: ігри, ребуси, кросворди, загадки;

– завдання-прохання (підібрати приклади незвичайних фактів, дослідів; знайти цікавий матеріал із освітніх галузей інтегрованого курсу «Я досліджую світ»).

Школяр працюватиме на уроці з інтересом, якщо вчитель йому запропонує посильні для нього завдання. Адже однією із причин відсутності бажання вчитися є те, що учню на уроках дають виконувати завдання, впоратися з якими він ще не може.

Необхідно стимулювати когнітивну діяльність учнів та підвищувати інтерес до процесу навчання на всіх етапах будь-якого уроку, використовуючи при цьому різні методи, форми та види роботи. До них належать диференційований підхід до учнів, використання дидактичного, роздаткового, ілюстраційного матеріалу, індивідуальна робота на уроці, технічні засоби навчання тощо. Важливо, щоб кожен урок дарував учням відчуття радості пізнання, сприяв розвитку їхнього пізнавального інтересу та формуванню впевненості у власних можливостях.

Створення нестандартних ситуацій на уроці також стимулює розвиток пізнавального інтересу та уваги до навчального матеріалу, сприяє активності школярів та зняття їхньої втоми. Розмаїття дієвих практико-орієнтованих прийомів сприяє виникненню в учнів позитивного ставлення як до результатів, так і до самого освітнього процесу, до вчителя і однокласників, допомагає знайти впевненість у своїх силах під час подолання труднощів.

Для підвищення самостійності учнів через організацію пізнавальної діяльності ми застосовували наступне:

- різноманітні форми самостійної роботи, оскільки їхня змінність активізує пізнавальну діяльність учнів;
- впровадження проблемності, у якій мають бути подив, труднощі, пошуки способів їх вирішення, що теж стимулює активність і самостійність учнів;
- реалізацію творчих робіт, що активізують емоційно-вольові та інтелектуальні психічні процеси школяра;
- практичні завдання, які формують активність через застосування знань.

Для дітей із низьким рівнем самостійності, які не справляються з труднощами, ми використовували завдання з алгоритмом; завдання з планом відповіді; завдання з підготовчими вправами; завдання з інструкцією.

Будь-яка розумова діяльність починається з питання, з подиву. Оскільки здивування породжує думку, потрібно намагатися викликати в школяра запитання, показати предмет чи процес так, щоб він здивувалася тому незнайомому і невідомому, що раптом оприлюднилося.

Учень формулює запитання в тому разі, якщо проблема відповідає його інтересам, оскільки школярі відчувають потребу в поповненні дефіциту інформації в сфері складних проблем, куди спрямований їх інтерес. Крім того, умовою зародження перших пізнавальних питань є суперечка між однолітками, які пропонують різні способи вирішення спільного завдання.

Аналіз психолого-педагогічної літератури і дані спостережень за освітнім процесом початкової ланки освіти дали змогу розробити таку модель організації

роботи на уроках «Я досліджую світ», яка сприятиме виникненню в учнів пізнавальних запитань:

- створення атмосфери ділового довірливого спілкування, заснованого на позитивному ставленні педагога до дітей, до постановки ними пізнавальних запитань, схвального оцінювання їх активності, звернених до вчителя дій (сумніву, заперечення, вказівки на труднощі, прохання про допомогу);

- подача навчального матеріалу на основі створення проблемних ситуацій, які спонукають дітей до подолання труднощів, що виникають, а також із використанням завдань, які розвивають в учнів здатність самостійно добувати нову інформацію для вирішення поставлених завдань за допомогою пізнавальних запитань;

- організація на кожному уроці співпраці учнів як з учителем, так і з однолітками, що є основною умовою успішного розвитку пізнавальної ініціативності школярів, оскільки, спираючись на власні знання, вміння та навички при спільному виконанні завдання, вони вчаться розмірковувати, будувати здогади самостійно здобувати нові знання в процесі навчання.

З метою навчити дітей ставити правильно запитання, тобто правильно, точно їх формулювати і досить зрозуміло викладати, можна провести різноманітні ігри на вгадування предметів. Можна також давати учням такі завдання: поставити якнайбільше запитань до сусіда по парті; скласти для класу якнайбільше запитань із пройденної теми.

Запитання учня, звернені до вчителя висловлюють прагнення досягнути неясне, глибше поринути в предмет свого інтересу. Самостійно поставлене запитання виражає пошук, активне прагнення знайти першопричину. Тому будь-яке самостійно поставлене запитання вже є показником виникнення пізнавального інтересу та ініціативності.

Важливим показником мотивації до навчання є прагнення учнів із власної ініціативи брати участь у навчальній діяльності, в обговоренні порушених під час уроку запитань, у бажанні висловити свою думку. Уся робота з дітьми має відбуватися в доброзичливому, життєрадісному мікрокліматі. Необхідно враховувати вплив зовнішніх засобів залучення школярів до навчання: гра, наочні посібники, цікавість, здійснювати постійну перевірку та оцінку роботи учнів.

Використання ігрових методик під час уроків є важливим засобом активізації навчальної діяльності. У результаті застосування ігрових методів неуспішні учні починають проявляти інтерес і краще займатися, у них розвивається потреба у висловленні свого погляду, що є дуже важливим у процесі активізації навчальної діяльності.

Ігрові технології виконують найважливішу роль у навчальному процесі, тренують пам'ять, допомагають знайти нові навички та вміння; стимулюють розумову діяльність, розвивають мислення. Уроки, пронизані елементами гри або змагання, які містять ігрові ситуації, значно сприяють активізації навчальної діяльності здобувачів початкової освіти з інклюзією або інтелектуальними

порушеннями. Під час гри учень постає, як суб'єкт пізнавальної діяльності, він самостійно ставить собі завдання і вирішує їх [11].

Така різнобічна і всеохоплююча робота створює умови для розвитку та закріплення пізнавального інтересу на уроках «Я досліджую світ» в учнів початкових класів.

Результати повторного етапу діагностики показали суттєве покращення: майже половина здобувачів початкової освіти експериментальної вибірки продемонструвала високий рівень пізнавальної активності, середній та низький рівень знизився, що підтвердило ефективність запропонованої методики.

Таким чином, правильно організована робота під час уроків «Я досліджую світ» сприяє поступовому розвитку та посиленню пізнавального інтересу дітей, активізації навчальної діяльності. Безперечним фактом є вплив на пізнавальний інтерес здобувачів освіти майстерності вчителя, також дуже важливо, щоб школярі переживали радість відкриття на кожному уроці.

Отже, систематичне цілеспрямоване впровадження методики активізації навчальної діяльності на уроках «Я досліджую світ» сприяє розвитку пізнавального інтересу, формуванню навичок самостійного навчання, підвищенню мотивації та активності учнів, а також розвитку критичного мислення та креативності здобувачів початкової освіти. Ключовим фактором успіху є компетентність та майстерність учителя, а також правильне поєднання традиційних та інноваційних методів навчання.

Після детального вивчення особливостей молодших школярів і визначення рівнів їхньої навчальної активності нами було розроблено програму активізації навчальної діяльності молодших школярів, після застосування якої було проведено повторне дослідження, співставлення результатів якого могло свідчити про доцільність реалізації такої методики.

Метою контрольного етапу було повторне визначення стану сформованості рівня навчальної діяльності молодших школярів. Повторну діагностику стану сформованості навчальної діяльності було почато з вивчення рівня пізнавальної активності учнів за допомогою анкетування на уроці «Я досліджую світ».

У результаті формувального етапу дослідження спостерігається помітна позитивна динаміка рівнів пізнавальної активності учнів початкових класів. Так, високий рівень пізнавальної активності було зафіксовано майже у половини вибірки, що свідчить про суттєве зростання показника в порівнянні з початковими результатами. Середній рівень визначено у 36% школярів (раніше – 40%), тоді як низький рівень знизився до 16% проти попередніх 32%, тобто скоротився удвічі.

Після проведення анкетування здійснено спостереження за навчальною діяльністю учнів з метою поглибленого визначення рівня їхнього пізнавального інтересу. Аналіз отриманих даних показав, що близько двох третин учнів експериментальної групи виявляли стійкий інтерес як до самих уроків, так і до змісту навчальних тем. Приблизно третина школярів активно ставили запитання, проявляли ініціативу та брали участь у всіх видах навчальної діяльності. Лише

окремі учні демонстрували часткову пасивність під час занять, проте й вони виявляли зацікавлення предметом, самостійно шукали додаткову інформацію або використовували навчальні онлайн-ресурси.

Отримані результати підтверджують ефективність упроваджених педагогічних умов і методичних прийомів, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності та підвищення навчальної мотивації молодших школярів у процесі опанування курсом «Я досліджую світ». На повторному етапі діагностики стану сформованості навчальної діяльності молодших школярів було виявлено, що майже половина здобувачів початкової освіти нашої експериментальної вибірки мала високий рівень сформованості пізнавального інтересу до вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ», а середній і низький рівні значно знизилися, що підтверджує ефективність впровадження розробленої методики. Але у зв'язку з тим, що навіть після педагогічного експерименту ще залишилися діти з низьким та середнім рівнем пізнавального інтересу, бажано й надалі здійснювати активізацію навчальної діяльності з метою покращення результатів.

Беручи до уваги вищевикладені міркування, можна зробити висновок, що активізація навчальної діяльності молодших школярів залежить від ефективності використання як традиційних, так і інноваційних методів навчання. Вважаємо, що основним чинником у розвитку особистості є власне ціль, якої учень прагне досягти, певна навчальна мета, що виникає під впливом потреби у цих знаннях. Вона є головною метою навчальної діяльності учня і основою розвитку його знань, умінь та навичок. Особливо важливим є дослідити на якому саме рівні знаходиться навчальна діяльність сучасних молодших школярів, адже з кожним новим поколінням учні змінюються, а саме під час навчання в початковій школі закладаються основи майбутньої діяльності учнів. Також варто пам'ятати, що вчитель, його особистий і професійний вплив теж відіграє важливу роль в активізації навчальної діяльності вихованців.

За результатами нашого дослідження можна сформулювати наступні методичні рекомендації для вчителів початкової школи для активізації навчальної діяльності молодших школярів на уроках «Я досліджую світ»:

1) планувати уроки з активними методами навчання. Використовувати ігрові, інтерактивні, проблемно-пошукові та проектні завдання для стимулювання пізнавальної активності.

2) Створювати умови для самостійного пізнання. Учні повинні мати можливість ставити запитання, шукати інформацію, проводити прості досліди, робити висновки.

3) Залучати технології та цифрові ресурси. Використання інтерактивних вправ, онлайн-платформ, відео та віртуальних екскурсій робить навчання сучасним і привабливим для дітей.

4) Впроваджувати рефлексію та самооцінку. В кінці уроку пропонувати учням коротко оцінити власну діяльність: «Що я дізнався?», «Що мені було цікаво?», «Що хочу дізнатися ще?».

5) Забезпечувати безпеку та доступність дослідів. Всі експерименти й практичні роботи мають бути безпечними та доступними для вікових можливостей учнів.

6) Використовувати міжпредметні та життєві зв'язки. Завдання повинні відображати реальні ситуації, що дозволяє дітям бачити практичне застосування знань.

7) Інтегрувати проектну діяльність. Реалізація короткострокових і довгострокових проектів формує дослідницькі, творчі та комунікативні вміння, а також розвиває відповідальність і вміння працювати в команді.

Дотримання цих умов і правил дозволяє значно підвищити ефективність уроків, розвинути в учнів мотивацію, пізнавальний інтерес, самостійність та творчий підхід до навчання. Активізація навчальної діяльності молодших школярів у комплексі з проектною, ігровою, дослідницькою та інтерактивною роботою створює передумови для формування ключових компетентностей та позитивного ставлення до навчання на ранньому етапі освіти.

Список використаних джерел:

1. Байбара Т. М. Методика навчання природознавства в початкових класах : навчальний посібник. Київ : Веселка, 2010. 334 с.
2. Балаєва Н. І. Активізація пізнавальної діяльності учнів на уроках у початкових класах. Педагогіка і психологія. 2004. № 278. С. 8–10.
3. Бех І.Д. Виховання особистості. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. видання. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
4. Бібік Н. М., Савченко О. Я., Мартиненко В. О. Організаційні форми навчання у початковій школі: посібник. Київ : Видавничий дім «Сам», 2017. 304 с.
5. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. та інші. Навчально-методичний посібник «Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу». Київ: Видавництво «Алатон», 2019. 128 с.
6. Гільберг Т.Г. Навчально-методичний посібник «Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1-2 кл. закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу». Київ: Генеза, 2019. 256 с.
7. Гільберг Т., Тарнавська С., Павич Н. Нова українська школа : методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 3-4 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу : навч. метод. посіб. Київ : Генеза, 2020. 240 с.
8. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник. Київ: Академвидав, 2004. 450 с.
9. Засядько І. І. Принципи проектування активної навчально-пізнавальної діяльності учнів. Наукові записки. 2001. № 39. С. 32–37.
10. Інноваційні педагогічні технології : посібник / За ред. О. І. Огієнко; Авт. кол.: О. І. Огієнко, Т. Г. Калюжна, Ю. С. Красильник, Л. О. Мільто, Ю. Л. Радченко, К. В. Годлевська, Ю. М. Кобюк. Київ, 2015. 314 с.

11. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: монографія. Київ : КМПУ, 2003. 272 с.
12. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник. 2-ге вид. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 128 с.
13. Князева Т. В. Використання методів проблемного навчання на уроках природознавства. Початкова школа. 2002. № 2. С. 36–37.
14. Лаппо В. В. Педагогічна інноватика: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: НАІР, 2020. 360 с.
15. Методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» : практикоорієнтований модуль : навчально-методичний посібник / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини; уклад.: Т. Я. Грітченко, О. В. Лоюк. Умань : ВПЦ «Візаві», 2023. 201 с.
16. Михайліченко М.В., Рудик Я.М. Освітні технології: навчальний посібник. К.: ЦП «КОМПРИНТ», 2016. 583 с.
17. Нова українська школа: порадник для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2019. 208 с.
18. Онопрієнко О. В. Інструментарій оцінювання результатів компетентнісно орієнтованого навчання молодших школярів : метод. посіб. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2020. 72 с.
19. Особливості навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів [Електронне видання] : метод. рек. / [авт. кол.: Бібік Н., Вашуленко О., Листопад Н., Мартиненко В., Онопрієнко О., Павлова Т., Петрук О.; за заг. ред. Онопрієнко О.]. Київ: Вид. дім «Освіта», 2024. 176 с.
20. Педагогічні технології у початковій школі : навчальний посібник для студ. та учителів початкової шк. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад.: О. А. Комар, Л. М. Роєнко. Умань : Візаві, 2021. 287 с.
21. Пинзеник М. Методика викладання дисциплін природознавчого циклу: навчально-методичний посібник / Міністерство освіти і науки України, Мукачівський державний університет. Київ: Кондор, 2018. 118 с.
22. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник. Київ: Грамота, 2012. 504 с.
23. Савченко О. Я. Уміння вчитися – ключова компетентність молодшого школяра. Київ: Педагогічна думка, 2014. 176 с.
24. Столяренко О. Б. Психологія особистості: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
25. Сухомлин Л. В. Форми активізації пізнавальної діяльності молодших школярів. Сучасна школа України. 2009. № 9. С. 49–60.
26. Химинець В. Інноваційна освітня діяльність. Тернопіль : Мандрівець, 2009. 360 с.
27. Чепіль М. М., Дудник Н. З. Педагогічні технології : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2012. 224 с.
28. Я досліджую світ. Словник – довідник. Посібник для студентів спеціальності 013 «Початкова освіта», учнів і вчителів початкової школи / Уклад.

Мозуль І. В. Глухів, 2023. 191 с. URL: <https://repository.gnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d5b1fccb-93e2-4534-bebb-2e689894174a/content> (дата звернення 03.10.2025)

29. Яковенко Г. Г. Методика навчання суспільствознавчих дисциплін : навч. метод. посіб. Харків : ХНАДУ, 2017. 164 с.

30. Янкович О., Беднарек Ю., Анджеевська А. Освітні технології сучасних навчальних закладів: навч.-метод. посіб. Тернопіль : ТНПУ ім В. Гнатюка, 2015. 212 с.

3.2. Inclusive Ethics as a New Paradigm of Modern Moral Philosophy

ІНКЛЮЗИВНА ЕТИКА ЯК НОВА ПАРАДИГМА СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ МОРАЛІ

Вступ. Сучасна філософія моралі переживає глибокі трансформації, спричинені глобальними соціокультурними змінами. В умовах зростання різноманітності людського досвіду, мультикультуралізму, технологічних зрушень та політичних криз традиційні етичні парадигми виявляються недостатніми для осмислення нових форм співбуття. У цьому контексті особливої ваги набуває поняття інклюзії, яке виходить за межі педагогічного чи соціального контексту і стає філософським принципом – основою нової моральної чутливості.

Метою статті є дослідження інклюзивної етики як нової парадигми філософії моралі, що інтегрує принципи справедливості, відповідальності та визнання іншого.

Методологічну основу становлять феноменологічний, герменевтичний та комунікативно-етичний підходи. Використано праці І. Канта, Е. Левінаса, Дж. Ролза, Ю. Габермаса, А. Сена, а також українських філософів С. Кримського, М. Поповича та В. Табачковського. Філософські аспекти інклюзії досліджуються у працях В. В. Засенка, А. А. Колупаєвої, Г. В. Давиденка, І. О. Білозерської, Н. В. Фокіної та інших науковців. Їхні роботи присвячені формуванню інклюзивної освіти, вихованню толерантності, забезпеченню рівних можливостей для всіх членів суспільства.

В. В. Засенко розглядає інклюзію як філософію освіти для миру, що базується на принципах солідарності та гуманізму. А. А. Колупаєва наголошує на необхідності педагогічного переосмислення інклюзії як процесу розвитку спільноти, а не лише підтримки осіб із особливими потребами. Праці Г. В. Давиденка та І. О. Білозерської спрямовані на аналіз практичних аспектів реалізації інклюзивних принципів у соціальній політиці.

Сучасні дослідники розглядають інклюзію як міждисциплінарну категорію, що об'єднує філософію, освіту, соціологію, етику й політику.

1. Інклюзія як морально-філософська категорія

У традиційній філософії мораль часто розглядалася через універсалістські схеми. І. Кант сформулював категоричний імператив як принцип моральної автономії: «дій так, щоб максима твоєї волі могла стати загальним законом» [6].

Проте сучасна моральна свідомість дедалі більше потребує не лише формальної рівності, а моральної взаємності.

Е. Левінас розглядає моральність як зустріч з іншим – не абстрактним суб'єктом, а конкретною особистістю, чия присутність вимагає відповідальності [15]. Інклюзія у цьому контексті постає як онтологічний акт визнання іншого.

Дж. Ролз у «Теорії справедливості» наголошує на необхідності чесності як основи соціального порядку [24]. Проте інклюзивна етика виходить за межі процедурної справедливості, наголошуючи на емпатії, довірі та співпричетності. Вона розглядає справедливість не як абстрактну формулу, а як конкретну практику участі кожного у спільному моральному просторі.

С. Кримський підкреслював, що гуманність є не просто моральною чеснотою, а формою духовної зрілості [5]. У цьому сенсі інклюзія – це не лише політика доступу, а прояв культури людяності.

2. Парадигмальні зрушення у філософії моралі

У філософії моралі поняття парадигмального зрушення означає фундаментальну зміну у способі осмислення моральності, її джерел, мети та критеріїв оцінки людських дій. Такі зрушення відображають не лише еволюцію філософської думки, але й трансформацію соціокультурних реалій, у межах яких формуються нові ціннісні орієнтири.

Одним із перших великих зрушень було переходом від міфологічного та релігійного тлумачення моралі до раціонально-філософського, що започаткувало античне мислення. У вченнях Сократа, Платона, Арістотеля мораль набуває автономного статусу, а добро постає як результат свідомого вибору й практичного розуму.

Наступне значне зрушення пов'язане з етикою Нового часу, яка висуває на передній план автономію суб'єкта морального вибору. У працях Іммануїла Канта формується деонтологічна парадигма, де мораль визначається не наслідками дій, а внутрішнім обов'язком та повагою до морального закону. Це стало переломним моментом у відриві моралі від релігійного авторитету та її перенесенні у сферу розуму.

У XIX–XX ст. відбувається антропологічний та екзистенційний поворот, коли моральність розглядається крізь призму особистого досвіду, свободи й відповідальності. У цьому контексті етика Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартра, Е. Левінаса, А. Камю акцентує увагу на автентичності, індивідуальній відповідальності та етичному ставленні до іншого. Левінас, зокрема, розкриває мораль як первинну форму стосунку до Іншого, що передре будь-яким соціальним або юридичним нормам [15].

Кінець XX – початок XXI ст. ознаменований комунікативно-дискурсивним зрушенням у філософії моралі. У працях Ю. Габермаса, К.-О. Апеля формується концепція етики дискурсу, яка передбачає моральне обґрунтування через раціональний діалог, взаєморозуміння та узгодження позицій. Мораль перестає бути лише індивідуальною сферою і набуває соціально-комунікативного виміру [23].

У сучасному гуманітарному дискурсі спостерігається постконвенційне та інклюзивне зрушення, яке пов'язане з ідеями прав людини, соціальної справедливості, толерантності та глобальної етики. На передній план виходять етичні парадигми, що орієнтовані на визнання різноманітності, повагу до гідності кожної особистості, а також на подолання дискримінаційних практик. Інклюзивна етика, біоетика, екологічна та цифрова етика репрезентують нові виміри морального мислення, у яких мораль розуміється як універсальний простір співіснування людини, суспільства та природи.

Отже, парадигмальні зрушення у філософії моралі – це не лише зміна теоретичних підходів, а й прояв еволюції людського саморозуміння. Від нормативної етики до діалогічної, від індивідуалістичної до інклюзивної – кожен етап відображає розширення горизонту моральної свідомості, що прагне охопити складну реальність сучасного світу, де моральність постає як основа гуманістичного розвитку цивілізації.

Традиційна моральна філософія модерну спиралася на автономію суб'єкта та універсалізм норм. Однак постмодерна доба змінює центр етичного дискурсу – з норм на відносини. Інклюзивна етика утверджує плюралізм відповідальності, що передбачає моральний діалог замість монологу універсальних істин.

Ю. Габермас у своїй теорії комунікативної дії вбачає основу моралі у досягненні взаєморозуміння через раціональний діалог [23]. Інклюзивна етика розширює цю ідею, додаючи вимір участі та визнання.

А. Сен пропонує оцінювати справедливість через можливості, які мають люди для реалізації свого потенціалу [25]. У цьому сенсі інклюзивна етика співзвучна з теорією справедливості як розширення свободи – моральність вимірюється не рівністю стартових умов, а рівністю можливостей бути почутим і реалізованим.

Таким чином, інклюзивна етика – це не лише теоретична система, а морально-практичний проект, який спрямований на розширення кола етичної відповідальності.

3. Емпіричний вимір інклюзивної етики

Інклюзивна етика має практичне втілення у сучасних соціальних і освітніх процесах. Зокрема, у сфері освіти вона виявляється у створенні інклюзивного середовища, де моральна довіра, емпатія і повага до відмінностей стають педагогічними принципами.

Дослідження ЮНЕСКО (2022) показують, що школи, які впроваджують інклюзивні підходи, демонструють вищий рівень морального клімату й соціальної згуртованості. В українському контексті прикладом є розвиток програм інтегрованого навчання та діяльність інклюзивно-ресурсних центрів [26].

Ці практики свідчать про перехід від патерналістської моделі допомоги до моделі співпричетності. Відповідно, інклюзивна етика стає не лише теорією моралі, а й реальним інструментом формування спільноти відповідальних громадян.

4. Інклюзивна етика як гуманістичний проєкт

Інклюзивна етика постає як сучасна гуманістична концепція, спрямована на переосмислення моральних засад людського співіснування в умовах глобалізації, соціальної різноманітності та зростання міжкультурних контактів. Вона поєднує філософські, педагогічні та соціальні виміри, утворюючи цілісну систему цінностей, у центрі якої – людина як унікальна, неповторна особистість, незалежно від її фізичних, культурних, національних чи соціальних відмінностей.

Як гуманістичний проєкт, інклюзивна етика виходить із визнання безумовної цінності людського життя та гідності кожної особистості. Її основою є принципи рівності, свободи, толерантності, справедливості й солідарності. На відміну від традиційних етичних систем, орієнтованих переважно на універсальні норми або індивідуальну автономію, інклюзивна етика фокусується на етичному визнанні Іншого та на моральній відповідальності перед ним.

Філософсько-гуманістичне підґрунтя цієї концепції можна простежити у працях Е. Левінаса, Ю. Габермаса, М. Нусбаум, А. Сена, які наголошували на необхідності подолання морального егоцентризму через діалог, співчуття та взаємоповагу. Така єдина гуманістична парадигма зміщує акцент із норм на співбуття, у якому моральність постає як взаємна турбота.

У контексті сучасної етики, інклюзія стає не просто соціальною політикою чи освітньою стратегією, а моральним імперативом, який зобов'язує суспільство створювати умови для реалізації потенціалу кожної людини.

Інклюзивна етика також розкриває ціннісну сутність гуманізму ХХІ століття, який набуває нового змісту. Якщо класичний гуманізм орієнтувався на ідеал розумної, вільної та самодостатньої особистості, то інклюзивний гуманізм доповнює його визнанням вразливості, залежності та взаємопов'язаності людей. Він стверджує, що людяність виявляється не лише у силі чи досконалості, а насамперед у здатності підтримувати, розуміти та приймати іншого.

У практичному вимірі інклюзивна етика проявляється через формування етичної культури суспільства, орієнтованої на прийняття різноманіття, протидію дискримінації, захист прав меншин і розвиток інклюзивної освіти. Вона виступає моральною основою соціальної політики, що прагне гармонізувати взаємини між людьми з різними можливостями, переконаннями, культурними ідентичностями.

Інклюзивна етика як гуманістичний проєкт – це не лише теоретична побудова, а практична програма гуманізації сучасного світу. Вона сприяє формуванню нового типу моральної свідомості, заснованої на відкритості, емпатії та взаємній повазі. Через неї гуманізм постає не як абстрактна ідея, а як жива етична практика, покликана утвердити цінність кожної людини у спільному просторі буття.

М. Попович визначав моральність як «здатність бути людиною серед людей» [12]. Інклюзивна етика конкретизує цю думку, утверджуючи людяність як практику щоденного визнання.

Таким чином, інклюзивна етика – це не просто нова течія, а новий тип моральної свідомості, що формує духовні засади відкритого суспільства.

5. Філософсько-педагогічний вимір інклюзивної етики в Україні

Сучасна філософія інклюзії формувалася протягом століть, проходячи шлях від античних уявлень про рівність до сучасних концепцій прав людини. Вже у працях Сократа та стоїків порушувались питання моральної гідності кожної людини, незалежно від її соціального походження. Стоїки проголошували ідею космополітизму, згідно з якою всі люди є громадянами світу, а отже, мають однакову моральну цінність. Християнська традиція надала цій ідеї духовного виміру: кожна особа створена за образом і подобою Божою, тому рівність і гідність людини мають божественне походження.

Важливо відзначити, що інклюзія має не лише морально-філософський, а й практичний вимір. Вона втілюється в конкретних соціальних програмах, освітніх моделях, політичних стратегіях. В освіті це означає створення доступного середовища для дітей з різними потребами, у політиці – залучення представників усіх груп до ухвалення рішень, в економіці – забезпечення рівних можливостей для працевлаштування та кар'єрного зростання. Філософія, педагогіка та інклюзивна освіта в Україні формують спільний моральний простір, у якому відбувається взаємодія цінностей, знання і практики. Педагогіка втілює філософські принципи етики через процес виховання, спрямований на розвиток моральної автономії та співчуття.

Разом із тим впровадження інклюзивних практик стикається з низкою труднощів. Це наявність стереотипів і упереджень, які залишаються в суспільній свідомості. Бар'єри у свідомості людей є значно стійкішими, ніж «архітектурні перешкоди» [1]. Іншою проблемою є обмежені ресурси – фінансові, кадрові, інституційні. У багатьох випадках інклюзія існує лише формально, без реальної підтримки з боку держави чи освітніх закладів. Важливою залишається і підготовка фахівців, здатних працювати у багатокультурному та різнорівневому середовищі. Без розвитку професійної культури інклюзії реальні зміни залишаються неможливими.

Філософський зміст інклюзії полягає у визнанні людської гідності як вищої цінності. Людина повинна розглядатися не з точки зору її користі для суспільства, а як мета сама по собі. Такий підхід формує нову моральну парадигму, у центрі якої – взаємоповага, емпатія, готовність до співпраці. Інклюзія не лише долає ізоляцію, а й формує культуру співпричетності, що робить суспільство стійкішим і гуманнішим.

Інклюзія є не просто соціальною політикою, а світоглядним вибором, який визначає майбутнє людства. Її філософські основи – рівність, свобода, справедливість, толерантність і солідарність – формують етичний каркас сучасної цивілізації. Як справедливо зазначає В.В.Засенко, «інклюзія – це шлях від байдужості до співучасті, від відчуження до єдності». У цьому полягає її головне значення для сучасного світу: вона не лише інтегрує різних людей у спільне середовище, а й формує нову якість людяності – здатність бачити в іншому цінність, а не відмінність.

П. Фрейре у своїй концепції «педагогіки свободи» наголошував, що освіта має бути діалогічною і визвольною [22]. Інклюзивна педагогіка розвиває цю ідею, вбачаючи у навчанні процес взаємного зростання, де кожна дитина є активним суб'єктом пізнання.

На думку М. Поповича філософсько-педагогічний вимір інклюзивної етики в Україні розкривається як складна міждисциплінарна площина, що поєднує онтологічні й антропологічні засади людської гідності з практичними педагогічними стратегіями створення справедливого, доступного та чутливого освітнього середовища [15]. У цій перспективі інклюзивна етика постає не лише як нормативна система цінностей (рівність, повага, солідарність, право на освіту), а як критично-рефлексивна педагогічна програма, яка вимагає переосмислення ролі вчителя – від транслятора знань до фасилітатора навчальної спільноти, здатної організувати колективне навчання з урахуванням різних освітніх потреб.

Філософські корені такого підходу лежать у гуманістичних традиціях, які акцентують на універсальній гідності особистості, і в сучасних дискурсивних теоріях, що підкреслюють значення діалогу, визнання іншого та публічного обґрунтування норм, – що в українському контексті співвідноситься з працями вітчизняних мислителів і з практиками суспільної рефлексії про роль освіти у формуванні громадянського буття. Педагогічно це означає інтеграцію таких компонентів: правової гарантії доступності (законодавчі норми та національні стратегії), методологічних інновацій (диференційоване навчання, універсальний дизайн навчального середовища, індивідуальні навчальні плани), системної підготовки кадрів (професійне навчання вчителів із компетентностями інклюзивної педагогіки), а також розвитку школи як інклюзивної громади (співпраця з родиною, міждисциплінарні команди фахівців, партнерство з громадськими організаціями).

Важливим є також епістемічний вимір: інклюзивна етика вимагає від педагогіки постійного критичного рефлексування стандартів нормальності, оскарження стигматизацій та вироблення етичних практик, які компенсують структурні нерівності (соціальні, економічні, територіальні). У практичному полі це трансформує освітню політику: від фрагментарних програм – до стратегій системного впровадження інклюзивного навчання, підкріплених нормативними актами, методичними рекомендаціями та механізмами моніторингу якості інклюзії. Невід'ємною складовою є також контекст сучасних викликів (мобілізація ресурсів під час воєнного стану, регіональна нерівність, обмеженість фінансування), що вимагає від філософсько-педагогічної рефлексії не лише декларативного визнання прав, а практичних рішень з оптимізації ресурсів, пріоритизації соціальної підтримки та мобілізації локальних спільнот.

В Україні інклюзивна освіта розвивається відповідно до Закону «Про освіту» (2017), який гарантує рівний доступ до навчання. Однак реальні зміни відбуваються не лише на рівні законодавства, а у сфері моральної культури педагогів. Як зазначає В. Табачковський, відповідальність за іншого є етичною основою людського буття [21].

Педагог стає носієм інклюзивної етики, коли створює умови для моральної довіри, діалогу і поваги до відмінності. У цьому сенсі інклюзивна освіта – не лише освітня реформа, а форма моральної практики, що реалізує принципи гуманізму.

Як підкреслював С. Кримський, гуманність означає «співбуття з іншим» [10]. Українські школи, університети та громадські ініціативи, які впроваджують інклюзивні програми, стають просторами цього співбуття, формуючи нову етичну культуру суспільства.

Висновки

Інклюзивна етика є новою парадигмою філософії моралі, що інтегрує принципи справедливості, гідності, турботи та співбуття. Вона долає межі класичного універсалізму, пропонуючи моральність як простір взаємного визнання.

Філософсько-педагогічний аналіз інклюзії в Україні свідчить, що етичні ідеї можуть набувати конкретної сили у сфері освіти, формуючи культуру відповідальності та людяності. Інклюзивна етика, отже, є не лише теоретичною конструкцією, а гуманістичним проектом майбутнього суспільства.

Філософсько-педагогічний вимір інклюзивної етики в Україні – це інтегративна платформа, де етичні принципи стають оперативними педагогічними технологіями і правовими інструментами одночасно; вона орієнтована на перетворення освітньої практики в процес, що відновлює людяність через доступ, участь і гідність кожного/кожної учасника/учасниці навчального процесу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Білозерська І. О. Основи інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник. Запоріжжя, 2011. 150 с.
2. Демченко І. Інклюзивна освіта як соціокультурний феномен. Педагогіка і психологія, №3, 2021. С. 5–12.
3. Давиденко Г. В. Інклюзивне навчання: основні принципи та практики. Вінниця, 2018. 120 с.
4. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 №2145-VIII. Відомості Верховної Ради України, 2017, №38–39. Засенко В. В. Інклюзія: філософія освіти для миру / В. В. Засенко. 2019. 111 с.
5. Кримський С. Б. Людина як міра всіх речей. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. 312 с.
6. Кант І. Критика практичного розуму. К. : Юніверс, 1999. 280 с.
7. Колупаєва О. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи. К. : Педагогічна думка, 2019. 234 с.
8. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. К. : ПАРАПАН, 2003. 240 с. ISBN 966-8210-07-7.
9. Концепція розвитку інклюзивної освіти : затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 01.10.2010 № 912 / Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya> (дата звернення: 10.10.2025).

10. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. К. : ПАРАПАН, 2003. 240 с. ISBN 966-8210-07-7.
11. Левінас Е. Увесь інший. Львів : Літопис, 1999. 248 с.
12. Попович М. В. Філософія свободи. Харків : Фоліо, 2018. 524 с. ISBN 978-966-038-296-1.
13. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19> (дата звернення: 10.10.2025).
14. Попович М. В. Філософія свободи. Харків : Фоліо, 2018. 524 с. ISBN 978-966-038-296-1.
15. Попович М. В. Нариси історії культури України. К. : АртЕк, 2005. 728 с.
16. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.06.2024 № 527-р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/527-2024-%D1%80> (дата звернення: 10.10.2025). [Закон Рада](#)
17. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.06.2024 № 527-р. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/527-2024-%D1%80> (дата звернення: 10.10.2025).
18. Рекомендації щодо особливостей організації освітнього процесу осіб з особливими освітніми потребами в закладах загальної середньої освіти у 2025/2026 навчальному році : Лист Міністерства освіти і науки України від 26.08.2025. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/dlya-fakhivtsiv/metodichni-rekomendatsii-2/list-mon-26082025-117666-25-rekomendaciyi.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).
19. Рекомендації щодо особливостей організації освітнього процесу осіб з особливими освітніми потребами в закладах загальної середньої освіти у 2025/2026 навчальному році : Лист Міністерства освіти і науки України від 26.08.2025. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/dlya-fakhivtsiv/metodichni-rekomendatsii-2/list-mon-26082025-117666-25-rekomendaciyi.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).
20. Табачковський В. Г. Етика відповідальності у сучасному світі. К. : Фенікс, 2012. 284 с.
21. Табачковський В. Г. У пошуках невтраченого часу : нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників. Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. К. : ПАРАПАН, 2002. 297 с. ISBN 966-95933-3-6.
22. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. New York : Continuum, 1970. 183 p.
23. Habermas J. Moral Consciousness and Communicative Action. Cambridge : MIT Press, 1992. 241 p.
24. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1971. 607 p.
25. Sen A. The Idea of Justice. London : Allen Lane, 2009. 467 p.

26. UNESCO. Inclusive Education Report 2022. Paris : UNESCO Publishing, 2022. 198 p.

3.3. Features of the Formation of the Emotional and Volitional Sphere of Children with Intellectual Development Disorders

An extremely important aspect of the formation of any personality is the focus on the development of its emotional-volitional sphere, which encompasses a set of properties that determine the content, quality and dynamics of a persons emotions and feelings, as well as the ways of regulating them. This issue is particularly relevant when working with children with psychophysical developmental disorders. The emotional-volitional sphere is a key component of their mental activity, reflecting their situational attitude to various objects and phenomena, as well as their volitional qualities that influence the child's behaviour and activity.

Let us define the essence of the concept of the emotional-volitional sphere. In the explanatory dictionary of information and educational technologies, the term emotional-volitional sphere is characterised as a system of mentally stable human properties that characterise the content, quality and dynamics of a persons emotions, feelings and will. As we can see, this term conveys the essence of what it studies – emotions, feelings, will. In addition, we can consider a number of characteristics offered by psychological and pedagogical literature: characteristic personal manifestations of will, emotions, and sensations. Manifestations of will are expressed by human abilities to correct their activities and various mental processes, and to reveal them; the sphere of psychology is related to the experience of a person who has a certain attitude to reality, to those around them and with whom they communicate. Their activities require the manifestation of certain efforts, which is called the emotional sphere, the sphere of emotions and actions.

As can be seen from the above definitions, the emotional-volitional sphere is the interconnection of emotions and will, which are at the same time independent mental processes. In everyday life, when encountering various objects or situations, a person always displays a certain attitude towards them and experiences corresponding emotions. Emotions and feelings largely regulate our relationships with other people and with society as a whole, leaving a decisive mark on the entire mental worldview of each person and thus largely determining their human values.

Therefore, it is worth noting that the structure of the emotional process in children with intellectual disabilities usually consists of the same components as in typical children: the component of emotional excitement, which determines changes in activity in the body. An increase in emotional excitement can lead to high activity and speed of motor reactions or, conversely, to a decrease in activity and indifference the importance of an emotional event for a person (positive or negative). Negative emotions can be a reaction to the activity that led to their manifestation, but they organise activity to reduce or eliminate harmful consequences. After all, a person in a negative emotional state becomes more sensitive and thoughtful.

The content and qualitative characteristics of emotions depend on the characteristics of the signal stimulation (for example, the satisfaction of a specific need, such as food or water).

In children with intellectual disabilities, this process has its own characteristics: it occurs more slowly and is often accompanied by difficulties in understanding and expressing emotions, as well as in the formation of volitional qualities.

Thus, preschool children master social forms of expressing feelings, higher feelings such as moral and ethical ones are formed; the role of emotions in their activities changes, and the concept of 'emotional anticipation' appears. This is because feelings become more conscious, generalised and arbitrary. At an early age (up to 3 years), emotional development reaches a level where the child can behave excellently, but sometimes there are sharp mood swings, as emotional states depend on physical comfort. The mood of children aged 3 to 4 begins to influence their relationships with peers and adults, as they begin to evaluate the behaviour of others. Children aged 4-5 become physically stronger and stimulate the development of psychological resilience. This period is characterised by the formation of a child's sense of duty and responsibility. Over time, children also begin to develop a sense of self-control and form skills such as setting priorities, setting goals and tasks for themselves, and planning their own activities.

This aspect is important because it ensures a high level of self-regulation and self-control of behaviour, which is necessary for successful socialisation and adaptation of the individual in society.

The youngest children in preschool institutions tend to focus on their personal needs and interests, while the oldest children in such institutions can take into account the interests and desires of other people and focus on the necessary basic goals.

Older preschool children develop individual ethical qualities. Unlike children aged 3-4, whose moral qualities are not yet formed or are almost absent, moral issues become important at an older age. At around the age of seven, children begin to understand social norms and rules of behaviour. Over time, children begin to understand their emotional reactions and behaviour and can predict their consequences. This allows them to understand the results of their own actions, react to the actions of others, and develop a readiness for responsible and good behaviour.

The earlier corrective work with the child begins, the greater the guarantee that positive changes will be more profound and the result irreversible.

The characteristics of the emotional and volitional development of children with developmental disorders depend on many factors:

Biological factors: individual characteristics of the nervous system and genetic predisposition can affect emotional sensitivity and volitional qualities. N. Kompanets notes that emotions significantly affect a person's life at both the intrapersonal and interpersonal levels. At the intrapersonal level, emotional state determines human behaviour – both consciously and subconsciously – depending on how well a person understands their own needs and values. At the interpersonal level, emotions play a

key role in recognising other people's emotions and serve as a means of expressing one's own inner state and intentions through behaviour.

Social factors: family upbringing, social environment, cultural and educational influences play a significant role in the formation of the emotional-volitional sphere. Preschool teachers play a key role in the development of the emotional-volitional sphere of preschoolers. They are among the first adults to actively interact with children over a long period of time. The effectiveness of this process largely depends on their level of professional competence, personal characteristics, and pedagogical training.

Psychological factors: personal experience, self-esteem, level of motivation and other individual characteristics influence the development of emotions and will. The emotional and volitional sphere plays a key role in the formation of a comprehensively and fully developed personality in preschool age.

Thus, the emotional-volitional sphere is a basic component of personal development, which ensures effective behavioural regulation, emotional stability and the ability to self-control in various life situations.

The study of the emotional-volitional sphere is closely related to mental processes, as well as to the age-related development of the child. In children with typical development, the emotional-volitional sphere is developed in accordance with age norms. In contrast, children with intellectual disabilities experience significant changes in the formation of emotional reactions, which are a key aspect of the mental development of children with intellectual disabilities and play an important role in their social adaptation and quality of life.

Correcting the emotional-volitional sphere will promote the socialisation of such children and the establishment of positive relationships with peers and adults. Children with intellectual disabilities, in one way or another, have psychomotor and mental development disorders, which manifest themselves in impaired motor skills, speech, hearing, vision, and short-term auditory memory; they have difficulties with reasoning, generalisation, and the formation of new skills and abilities. They start smiling, sitting, crawling, walking, and talking later than other children, and at an older age, they develop a trait that slows down their socialisation process: their emotional reactions may not always be appropriate for a given situation. For example, they may overreact to minor events or, conversely, fail to show sufficient emotional response to important situations. This is due to their cognitive development characteristics and requires additional corrective work to form more adequate emotional responses.

Modern research into specific forms, types and structures of disorders in children in unfavourable conditions that cause disorders, starting from early childhood, allows us to assert the presence of multisyndromic disorders and complex symptoms covering the speech, mental and motor spheres. This, in turn, necessitates increased attention to a person-centred approach in the education and upbringing of children with developmental disorders from the early stages of ontogenesis.

When characterising the emotional and volitional sphere, it should be noted that the volitional sphere in such individuals is usually less developed than in their typical peers. They may have difficulty concentrating, planning and performing tasks that

require sustained volitional effort. However, with proper support and motivation, they are capable of achieving their goals and demonstrating perseverance in completing tasks.

The emotional sphere of children with intellectual disabilities is formed mainly through observation. By interacting with parents who demonstrate a wide range of emotions, the child gradually learns to recognise their own moods and feelings and to express different emotional states. This helps them develop the ability to recognise, understand and reproduce the emotions they see in the behaviour of those around them.

Possible causes and factors influencing the development of the emotional and volitional sphere of children with intellectual disabilities.

First of all, it should be noted that the development of their emotional and volitional sphere depends on a complex of biological and social factors. Biological factors include genetic characteristics and the degree of damage to the central nervous system, which affect the functioning of the nervous system and brain. Social factors, on the other hand, include upbringing, level of social support, access to inclusive education and other factors. At the same time, it should be noted that a supportive social environment, support from family, teachers and specialists, as well as early intervention and corrective programmes can significantly improve these skills.

The development of communication skills is particularly important, as they are directly related to emotional expression and understanding. The functional characteristics of children with intellectual disabilities are often associated with personality immaturity, which manifests itself in the specifics of the development of the motivational, intellectual and emotional spheres.

Firstly, emotional reactions remain insufficiently differentiated for a long time, resembling the emotions of younger children. The range of emotions is limited to simple polar experiences, such as joy or sadness. Unlike typically developing children, who demonstrate a wide range of emotional nuances with age, children with intellectual disabilities often experience only basic emotions of satisfaction or dissatisfaction. The experiences of such children are characterised by simplicity and primitiveness, but at the same time by a clear expression of positive or negative emotions. These emotions do not always have a clear motivation, and children may show joy for no apparent reason or experience persistent negative emotions.

Another important feature of the emotional sphere of children with intellectual disabilities is the inadequacy and disproportionate nature of their emotional responses to external stimuli. Unlike typically developing children, who are able to restrain negative emotions such as dissatisfaction, irritation, and envy, children with intellectual disabilities demonstrate a reduced ability to control their emotions.

This is explained by the specifics of organic damage. Some children exhibit excessive lightness and superficiality of emotional responses to serious life events, as well as rapid mood swings. In others, which is more common, emotional responses are characterised by excessive intensity, even to minor stimuli. Such children have a low ability to control their emotional manifestations, which is especially characteristic of

younger school age. They often do not try to restrain their emotions. The weakness of intellectual regulation of emotions manifests itself in the inability to adjust one's own experiences to the situation and find alternative ways to satisfy one's needs.

Physical and/or emotional indifference on the part of parents or insufficient attention to the child's needs can have a negative impact on the development of the emotional and volitional sphere. Therefore, it is important to ensure a supportive family environment where the child feels supported and understood. This is because children with intellectual disabilities do not have the emotional range necessary for everyday communication. They often experience only basic emotions such as joy, sadness, and anger, and have difficulty distinguishing more subtle nuances. Children who constantly experience negative emotions may develop negative attitudes towards themselves, other people, and the world in general. This can lead to the development of anxiety, depression, and other negative psychological states: having difficulty making decisions, achieving goals, and overcoming obstacles; being indecisive, unmotivated, and easily influenced by others; acting on impulse without considering the consequences of their actions; inability to control one's impulses, lack of desire to study, work or engage in other activities.

The main task in the process of educating and raising children with developmental disorders is to ensure their successful integration into the family and social environment. A significant effect in achieving this goal can be achieved through the participation of children in group activities, which contribute not only to social adaptation but also to harmonious personal development. With proper care and a well-organised educational process, such children are capable of acquiring the same life skills as their peers with normal development.

That is why effective corrective and developmental work with children with intellectual disabilities should include:

- Emotional development: exercises in recognising and expressing emotions, developing empathy and social skills.
- Development of volitional qualities: gradually increasing the complexity of tasks that require concentration and perseverance, with mandatory positive reinforcement of successes.
- Family support: counselling parents on the specifics of their child's development, teaching effective methods of interaction and stimulating the development of the emotional and volitional sphere.
- Inclusive education: creating conditions for children with intellectual disabilities to learn together with their peers, which promotes their socialisation and the development of communication skills.
- Thus, the formation of the emotional and volitional sphere in children with intellectual disabilities is a complex process that requires an individual approach, consideration of biological and social factors, as well as close cooperation between specialists, family and society to ensure maximum adaptation and quality of life for such children.

- The development of the emotional-volitional sphere in children with intellectual disabilities is an important aspect (element) of their socialisation and adaptation to the environment. Thanks to effective psychological and pedagogical correction methods, this will contribute to the successful integration of such children into society. These include:

- Neuropsychological approaches, which are based on the study and correction of higher mental functions in children with intellectual disabilities. This approach involves the use of special exercises and tasks aimed at stimulating the work of different parts of the brain, which contributes to the improvement of cognitive processes, emotional regulation and behaviour of the child;

- Individualised learning, which is an important aspect of psychological and pedagogical work with children with intellectual disabilities. Taking into account the psychophysical development of each child allows the learning process to be adapted to their needs and abilities. This approach contributes to the development of the emotional and volitional sphere, increases motivation to learn and forms positive self-esteem.

However, along with these areas, special corrective methods should be highlighted:

- The Montessori method, which is based on creating a specially prepared environment where children can independently choose activities according to their interests and needs. The use of sensory materials promotes the development of fine motor skills, coordination of movements, concentration and independence. Activities in the Montessori room help children with special educational needs to develop cognitive and social skills, which has a positive effect on their emotional sphere;

- Art therapy is a technique that allows children with intellectual disabilities to engage in creative activities such as drawing, sculpting or music, which helps them express their emotions, reduce anxiety and develop communication skills.

- The Portage method is a comprehensive rehabilitation technique used in working with children with intellectual disabilities, aimed at stimulating their development in various areas – physical, psychological, social – as well as improving their speech and communication skills. It is based on the systematic use of special techniques and teaching materials that, through play, ensure the active involvement of the child and contribute to their progressive and gradual development. Thanks to this approach, children unlock their potential, improve their motor and cognitive abilities, develop social skills and become more independent.

- Glenn Doman's methodology is based on the concept of brain neuroplasticity – its ability to change and develop in response to stimulation. The methodologies he has created are aimed at activating the intellectual, speech and motor development of the child through systematic influence through play activities. The classes use special exercises, cards, audio materials, and games that promote the formation of new neural connections and improve various areas of the child's brain function.

- The TEACCH method is a system of organised learning that pays special attention to the organisation of the environment. Its goal is to achieve maximum independence and improve the quality of life of children with intellectual disabilities by

adapting the educational space to their specific needs. The main principle of the methodology is the harmonious combination of social integration with a specially prepared environment that promotes the development of independence. TEACCH covers comprehensive corrective work in several key areas: speech development, motor skills (both fine and gross motor skills), socialisation, cognitive processes, sensory perception, imitation abilities, and eye-hand coordination. To increase the effectiveness of learning, visual cues and structured tasks are widely used to ensure better assimilation of the material.

- The Son-Rise method is based on creating a playful and systematic environment that promotes active interaction and the holistic development of children with special educational needs. The central element of the approach is a deep belief in the potential of each child, which is realised through individualised learning based on play as the primary means of cognition and communication. Other important principles include: unconditional acceptance of the child without comparison to others, the formation of positive motivation instead of external coercion, mirroring the child's behaviour to establish emotional contact, and creating a safe and stimulating environment for the child.

- Sensory integration is a technique that involves the use of specialised methods and activities to support children with intellectual disabilities in processing sensory information, developing motor skills, and increasing awareness of their surroundings.

- Bobath therapy is an early intervention technique that uses special methods and physical exercises to promote the development of motor skills, sensory skills, and communication in children with intellectual disabilities at an early age.

- The DECO method is a set of exercises and games aimed at developing motor skills and communication skills. This technique combines physical activity and interactive games, thereby stimulating the development of motor skills, perception, and communication abilities.

Family upbringing plays a key role in the development of the emotional and volitional sphere of children with intellectual disabilities. Parents who are actively involved in the correction process create a favourable environment for the child's development. Joint activities, support and understanding contribute to the child's self-esteem, the development of their social skills and emotional stability. It is important for parents to cooperate with teachers and specialists, exchange experiences and obtain the necessary information to effectively support their child.

When working with children with intellectual disabilities, there are many methods that parents are recommended to use. These methods are based on the use of creative and playful approaches that promote emotional expression, self-control development, and improved social interactions. Special exercises are aimed at developing emotional expressiveness, recognising and naming emotions, and forming self-regulation skills. These exercises include:

Exercises for recognising emotions: using cards with images of different emotional states to teach children to identify and name emotions.

Exercises for expressing emotions through facial expressions and gestures: children learn to convey emotions through facial expressions and body movements, which contributes to the development of emotional expression.

Relaxation techniques: relaxation exercises and breathing practices help children learn to control their emotional reactions and reduce anxiety levels.

Fairy tale therapy is widely used in corrective work with children. This method uses fairy tale plots to correct behaviour and develop children's emotional sphere. By identifying with fairy tale characters, children learn to understand and analyse their feelings, find a way out of difficult situations and form positive behaviour patterns. It includes the following activities:

Reading and discussing fairy tales helps children to understand moral values and learn to distinguish between good and evil.

Creating their own fairy tales promotes the development of imagination, creative thinking and self-expression.

Acting out fairy tale plots allows children to play different roles, which contributes to the development of empathy and social skills.

The use of fairy tale therapy in working with children with intellectual disabilities helps to reduce anxiety, overcome fears, and develop emotional stability.

Along with the above-mentioned methods, play methods are widely used and are an integral part of corrective work with children with intellectual disabilities. Play is a natural form of activity for children, through which they learn about the world, learn to interact with others and develop their emotional and volitional spheres. Role-playing games help children model various social situations, learn to cooperate and understand other people's feelings; games with rules promote the development of self-control, the ability to follow instructions and make decisions, and puppet therapy allows children to express their feelings when playing out various life situations.

Emotions and volitional processes are important components of the psyche that regulate a child's behaviour, develop the ability to self-control, overcome difficulties and realise internal motivation. It has been established that the emotional and volitional sphere is closely related to other aspects of mental development – intellectual, motivational and communicative.

Difficulties in recognising and controlling emotions, insufficient attention span, and weak volitional regulation under conditions of prolonged stress have been identified. However, positive trends have also been identified: a desire for independence, a willingness to cooperate, and emotional openness.

Thus, the formation of the emotional-volitional sphere of preschoolers and younger schoolchildren with intellectual developmental disorders is a multifaceted process that requires a comprehensive approach, consideration of age and psychological characteristics, the creation of a favourable socio-psychological climate, and active interaction between all participants in the educational environment. The development of the emotional and volitional sphere is not only the basis for a child's personal growth, but also a guarantee of their successful socialisation, the formation of

moral consciousness and the ability to build constructive relationships with their environment.

References:

1. Kolupayeva, A. (2009). *Inclusive education: Realities and prospects* (Monograph). Series: Inclusive Education.
2. Malynovych, L. (2017). Psychological features of interaction in families raising a child with developmental disorders. *Proceedings of the scientific and practical conference with international participation "Psychology of National Security"*, 174–176.
3. Kolupayeva, A. A., & Taranchenko, O. M. (2018). *Pedagogical technologies of inclusive education*. Kyiv: KENGURU.
4. Voznyuk, O. (2019). Features of the professional activities of specialists in psychological and pedagogical support of a child with special educational needs in an inclusive educational environment: Methodical recommendations. Zhytomyr: Communal Institution "Zhytomyr Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education" of the Zhytomyr Regional Council.
5. Dyatlenko, N. M., Sofiy, N. Z., Martynchuk, O. V., & Nayda, Yu. M. (2015). *Teacher assistant in an inclusive classroom*. Kyiv: Pleiades.
6. Kolupayeva, A. A., Danilavichyute, E. A., & Lytovchenko, S. V. (2012). *Professional cooperation in an inclusive educational institution*. Kyiv: ASC Publishing Group.
7. Chebotaryova, O. (Ed.). (2020). *Parent's guide: Practical recommendations for distance learning of children with intellectual disabilities* (Educational and methodological manual). Kyiv: ISP named after Mykola Yarmachenko, NAPS of Ukraine.
8. Alekseeva, H. V. (2020). Play as a means of socialization of preschoolers. *Formation of modern pedagogical technologies and educational systems: Proceedings of the II Scientific and Practical Conference* (Zaporizhzhia, December 4-5, 2020), Kherson, 149–151.

3.4. Ptraining of Students-Defectology for Corrective and Restorative Assistance to Adults with Aphasia

ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ-ДЕФЕКТОЛОГІВ ДО КОРЕКЦІЙНО-ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ДОРΟΣЛИМ З АФАЗІЄЮ

В умовах повномасштабної війни, політичної нестабільності та під дією екологічно руйнівних чинників помітно збільшується кількість травм, захворювань, які приводять до появи афазії. На проблему афазії та відновлювальної допомоги все більше звертають увагу дослідники в галузі логопедії, нейропсихології, психолінгвістики, лінгвістики та ін. Така зацікавленість ґрунтується, з одного боку, на важливості її вивчення для поглиблення уявлень про роботу мозку, про зв'язок мовлення з мозком, про психофізіологічні сфери, про взаємодію мовлення з іншими психічними процесами; а з іншого боку – інтерес до цієї галузі знань зумовлений її соціальною

та практичною значимістю в зв'язку з питаннями відновлення повноцінної життєдіяльності таких хворих як військовозобов'язані.

Зазначимо, що більшість дослідників вважають, що афазія – це системне порушення мовлення, яке охоплює різні рівні організації мовлення, впливає на його зв'язки з іншими психічними процесами та призводить до дезінтеграції всієї психічної сфери індивіда [8, с. 297].

Теоретичні та практичні аспекти проблеми афазії в дорослих досліджені в працях вчених: Е.С. Бейна, Т.Г. Візеля, О.Р. Лурії, А.Ю. Обухівської, В.В. Опшеля, Л.Г. Столярової, М.К. Шеремет та ін. Проте для афазії характерними є специфічні прояви, значні індивідуальні особливості протікання захворювання, що в свою чергу спричинює необхідність розробки цілеспрямованих методів відновлення мовлення.

Значний вклад у розвиток корекційно-відновлювальних методик був зроблений дослідниками: О.Р. Лурія, Н.М. Пилаєвою, В.М. Шкловським, Л.С. Цветковою, М.К. Шохор-Троцькою, А.Ю. Обухівською та ін.

Таким чином, гостра актуальність проблеми, недостатнє вивчення питань, пов'язаних з вивченням даного порушення і психолого-корекційної допомоги вимагає поглибленого вивчення диференційованої логопедичної програми в процесі корекційно-відновлюваної роботи з особами з афазією.

Мета нашого дослідження полягає у розробці і апробації методики надання логопедичної допомоги дорослим із афазією.

Завдання:

1. Проаналізувати теоретичні аспекти афазіології.
2. Виявити в процесі дослідження особливості мовленнєвих та немовленнєвих функцій у дорослих із афазією.
3. Апробувати диференційовану методику відновлення мовлення при афазії, визначити її ефективність.

Об'єкт дослідження – процес відновлення мовленнєвих функцій у дорослих з афазією. Предмет дослідження – особливості корекційно-відновлювальної роботи при афазії у військових.

Сукупність методів дослідження дозволила оцінити стан порушених мовленнєвих та немовленнєвих функцій хворих з афазією, а також з'ясувати та апробувати методи та прийоми корекційно-відновлювальної роботи.

Теоретичною основою роботи є наукові уявлення про структуру та варіативність мовленнєвого порушення при афазії, про відношення порушених мовленнєвих і немовленнєвих психічних функцій. Матеріали дослідження удосконалюють існуючу систему реабілітації хворих із афазією.

Наукова новизна полягає в тому, що було запропоновано диференційовану методику психолого-педагогічного впливу з урахуванням, ступеня та локалізації ураження головного мозку; експериментально апробовано алгоритм, спрямування, методи та прийоми корекційно-відновлювальної діяльності логопеда при афазії у воїнів.

Практичне значення результатів полягає у розробці методики, яка використовується в системі корекційно-відновлювальної діяльності логопедів-волонтерів із військовими хворими на афазію.

Теоретичною основою також стали дослідження в області неврологічної реабілітації хворих, які перенесли інсульт або черепно-мозкову травму (Л.О. Бадалян, Г.А. Педаченко, Т.А. Доброхотова, Л.Б. Лихтерман), клінічної нейропсихології (Н.К. Корсакова, Л.І. Москвічюте), а також корекційно-відновлювальне навчання хворих з афазією (Т.В. Ахутіна, М.К. Бурлакова, Т.В. Візель, В.В. Оппель, Н.М. Пилаєва, В.М. Шкловський та інші).

Як зазначають вчені Л.С. Цветкова, М. Крітчлі, вчення про афазію отримало на сьогодні назву «афазіологія» (наука може бути самостійною галуззю наукових знань, яка не є частиною логопедії, неврології чи нейропсихології). Адже, більшість перерахованих дослідників вважають, що афазія – це повна або часткова втрата мовлення внаслідок органічного ураження мовленнєвих зон кори головного мозку [2].

Так, дослідники: М.К. Бурлакова, Т.В. Візель, В.В. Оппель, Н.М. Пилаєва зазначають, що афазія – це порушення вже сформованого мовлення, що виникає при локальних ураженнях кори лівої півкулі (у правшів) і являють собою системні розлади різних форм мовленнєвої діяльності. Афазії проявляються у вигляді порушень фонематичного, морфологічного і синтаксичного компоненту мовлення, а також порушується розуміння зверненої мовлення при збереженості рухів мовленнєвого апарату, які забезпечують членороздільну вимову і елементарні форми слуху. Як зазначають вчені, афазія – це повна або часткова втрата мовлення внаслідок органічного ураження кори головного мозку. Афазія – це системне порушення мовлення, яке охоплює різні рівні організації мовлення, впливає на його зв'язки з іншими психічними процесами та призводить до дезінтеграції всієї психічної сфери індивіда. Важливо зазначити, що при афазії порушується, в першу чергу, комунікативна функція мовлення [1; 2].

Тривалість процесу відновлення мовлення та психокорекційної роботи залежить від величини уражень мовленнєвих зон кори головного мозку. Відповідно, чим більший ступінь ураження мовленнєвих та прилеглих до них зон кори головного мозку, тим складнішим та тривалішим є процес відновлення та реабілітації хворого після травм, інсультів тощо.

Слід зазначити, що ми підтримуємо думку про те, афазія – це розпад і втрата вже сформованого мовлення, викликана локальним органічним ураженням мовленнєвих зон головного мозку. На відміну від алалії, при якій мовлення не формується від самого початку, при афазії можливість вербального спілкування втрачається після того, як мовленнєва функція вже була сформована (у дітей віком більше 3-х років або в дорослих). У хворих із афазією наявне системне порушення мовлення, тобто тією чи іншою мірою страждає експресивне (звуковимова, словник, граматики) та імпресивне мовлення (сприйняття і розуміння), внутрішнє та писемне мовлення (читання і письмо).

Крім мовленнєвої функції також страждає сенсорна, рухова, особистісна сфера, психічні процеси, тому афазія належить до найскладніших розладів, вивченням якого займаються неврологія, логопедія, логопатологія, нейропсихологія та медична психологія.

Вчені лікарі наголошують, що афазія є наслідком органічного ураження кори мовленнєвих центрів головного мозку, тому етіологія афатичного розладу накладає відбиток на його характер, перебіг і прогноз. Серед причин афазії найбільшу питому вагу мають судинні захворювання головного мозку – геморагічні та ішемічні інсульти. При цьому у хворих, які перенесли геморагічний інсульт, частіше відзначається тотальний або змішаний афатичний синдром; у пацієнтів з ішемічними порушеннями мозкового кровообігу – тотальна, моторна або сенсорна афазія.

Крім того, до афазії можуть призвести черепно-мозкові травми, запальні захворювання мозку (енцефаліт, лейкоенцефаліт, абсцес), внутрішньочерепні пухлини головного мозку, хронічні прогресуючі захворювання ЦНС (вогнищеві варіанти хвороби Альцгеймера і хвороби Піка), нейрохірургічні операції.

Факторами ризику, що підвищують ймовірність виникнення афазії, вважають поранення в голову в зоні бойових дій, похилий вік, сімейний анамнез, церебральний атеросклероз, гіпертонічна хвороба, ревматичні вади серця, перенесені транзиторні ішемічні атаки, інші травми та пухлини голови. Тяжкість синдрому афазії залежить від локалізації й об'єму осередку ураження, етіології, компенсаторних можливостей, віку пацієнта і преморбідного фону.

Так, при пухлинах головного мозку афатичні порушення зростають поступово, а при черепно-мозкових травмах та інсультах – швидко. Внутрішньомозковий крововилив супроводжується тяжкими порушеннями мовлення, ніж тромбоз або атеросклероз. Відновлення мовлення у молодих пацієнтів із травматичними афазіями відбувається скоріше і повніше за рахунок більшого компенсаторного потенціалу.

Спроби систематизувати форми афазії на підставі анатомічних, лінгвістичних, психологічних критеріїв неодноразово робили різні дослідники. Однак найбільшою мірою запитами клінічної практики відповідає класифікація афазії за О.Р. Лурією, яка враховує локалізацію вогнища ураження в домінантній півкулі – з одного боку, і характер виникаючих при цьому порушень мовлення – з іншого. Відповідно до цієї класифікації розрізняють моторну (еферентну й аферентну), акустико-гностичну, акустико-мнестичну, амнестико-семантичну і динамічну афазію.

Методична програма відновлювальної роботи індивідуальна для кожного хворого і залежить від особливостей розладів його мовлення, особистості самого хворого, його інтересів, потреб. Перш ніж почати відновлення мовлення у хворого, необхідно знати:

* з даною категорією людей повинен займається логопед-афазіолог – це фахівець, робота якого в корені відрізняється від роботи дитячого логопеда, в залежності від вікового розвитку людини;

* відновлення мовлення при афазії в перші три місяці після травми або інсульту значно підвищують шанси на відновлення, як мови, так і загальної моторики, дрібних рухів.

Заняття з хворими дорослими повинні проводитися не рідше 3-х разів на тиждень, а краще – щодня впродовж декількох місяців. Робота проводиться в 2-х режимах (робота з фахівцем і самостійна робота). Логопедична робота при афазії залежить від виду та складності ураження [5].

Отже, працюючи з особами з афазією важливо враховувати, що ранній початок психокорекційної роботи дозволить досягнути кращих результатів, та попередить засвоєння мовленнєвих аграматизмів.

Як вважають учені-методисти, важливо починати роботу з подолання порушень експресивного мовлення, а потім роботу потрібно проводити над усіма компонентами мовлення (фонетичний, лексичний, граматичний, зв'язне мовлення), враховуючи при цьому особливості відповідної форми афазії у хворого та специфіки порушень мовленнєвих функцій. При цьому необхідно зауважити, що важливим в процесі відновлювальної роботи з особами з афазією є включення соціального оточення (родичів, знайомих, сусідів, медичний персонал). Адже основним мовленнєвим порушенням при афазії є труднощі або повна втрата активного мовлення.

В залежності від форми афазії спостерігаються порушення імпресивного та експресивного мовлення, проявляються артикуляційні труднощі (кінетичні, кінестетичні апраксії), ехололалії, емболофразії, парафразії, копролалії, дизграфія, дислексія, акалькулія, порушення відтворення ритмічного малюнку мовлення та порушення емоційно-вольової сфери.

Впродовж багатьох років вчення про афазію розвивалася під впливом різних наукових галузей та течій, що збагатило її величезним теоретичним та практичним матеріалом.

Проте і зараз важливим залишається нейропсихологічний напрям у вивченні афазії, який був започаткований на початку минулого століття і є безпосереднім продовженням і розвитком неврологічного вчення про афазії П. Брока, К. Верніке, а також нейропсихологічна концепція порушень мовлення та інших вищих психічних функцій, що була заснована і розроблена О. Р. Лурія та його послідовниками.

Вченими [1; 3; 6] визначено, що всі форми афазії об'єднує те, що у всіх випадках спостерігається порушення мовлення як складної психічної функції, яка тісно пов'язана з іншими психічними процесами, а також безпосередньо з особистістю особи та її соціальним статусом.

На сучасному етапі, афазія, як порушення мовлення, мало проявляється ізолювано. Це пояснюється тим, що дане порушення може виступати лише одним із симптомів складного комплексу різноманітних порушень, які виникають внаслідок ураження відповідних зон кори головного мозку. Саме тому вони супроводжуються руховими, чуттєвими порушеннями, а також зниженням інтелектуальної активності.

Як зазначають вчені, особливо важкими, в таких випадках можуть бути розлади загальної та дрібної моторики, які спостерігаються у осіб з афазією.

Тому велике значення приділяється комплексному обстеженню осіб з афазією, яке здійснюється мультидисциплінарною командою – лікарями, нейропсихологами, психологами, логопедами.

Теоретичною основою корекційно-відновлювальної роботи є сучасні уявлення в психології про вищі психічні функції як функціональні системи, їх системну та динамічну локалізацію, особливості їх формування та взаємозв'язок з мовленням.

На основі цих теоретичних знань фізіологами, психологами, неврологами та логопедами (Т.Г. Візель, В.М. Шкловський, Л.С. Цветкова та ін.) розроблено і використано на практиці шлях функціональної перебудови відповідних систем методом відновлювального навчання.

В практиці корекційно-відновлювального навчання виділяють два напрями:

1. Заміщення порушених функцій іншими, за рахунок компенсаторних можливостей.

2. Створення та закріплення нових функціональних систем, які включають в роботу функціональні ланки, які не були задіяні у виконанні відповідних порушених функцій.

Дослідниця Л.С. Цветкова вважає, що основою ефективності корекційно-відновлювальної роботи при афазії є правильно розроблені принципи відновлювального навчання, які було сформульовано на основі ідей О.Р. Лурії.

Принципи корекційно-відновлювальної роботи з особами з афазією умовно поділяють:

1. Психофізіологічні:

- принцип кваліфікації порушення;
- принцип використання збережених сенсорних систем;
- принцип створення нових функціональних систем;
- принцип опори на різні рівні організації психічних функцій;
- принцип опори на всю психічну сферу особистості в цілому та на окремі збережені психічні процеси.

2. Психологічні:

- принцип врахування особистості;
- принцип опори на збережені форми діяльності;
- принцип організації діяльності;
- принцип програмового навчання;
- принцип системного впливу на порушення;
- принцип врахування соціальної природи людини.

3. Психолого-педагогічні:

- принцип «від простого до складного»;
- принцип врахування обсягу та різноманітності матеріалу
- принцип врахування складності вербального матеріалу
- принцип врахування емоційної складності матеріалу [6].

Як свідчать вчені [7, 8], важливим в структурі особистості є ставлення до свого порушення осіб з афазією, яка може проявлятися як в недооцінці, так і переоцінці свого стану та своїх можливостей.

Так, у деяких можуть проявлятися елементи логофобій, невпевненість у своїх діях та поведінці, спроби уникати комунікативних контактів, а в інших випадках характерним є не використання необхідних зусиль для реалізації своїх потенційних та компенсаторних можливостей під час соціальної взаємодії.

В процесі корекційно-відновлювальної та реабілітаційної допомоги особам з афазією необхідно працювати не тільки над відновленням мовленнєвих функцій, а й відновленням немовленнєвих функцій. Адже для осіб з афазією характерні порушення емоційно-вольової сфери (аспонтанність, інактивність, інертність) та психічних процесів (зорові, слухові, тактильні агнозії, апраксії).

Відновлювальна робота при афазії складна і тривала, важливо також виділити ряд основних принципів, які сформувались в практиці подолання афазії:

1. Комплексний медико-педагогічний характер впливу.
2. Ранній початок відновлювальної роботи.
3. Поетапність відновлення мовленнєвої функції.
4. Попереджуючий характер логопедичного впливу.
5. Використання «обхідних» шляхів, опора на збережені аналізатори.
6. Робота над всіма компонентами мовлення.
7. Позитивний емоційний фон роботи [3].

В психолого-корекційній роботі виділяють два періоди:

- гострий (до двох місяців після захворювання),
- резидуальний (після двох місяців і далі).

Основою відновлювального навчання є компенсаторі можливості головного мозку. Для відновлення порушених функцій в процесі корекційної роботи використовуються як прямі, так і обхідні компенсаторні механізми.

Прямі методи розгальмування використовуються переважно для активізації резервних внутрішньофункціональних можливостей.

Обхідні методи включають побудову компенсаторних функцій на основі перебудови порушеної функції за рахунок міжфункціональних перебудов.

Крім того корекційна робота має бути спрямована, перш за все, на відновлення комунікативних вмінь осіб з афазією. Необхідно стимулювати мовленнєву діяльність хворого не тільки на заняттях, а й в сім'ї, соціальному оточенні та громадських місцях.

Отже, для ефективності корекційно-відновлювальної та реабілітаційної роботи з особами з афазією необхідно враховувати ряд принципів, особливості форми афазії, а також особливості порушень емоційно-вольової сфери, ступеню виявленого порушення, етапу захворювання, індивідуальних особливостей порушення мовлення.

Ранній початок, правильно підібрані диференційовані в залежності від форми афазії методи, прийоми та шляхи корекції, продумана психокорекційна

програма відновлювальної роботи дозволить досягнути успіху в процесі реабілітації.

В процесі психолого-корекційної роботи з особами з афазією важливим та необхідним є комплексний вплив на формування та відновлення мовлення в цілому. Тому відновлювальна робота повинна бути спрямована на всі компоненти мовлення хворого.

При будь-якій формі афазії необхідно працювати над звуковим аналізом і синтезом слова, над читанням та письмом, відновленням розуміння узагальнюючих понять, багатозначними словами та словами з переносним значенням, розвитком вільного та розгорнутого мовлення.

Важливо відзначити, що створення відповідного емоційного фону та емоційного контакту, встановлення правильних взаємовідносин, врахування індивідуальних та особистісних особливостей відіграє неабияку роль в процесі реабілітації хворих.

У даній частині тексту ми висвітлимо результати констатувального експерименту, в ході якого було використано ряд методів і прийомів експериментального вивчення стану мовлення та психічних функцій осіб з афазією.

У 3 досліджуваних афазія напустила в результаті перенесеного інсульту, у 6 осіб афазія виникла в результаті черепно-мозкової травми під час бомбардувань.

Дослідження проводилось в три етапи:

Перший етап - включив аналіз медичної та психолого-педагогічної документації кожного хворого.

Другий етап - первинне обстеження та діагностика хворого.

Третій етап - експериментальне навчання та вивчення динаміки мовленнєвих функцій під час корекційно-відновлювальної роботи.

Розподіл хворих залежно від локалізації ураження кори головного мозку подано в таблиці 1. Данні представлені з врахуванням уражень декількох зон кори головного мозку (ураження одночасно потиличної та скроневої зон кори головного мозку).

Табл.1

Локалізація уражень зон кори головного мозку

Локалізація ураження	Всього
Лобна доля	2
Скронева доля	2
Тім'яна доля	3
Потилична доля	2

Діагностика стану мовлення військових з афазією відбувалась за наступною схемою:

1. Дослідження загальних комунікативних здібностей, проведення бесіди для з'ясування:

- повноти самостійного мовлення хворого;
- розуміння ситуативного, повсякденного мовлення;

- ступінь мовленнєвої активності;
- темп мовлення, його загальної мелодико-ритмічної сторони;
- ступінь розбірливості мовлення.

2. *Дослідження розуміння мовлення.* Для цього пропонувались для слухового сприйняття:

- відповідні спеціальні усні інструкції (прості, по типу «підніміть руку» та складні інструкції, по типу «візьміть телефон зі столу, покладіть на підвіконник, а потім покладіть в кишеню»)
- завдання на знаходження предметів за усною інструкцією: «покажіть стілець», «покажіть вікно», «покажіть двері, вікно», «покажіть око, ніс, вухо»;
- робота з короткими сюжетними текстами;
- логико-граматичні конструкції: «покажіть де коло під трикутником», «покажіть де мама сина, а де син мами», «покажіть правим мізинцем ліве вухо» тощо.

3. *Дослідження автоматизованих рядів:*

- прямий рахунок (від 1 до 10) та зворотній (від 10 до 1);
- перерахування днів тижня, місяців;
- закінчення прислів'їв та приказок, а також виразів із сталим контекстом («я мию руки холодною...»), та довільним контекстом («я купив нову...») тощо.
- проспівування пісень з словами.

4. *Дослідження відображеного мовлення:*

- повторення звуків, складів, слів, різних за складністю та звуковою структурою (наприклад «рука», «кімната», «автокатастофа»);
- повторення фраз (наприклад «дівчинка читає книжку», «Зранку випав перший сніг»);
- повторення скоромовок («Росте липа біля Пилипа»).

5. *Дослідження стану номінативної функції мовлення:*

- називання реальний предметів та їх зображень;
- називання дій (відповідь на питання: «Що робити?», «Що роблять?» за сюжетними малюнками);
- називання кольорів;
- називання пальців;
- називання букв;
- називання чисел.

6. *Дослідження особливостей фразового мовлення:*

- складання простих, складних, непоширених, та поширених речень за сюжетними картинками;
- складання речень із ряду запропонованих слів;
- заповнення пропусків в реченнях (наприклад: « високо в небі світить жовте...», «я завжди зранку...», «в магазині я купляю...» тощо).
- складання розповіді за сюжетним малюнком.

7. Дослідження фонетико-фонематичного компоненту. Для цього пропонувались ряд завдань:

- повторення пар складів далеких та близьких за звучанням;
- повторення пар слів: контрастних за довжиною («море – корабель», «кіт – машина», зі схожою складовою структурою але різними за звучанням («риба- нога», «бочка- чашка»), близьких за звучанням («рак-мак», «сом-том»);
- показ відповідного складу або слова, які пропонуються на зображення («покажіть де написано «па», а де «ба», де написано «рак», а де мак» тощо);
- оцінка хворим правильності повторення логопедом складів та слів із опозиційними за звучанням фонемами, які логопед промоляє в довільному порядку правильні та не правильні варіанти.

8. Дослідження мовленнєво-слухової пам'яті. Хворому пропонується повторити:

- серію звуків («а, с, у», «б, ч, і» тощо);
- серію слів («кіт-рак-мак», «дім-ліс-ніч, кіт»);
- короткі та довгі, поширені та непоширені фрази та речення.

9. Дослідження розуміння змісту та смислу слів. Хворому пропонується:

- Пояснити пряме значення окремих слів. Дати відповідь на питання: «Що таке «зошит», для чого він потрібен?», «Що таке радість?», «Яка різниця між словами: «помилка» та «обман»?;
- Пояснити переносне значення слів, фраз, метафор. Запропонувати дати відповідь на питання: «Що означає мати «золоті руки»?», «Що означає бути на «сьомому небі»?», «як розуміти приказку: сім раз відмір, один раз відріж?» тощо.

10. Дослідження стану читання та письма:

- читання та письмо під диктовку окремих букв, складів, слів, словосполучень, а також коротких текстів;
- самостійне написання слів та фраз за малюнками;
- звуко-буквений аналіз слова: з'ясування кількості звуків, складів у слові, перерахування букв;
- складання слів із розрізного алфавіту.

11. Дослідження орального та просторового праксису. Пропонувались завдання:

- висунути язик, підняти догори-донизу, закласти за щоку, подути, витягнути, розтягнути губи, надути щоки, тощо;
- два рази подути і два рази поцокати язиком, чергуючи ці рухи декілька разів;
- виконання серій рухів пальців та рук («кулак-рубро-долоня»).

12. Дослідження рахунку:

- виконання простих арифметичних операцій, наприклад:
 $2+3=...$, $13+5=...$, $22+6=...$
- заповнення пропущеного арифметичного знаку:

5...5=25, 21...3=7, 6...2=4

Відповідно до даних, які були отримані в процесі обстеження та діагностики військових з афазією нами було виділено наступні критерії:

1. *Мовленнєво-комунікативний* (правильність мовлення, словникове багатство, чуття мови);
2. *Соціально-прагматичний* (наявність діалогічного, монологічного мовлення, вміння працювати з диференційованими завданнями);
3. *Емоційно-вольовий* (немовленнєві засоби виразності: жести, міміка; мовленнєві засоби виразності).

У відповідності до складності порушення та отриманих даних ми виділи три ступеня прояву мовленнєвого порушення:

- важкий;
- середній;
- легкий.

Важкий ступінь. Порушення артикуляційного праксису: ізольовані звуки вимовляють лише з опорою на зоровий аналізатор, труднощі відтворення серії звуків. Значне порушення імпресивного мовлення: спостерігаються труднощі сприйняття мовлення. Практично недоступне використання автоматизованих рядів. Самостійне мовлення відсутнє, або наявні мовленнєві емболи, штампи, стереотипні вирази. Мовленнєва активність значно знижена. При повторенні можуть повторити окремі звуки, однак повторення ряду складів та слів значно ускладнене через наявність динамічних апраксій. Порушена номінативна функція мовлення, наявні персеверації, антиципації, контамінації. Значні труднощі діалогічного мовлення. Фразове мовлення відсутнє. Наявна дислексія та дисграфія.

Середній ступінь. Порушення артикуляційного праксису, що проявляється в труднощах при переключенні з артикулеми на артикулеми. Відмічається порушення імпресивного мовлення: неповне розуміння мовленнєвих конструкцій та інструкцій, в яких граматичні компоненти несуть значне змістовне навантаження. Здебільшого доступне відтворення автоматизованих рядів. Самостійне мовлення збіднене, словник складається в основному з добре знайомих слів, переважно іменників та дієслів. Інтонація одноманітна. Наявна велика кількість персеверацій. При повторенні окремих звуків, слів, фраз наявна велика кількість аграматизмів, літеральних та вербальних парафразій. В номінативному словнику наявні добре знайомі та часто вживані слова. Наявне ситуативне діалогічне мовлення. Наявні часті ехолалії, стереотипні відповіді, персеверації. Доступні прості фрази та речення. Доступне читання окремих складів та добре знайомих слів. Письмо практично не доступне в наслідок порушення фонетико-фонематичних процесів.

Легкий ступінь. Спостерігаються незначні порушення артикуляційного праксису. Імпресивне мовлення не порушене. Відтворення автоматизованих рядів не порушене. Самостійне мовлення досить розгорнуте, словниковий запас досить різноманітний, проте характерним є використання мовленнєвих штамтів,

виявляються аграматизми типу «телеграфного стилю». При повторенні наявні незначні вимовленнєві труднощі. Номінативна функція мовлення загалом збережена, проте характерним є уникання називання слів зі складною звуковою структурою. Діалогічне мовлення загалом збережене, але часто залишається стереотипність формулювань. Фразове мовлення одноманітне за синтаксичною структурою. Читання поскладове та монотонне, наявна значна кількість персеверацій. На письмі спостерігається велика кількість літеральних парафразій, персеверацій, ітерацій, елізій.

Згідно з результатами обстеження мовленнєвих та немовленнєвих функцій було отримано данні щодо вираженості мовленнєвих порушень при афазії у військових, які подано у діаграмі 1.

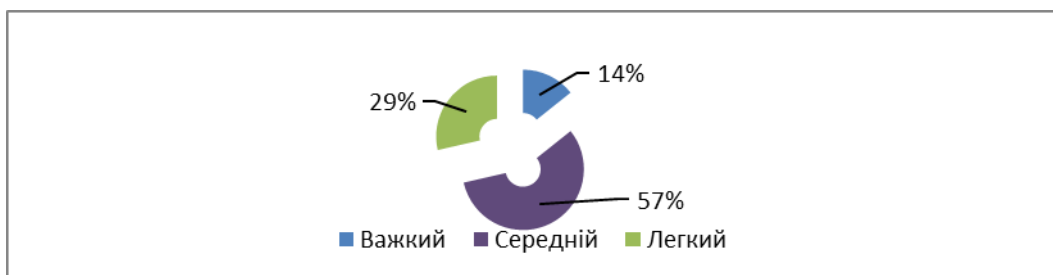

Рис.1. Степінь прояву мовленнєвих порушень при діагностиці.

Методика дослідження мовленнєвої функції включала проби (тести), що враховують форму афазії, центральні механізми порушення мовлення при кожній формі афазії по класифікації А. Р. Лурії, центральні симптоми порушення мовної функції і міру прояву порушень мовлення. За допомогою ряду експериментальних завдань виявлялися різні рівні порушення мовлення: сенсомоторний і семантичний, оцінювався стан мовлення (і динаміка її зворотного розвитку) на рівні слова, фрази, висловлювання.

Дослідження мовленнєвих процесів проводилося в двох аспектах – вивчення сенсорної (імпресивної) і моторної (експресивної) сторони мовленнєвої діяльності. В процесі дослідження імпресивного мовлення ми аналізували сприйняття звуків мови і звукосполучень, розуміння значення слова, фрази, логіко-граматичних конструкцій і змісту розгорнутої промови. При дослідженні експресивного мовлення оцінювався оральний праксис, артикуляція ізольованих звуків і їх поєднань, вимова слів, фраз, самостійна вимова, читання, письмо.

В процесі дослідження проводилося і вивчення стану немовленнєвих вищих психічних функцій: гнозис, праксис, увага і рахунок. Експериментальне навчання осіб з афазією проводилося впродовж року на базі стаціонарного відділення госпіталю. Корекційна робота здійснювалася спільно з нейропсихологами, логоритмістами, психологами. Впродовж року щодня проводилося групове й індивідуальне логопедичне зайняття.

З 16 вивчених нами хворих корекційно-відновлювальна робота проводилася з 9 хворими, які склали експериментальну групу. Інших 7 чоловік склали контрольну групу.

За цей період з іншими, що склали експериментальну групу, згідно з індивідуальними свідченнями, неодноразово проводилися курси корекційно-відновлювального навчання тривалістю 8 тижнів кожен. З 4 воїнами було проведено 4 курси корекційно-відновлювального навчання, з 4 випробовуваними – три курси, з одним військовим реабілітаційні заходи проводилися впродовж одного курсу. Кожен курс корекційно-відновлювального навчання індивідуально ускладнювався залежно від позитивної динаміки мовленнєвої функції випробовуваних.

Дослідження мовленнєвих процесів проводилося в двох аспектах – вивчення рецептивної (імпресивною) і моторної (експресивною) сторони мовленнєвої діяльності.

В процесі дослідження імпресивного мовлення ми аналізували сприйняття звуків мови і звукосполучень, розуміння значення слова, фрази, логіко-граматичних конструкцій і змісту розгорнутого мовлення.

При дослідженні експресивної мовлення оцінювався оральний праксис, артикуляція ізольованих мовленнєвих звуків і їх поєднань, вимовлення слів, фраз, самостійна розгорнута мова випробовуваних (відображена і спонтанна), а також читання і письмо.

Також здійснювалися вивчення стану немовленнєвих вищих психічних функцій: гнозиса, праксиса, уваги і рахунку.

Корекційно-відновлювальне навчання велося в декількох напрямках: подолання розладів розуміння ситуативної і побутового мовлення;

- розгальмування вимовної сторони мовлення;
- стимулювання простих комунікативних видів мовлення;
- подолання розладів вимовної сторони мовлення;
- відновлення фразового мовлення;
- відновлення аналітико-синтетичного читання і письма;
- організація довільної уваги.

В процесі відновлення мовлення у військовослужбовців доводилося використати декілька методів, оскільки симптоматика порушення була широкою, більшою мірою використовувалися системні зв'язки, оскільки одна функція залежала від іншої.

Наприклад, відновлення словника відбувалося через відновлення невербальних представлень, а робота над фонемою велася через формування уявлень про предмет. При проведенні групового зайняття використовувалися традиційні методики групових зайняття (бесіда, мовленнєві і рольові ігри), а також сучасні методи арт-терапії, основою яких була художня діяльність випробовуваних, за допомогою активізації якої здійснювалася корекція тих або інших порушень.

Методи арттерапії (музикотерапія, кінезотерапія, імаготерапія, театротерапія, ізотерапія) використовуються при роботі з дорослими хворими, коли ставиться завдання довільного засвоєння пропонованого вербального матеріалу.

При аналізі результатів експериментального навчання використовувалася методика оцінки мовленнєвих і немовленнєвих функцій, що і при експериментальному вивченні. Повторні дослідження вищих психічних функцій після курсів корекційно-відновного навчання дозволили об'єктивно виділити не лише найбільш постраждалі функції і процеси, але і простежити динаміку відновлення мовленнєвого статусу, тобто оцінити ефективність складеної індивідуальної особистісно-орієнтованої програми корекційно-відновлювального навчання.

Аналізуючи результати корекційно-відновної роботи необхідно відмітити статус формування мовлення випробовуваних, що змінився:

1 група (сенсомоторна афазія грубого ступеня з елементами динамічної афазії – 2 чоловіка) – сенсомоторна афазія (1), аферентна афазія середньо-грубої форми (1).

2 група (еферентна моторна афазія з елементами динамічної афазії – 2 людини) – еферентна моторна афазія середнього і легкого ступеня (1), практичне відновлення мовленнєвої функції (1).

3 група (аферентна моторна афазія середнього ступеня – 2) – аферентна моторна афазія (1), еферентна моторна афазія середнього ступеня (1).

4 група (сенсорна афазія - 1) – сенсорна афазія грубого ступеня (1).

5 група (динамічна афазія середнього ступеня вираженості – 1) – еферентна моторна афазія середньо-легкого ступеня (1).

6 група (акустико-мнестична афазія – 1) – практичне відновлення мовленнєвої функції.

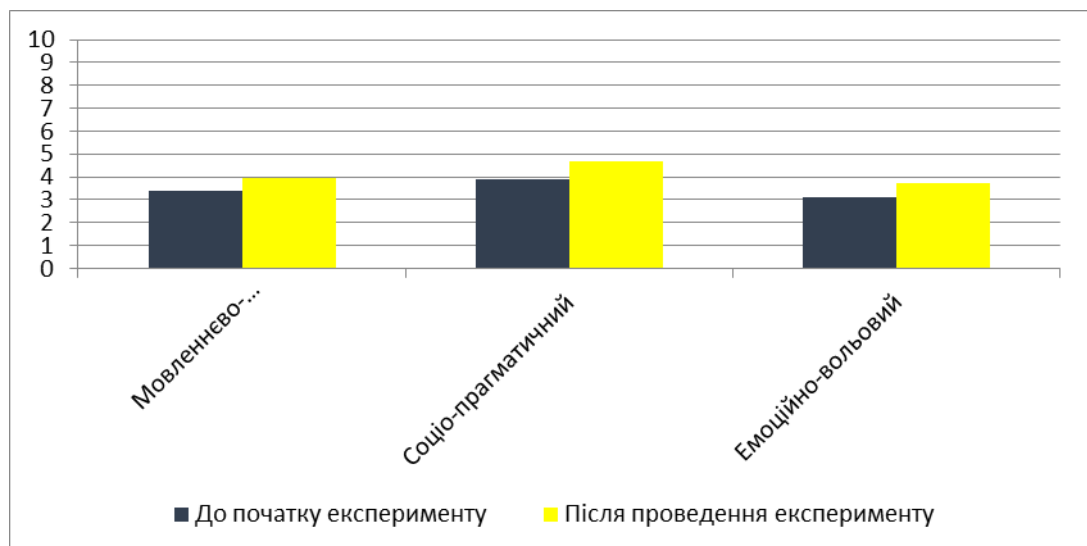

Рис. 2. Порівняльний аналіз нейропсихологічного статусу пацієнтів до і після корекційно-відновлювального навчання.

Порівняльний кількісний аналіз ступеня порушення мовленнєвих і немовленнєвих функцій, а також динаміка відновлення мовленнєвого статусу дорослих представлені на рис. 2, де по вертикальній осі позначені бали, отримані

військовими при виконанні завдань, а по горизонтальній осі вказані критерії, за якими проводилось дослідження.

Найбільша динаміка відновлення зазначалася у функції розуміння слова і фрази, аналітико-синтетичного читання, фонемного сприйняття, сомато-просторової організації рухів і лічби.

Таким чином, результати дослідження дозволяють зробити висновок про те, що робота за програмою корекційно-відновлювального навчання, складеною на підставі індивідуального підходу до кожного випробовуваного є продуктивною. Поєднання індивідуального особистісно-орієнтованого заняття і групових методів арттерапії дозволяє досягти значних результатів відновлення мовленнєвих функцій.

Тому у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін із спеціальної педагогіки ми ознайомлюємо студентів-дефектологів з можливостями використання окремих методів і прийомів психології, які вплинуть на інтелектуальний розвиток дитини з психофізичними порушеннями, як елементів виховних технологій, прагнемо сформулювати ставлення майбутніх спеціальних педагогів до учнів, до самого себе з позиції нейропсихології.

Під час вивчення студентами напряму «Спеціальна освіта. Корекційна психопедагогіка» курсу «Вступ до педагогічної професії», «Корекційна андрагогіка», «Неврологічні основи логопедії» акцентуємо увагу студентів на тому, що дефектологу належить виступати не лише в ролі вчителя, вихователя, партнера по спілкуванню, а й своєрідного нейропсихолога, психотерапевта, людини, котра здійснює «догляд за душею», надає хворому вчасну психологічну допомогу, спрощує, а не ускладнює життя, запобігає виникненню в його житті конфліктів, пом'якшує або компенсує негативні впливи, допомагає йому жити у злагоді з оточенням та у згоді із самим собою.

Формуванню гуманної позиції майбутніх дефектологів сприяє розгляд таких питань, як: способи створення емоційного комфорту в побуті; вплив стилю спілкування і професійної позиції педагога на психологічне благополуччя пацієнтів; способи корекції взаємин в колективі, способи покращення психологічного клімату; роль дефектолога в попередженні булінгу; допомога у пошуку конструктивних копінгстратегій; формування асертивної поведінки; профілактика дидактогеній; особливості спілкування з людьми з нервово-психічними розладами, з акцентуаціями характеру; подолання тривожності в колективі; допомога у формуванні впевненості в собі; допомога у вирішенні внутрішньоособистісних конфліктів; допомога в оволодінні знаннями і практичними навичками психології активності, саморегуляції; методи і прийоми психолого-педагогічної корекції стану інтелекту пацієнтів; способи і шляхи формування стресостійкості та резильєнтності військових.

Важливе значення в означеному аспекті мають: розв'язування студентами педагогічних, психологічних задач; аналіз складних конфліктогенних педагогічних ситуацій; виконання індивідуальних навчально-дослідницьких завдань, спеціально розроблених завдань під час педагогічної практики з проблем

формування інклюзивного освітнього середовища та організації безпечної конструктивної педагогічної взаємодії з людьми з особливими освітніми потребами, а також участь майбутніх учителів у волонтерській діяльності та різноманітних проєктах.

Використання елементів психолого-педагогічного тренінгу на практичних заняттях з різних дисциплін сприяє гармонізації особистості майбутнього дефектолога, усуненню невротичних компонентів його особистості, «переведенню» енергії тривожності, агресивності, амбіційності в нове русло – асертивної поведінки, саногенного мислення, продуктивного стилю педагогічної взаємодії.

Загальновідомо, що корекційно-відновлювальна робота – це планомірний організований і цілеспрямований процес передачі знань, умінь і навичок, виправлення існуючих недоліків у психічному розвитку особистості, метод активного виховання та навчання, де підвищується роль самостійного подолання людиною різних труднощів.

Успіх залежить від наступних факторів: * особистість сама використовує свої знання до нового, що розвиває і корегує творчість та мислення; * формування адекватної мотивації людей, її зацікавленість; * формування дії по зразку; * матеріальна діяльність (робота з реальними предметами); * особистість бере на себе всі функціональні дії і виконує їх самостійно – таким чином відбувається психологічна корекція порушення мислення.

Складовими корекційно-відновлювального процесу є проблемне та розвивальне навчання, цілеспрямовано формуючі і корегуючі пізнавальні потреби людей та їх мисленнєві здібності. Важливим є створення проблемної ситуації.

Основне положення корекційно-відновлювального навчання – формування творчого відношення до дійсності, здібність оперувати відволікаючими поняттями, відновлювати і корегувати мимовільними психічними процесами. Змінюючи будову діяльності, її мотивів, можна сформулювати пізнавальний інтерес, який буде спонукати задовільняти пізнавальні потреби.

Корекційно-відновлювальна педагогічна робота при афазії має напроми:

- * в сфері перцептивної діяльності при порушенні сенсомоторної сфери;
- * когнітивної сфери, корекції порушень уявлення, корекції пізнавальних процесів, корекції порушень засвоєних спеціальних знань при пошуці інформації в процесі систематизації, класифікації предметів і явищ;
- * корекція порушення мотиваційно-потребнісної сфери, мотиваційний компонент виражається в прояві самостійності в пізнавальній діяльності.

Як свідчить психолого-методична література, головною ідеєю корекційно-відновлювальної роботи є співпраця – гармонійне відношення дефектолога, психолога і дорослого без тиску, через успіх. По суті, корекційно-відновлювальна робота – це сумісна праця команди спеціалістів із хворим на афазію.

Дефектолог після кожного корекційного заняття задає собі питання: чи досягнув я цілі корекції? Які теорії навчання, методи і принципи були

використані? Який позитивний чи негативний досвід психокорекції і виховання з даної ситуації потрібно врахувати у подальшій роботі?

В спеціальній методичній літературі існують три моделі корекційно-відновлювальної роботи з соціальним мікросередовищем: робота з родиною; робота з близькими та друзями; робота з спеціалістами: лікарем, дефектологом, логопедом, психологом.

В практиці психокорекційної роботи з проблемами вчені виділяють декілька моделей причин порушення розвитку.

Біологічна модель – пояснює причину порушення в розвитку зниження темпу дозрівання структур мозку.

Медична модель – пояснює причини порушення логіки захворювання (етіологія, патогенез, клінічні прояви)

Інтеракційна модель – пов'язує причини відхилення у розвитку з порушеннями взаємодії особистості і середовища.

Педагогічна модель – розглядає чинники відхилення в психологічному розвитку в соціальних явищах.

Діяльнісна модель – розглядає наслідки у зв'язку з несформованістю провідного виду діяльності.

Перш ніж скласти програму корекційно-відновлювальної роботи з соціальним мікросередовищем, необхідно зробити оціночну характеристику єдності її зміста і форми психічної корекції.

Вочевидь, ми не можемо не зазначити про соціальну модель корекційно-відновлювального процесу – це модель корекції соціального мікросередовища, що складається з трьох компонентів: системи знань; системи переживань; стимулів вольового пробудження.

Перший компонент соціальної моделі – система знань – є провідною системою, це рефлексивна система. До неї входять знання дефектолога про підопічного на основі особистісних спостережень, етичних принципів.

Другий компонент соціальної моделі корекційно-відновлювального процесу – система переживань – це світосприйнятливі почуття – глибокі переживання (почуття прекрасного, трагічного, патріотичні почуття); інтелектуальні почуття – переживаються в процесі поваги думок дефектолога, психолога, близьких. Корекційна робота викликає почуття сумніву або захвату, подиву, радості пізнання нового і навіть біль нерозуміння. Корекційні вправи можуть викликати сміх чи сльози.

Третій компонент соціальної моделі корекційно-відновлювального процесу – стимул вольового пробудження – дозволяє психологу задати питання, створювати діалоги. Психолог використовує й інші засоби впливу на волю підопічного, добивається гармонії думок і почуттів, створює систему знань і систему переживань.

Цікавим питання в процесі проведення занять дефектологом (терапевтом мови і мовлення) є типологія суб'єктів корекційного процесу. Існують різні типи суб'єктів корекційного процесу: *логопедичний, ейдетичний, поведінковий, рефлексивний, інтерактивний.*

Перш за все спеціалісту необхідно визначити рівень свого спілкування й особистісний діапазон засвоєних типів спілкування, в межах яких потрібно будувати свої взаємовідносини. Методична література з мовленнєвого спілкування в корекційно-відновлювальній роботі з пацієнтами виділяє сім рівней: примітивний, манипулятивний, стантартизований, конвенціональний, ігровий, діловий, духовний.

Урівноважуючи позиції партнерів спілкування, дефектолог чи психолог не тільки реалізує гуманістичні принципи, але й забезпечує себе умовами для творчої роботи. При умові засвоєння пацієнтами ігрового і ділового рівней спілкування необхідно використовувати інноваційні методи психологічної корекції. Загальновідомо, що будь-яка корекційна робота починається з бесіди, спілкування з батьками чи рідними особистості. Бесіда є апріорі корекційною. У більшості хворих військових із сенсорною афазією є підвищена працездібність і бажання подолати мовленнєві розлади. Люди мають стан депресії, тому логопед (дефектолог) повинен опиратися на збережені оптичні та кінестетичні системи, на збережені функції лобних долей, які в комплексі створюють умови до компенсації порушених акустико-гностичних функцій, а також на передні відділи правої півкулі, диференціюючи акустичні ознаки не тільки тембру, висоти голоса, але і ритміко-мелодійного, інтонаційного боку мовлення. Першочерговим завданням корекційної роботи є відновлення фонематичного слуху і вторинно порушеного читання, письма та експресивного мовлення.

Запропонований нами підхід сприяє формуванню нейропсихологічної позиції майбутніх учителів. Ми не ставимо за мету навчити студентів нейропсихології, бо це вимагає довготривалої спеціальної підготовки, а лише знайомимо їх з можливостями використання окремих методів і прийомів як елементів виховних технологій, формуємо ставлення майбутніх учителів до учнів, до самого себе з різних позицій. Дефектолог із сформованою позицією вірить у сили кожної людини, вміє грамотно оцінити його психоемоційний стан, створює обстановку комфорту і захищеності в суспільстві, надає допомогу в особистісному зростанні та подоланні труднощів у процесі взаємодії з іншими, сприяє формуванню життєстійкості особистості з непрацездатністю, розвиває в неї почуття власної значущості і компетентності.

Подальшого дослідження потребує розроблення методичних прийомів впливу на мозок людини з порушенням інтелектуального розвитку до організації безпечної конструктивної взаємодії в інклюзивному середовищі. Отже, цілеспрямований психокорекційний вплив з врахуванням конкретної форми афазії разом з комплексною реабілітаційною програмою для хворих військових дозволяє досягти поліпшення комунікативних функцій навіть при важких та комплексних порушеннях, які супроводжуються тривожними та депресивними станами, та зниженням комунікативної та загальної активності.

Попри велику кількість досліджень присвячених проблемі афазії, відмічається недостатня кількість теоретичних та практичних досліджень, в яких

значна увага приділялась би питанню відновлення мовлення при афазії у військових.

При афазії характерними є комплексні порушення, які включають мовленнєву, немовленнєву та емоційно-вольову сфери, тяжкість і ступінь порушення яких залежить від локалізації ураження кори головного мозку. Відповідно до індивідуальних, особистісних особливостей та форми афазії залежить зміст і підбір методів та прийомів медико-психолого-педагогічного впливу.

Для ефективності психолого-корекційної програми, потрібно враховувати, що на ранніх етапах відновлення та реабілітації військових необхідно проводити особистісно-орієнтовані індивідуальні заняття. Для подолання тривожності, агресивності та покращення загального психоемоційного стану та формування правильних психосоціальних установок у військових в процесі відновлювальної роботи доцільним є використання групових методів корекції та терапії, в тому числі арттерапії.

Отже, корекційно-відновлювальна робота при афазії є системною, комплексною та довготривалою із використанням ряду методів та прийомів. Робота при різних формах афазії спрямована на перебудову функціональних систем та створення нових систем. Навчання проводиться з урахуванням усіх рівнів організації мовленнєвої діяльності. Відновлення мовлення відбувається у процесі роботи над усією психічною сферою хворого на афазію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андріюк Л.В. Інсульт. Вибрані питання діагностики, ускладнень, лікування, реабілітації. Львів, 2009. 64 с.
2. [Козинець О.В.](#), Хапайло О.О. До проблеми вивчення психологічних особливостей особистості хворих на афазію. [Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія](#), 2013. № 23. С. 335-240.
3. [Тригуб Г.В.](#) Нейролінгвістичні особливості мовленнєвих афазій. [Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія](#). 2015. Т. 20. № 1. С. 81-88.
4. Обухівська А.Ю. Використання методів арттерапії в корекційно-відновлювальній роботі при афазії у дітей і підлітків. Шкільний логопед, 2007. №1 (16). С. 7-12.

3.5. Organizational and Methodological Foundations of the System for Developing the Economic Competence of Future Technology Teachers

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ

Еволюція соціальних відносин, інтенсивні процеси глобалізації та стрімкий науково-технічний поступ зумовили перехід людства до постіндустріального,

тобто інформаційного, етапу розвитку. Визначальною рисою цього періоду є зміна акцентів: від домінування виробництва матеріальних благ – до пріоритету технологій комунікації, цифрової обробки даних і знанневмісних інновацій. У такому типі суспільства саме знання, креативність та інноваційні рішення перетворюються на головний продукт і ресурс конкурентоспроможності.

Відтак ключовою місією професійної освіти України стає підготовка фахівців із глибокими спеціальними знаннями, розвиненим критичним мисленням і здатністю самостійно розв'язувати виробничі та організаційні задачі. Освітній процес має формувати практично орієнтовані компетентності, культивувати готовність до творчого перетворення реальності, підприємливість, фінансову грамотність і навички навчання упродовж життя – як основу для успішної конкуренції на ринку праці.

Економічна компетентність у цьому контексті постає базовою передумовою професійної самореалізації випускників, зокрема майбутніх учителів технологій. Вона забезпечує їхню мобільність, адаптивність до змін і здатність приймати виважені управлінські та підприємницькі рішення, сприяючи максимально повному розкриттю особистісно-професійного потенціалу. Водночас проблема формування економічної компетентності майбутніх учителів технологій зберігає актуальність: попри значний науковий доробок, досі немає єдиного підходу до визначення її сутності, структури та функцій (когнітивної, ціннісно-мотиваційної, операційно-діяльній, рефлексивній тощо).

Створення дієвої системи формування економічної компетентності конкурентоспроможних і мобільних фахівців, особливо в технологічній освітній галузі, потребує безперервності та багаторівневості освіти: від загальної середньої – через професійну й вищу – до післядипломної. Особливе місце належить вищій освіті як етапу професійного становлення вчителя технологій: її зміст і організація мають бути органічно поєднані з етапами фахової підготовки та реальними запитам майбутньої діяльності. Ефективності сприяють інтеграція практик (дуальна освіта, стажування), проєктно-дослідницькі формати, міждисциплінарні курси з економіки та підприємництва, а також компетентнісне оцінювання через кейси, симуляції й портфоліо. Такий комплексний підхід забезпечує цілісність і результативність освітнього процесу та відповідає викликам інформаційного суспільства.

Ефективна економічна підготовка майбутніх учителів технологій спирається на практикоорієнтований підхід із чітким економічним фокусом. Йдеться не про кількість опанованих тем, а про здатність студента професійно самореалізовуватися, ухвалювати економічно обґрунтовані рішення в освітньому середовищі, застосовувати напрацювання сучасної педагогічної науки, зберігати підприємливість і фінансову грамотність, тобто вміти перетворювати знання на дію.

Механізм такої підготовки доцільно розглядати як взаємопов'язану послідовність етапів. Спершу формується когнітивна основа: засвоюються ключові положення мікро- і макроекономіки, фінансової грамотності, економіки

освіти, управління ресурсами освітніх майстерень; навчальні формати можуть варіюватися від стислих лекцій і мап понять до мікрокурсів та аналізу даних у табличних моделях, аби закласти міцний інтелектуальний фундамент. Далі відбувається перехід від «знаю» до «вважаю і так дію»: економічні знання інтегруються у систему переконань і професійних установок, розвивається культура бюджетування та планування, увага до етики витрат і академічної доброчесності, орієнтація на принципи сталого розвитку; цьому сприяють дискусії, дебати, рефлексивні есе й розв'язання етичних дилем, що закріплюють внутрішню мотивацію діяти економно й відповідально. Завершальним кроком стає набуття операційних умінь застосовувати знання у реальній економічній дійсності: студенти працюють із кейсами та симуляціями бюджету класу чи майстерні, складають кошториси й калькуляції собівартості виробів, готують бізнес-плани навчальних мініпроектів, аналізують ринок матеріалів і роблять зважений вибір обладнання за критеріями ціни, якості та обслуговування; вагомим ефектом додають дуальна освіта, стажування, шадовінг і проектно-дослідницька взаємодія з реальними стейкхолдерами.

Результативність системи визначається не лише якістю кожного етапу окремо, а передусім їхньою узгодженістю, наявністю постійного зворотного зв'язку та безперервним перенесенням досвіду між курсами, коли розрив між теорією та практикою свідомо мінімізується. Посилують підготовку міждисциплінарні модулі на перетині технологій, економіки та управління проектами, використання освітніх цифрових інструментів для фінансового моделювання й аналітики даних, партнерства з місцевими підприємствами та фаблабами, запровадження короткострокових сертифікацій за підсумками реальних артефактів на кшталт кошторису, бізнес-плану чи аудиту майстерні, а також культура рефлексії через портфоліо і підсумкові обговорення після завершення проектів.

Оцінювання має виходити за межі суб'єктивного «здається, що я вмію» і включати як знаннєві індикатори у форматі сценарних тестів, так і діяльнісні – точність калькуляцій, обґрунтованість кошторисів і бізнес-планів, якість рішень у симуляціях; доповнюють картину ціннісні свідчення у вигляді рефлексивних обґрунтувань із урахуванням етики та сталості, а також поведінкові ознаки здатності переносити навчальні рішення у реальний контекст і масштабувати їх поза аудиторію.

У підсумку вибудовується освіта, де економіка – не допоміжний додаток до технологій, а інструмент професійної автономії вчителя. Така підготовка формує випускника, який упевнено працює в умовах ресурсних обмежень, мислить підприємницьки й перетворює ідеї на життєздатні освітні проекти, що відповідають запитам сучасного ринку праці [1, с.71].

Зазначимо, що генеральна мета авторської системи – формування економічної компетентності майбутніх учителів технологій – повністю резонує з державною орієнтацією на підготовку педагога, здатного ефективно діяти в умовах Нової української школи. Це не декларація «для галочки»: узгодженість

простежується і з чинною нормативною базою, аналіз якої представлено в нашій дисертації, і з практичними вимогами до фахівця, що має поєднувати предметну, методичну та економічну грамотність.

Загальна ціль досліджуваної проблематики відповідає реальному соціальному запиту: процес цілеспрямованого формування економічної компетентності здобувачів вищої освіти синхронізується з метою їх фахової підготовки. Інакше кажучи, ми не «додаємо економіку зверху», а проектуємо освітній процес так, щоб економічне мислення було внутрішньою логікою професійної діяльності вчителя, від планування ресурсів до прийняття відповідальних управлінських рішень у шкільному середовищі.

Організація підготовки вибудовується за ієрархією цілей: від загальної – що окреслює бажаний образ випускника – до компонентних, програмних і діяльнісних, які конкретизують зміст, умови та способи досягнення результату. Таке «проживання» цілі в структурі програми уможливує конструктивне узгодження навчальних результатів, змістових модулів, методів і оцінювання, коли кожен елемент курикулуму працює на один і той самий вектор розвитку компетентності.

Визначення завдань природно впливає з окреслених цілей: вони деталізують кроки до результату, але не підмінюють його переліком тем чи вправ. Важливо пам'ятати, що у процесі фахової підготовки неможливо передбачити весь спектр складних економічних ситуацій, із якими зіткнеться педагог на практиці; тому акцент переноситься на формування адаптивності, здатності діяти в умовах невизначеності, застосовувати економічні знання у нових контекстах і рефлексивно вдосконалювати власні рішення. Саме така логіка робить випускника стійким до змін і готовим до відповідальної автономії.

Позицію щодо якості постановки цілей переконливо обґрунтовує Н. Гузій: ефективність будь-якої педагогічної системи визначається тим, наскільки її мета чітка, реалістична й прогностична; чи відображає вона широкий спектр суспільних і особистісних запитів; чи відповідає пріоритетам розвитку та науковим підходам; чи зрозуміла всім учасникам освітнього процесу; і чи «працює» не лише на рівні формулювань, а й у змісті, структурі, результатах та засобах їх досягнення. Перекладаючи це на мову практики, ідеться про прозорі, вимірювані та спільно поділювані орієнтири, які задають єдиний курс для викладачів, студентів і стейкхолдерів.

Отже, формування економічної компетентності майбутніх учителів технологій – це системна робота, де стратегічна мета з'єднана з операційними кроками, а цілі різного рівня «замикаються» на реальні результати навчання. Такий підхід дозволяє одночасно відповідати державним стандартам, запитам ринку праці й очікуванням самих здобувачів освіти, забезпечуючи не лише знання «про економіку», а й готовність мислити економічно та діяти відповідально в живому шкільному середовищі [4, с. 175].

Мета освітньої економічної діяльності досягається тоді, коли навчання послідовно спрямоване на професійну практику: матеріали підбираються з

реальних контекстів технологічної освіти, спілкування моделюється в умовах, максимально наближених до щоденної роботи вчителя технологій, а завдання відтворюють типові ситуації, з якими стикаються фахівці – від бюджетування майстерні й вибору постачальників до обґрунтування витрат на обладнання, аналізу ринку матеріалів і взаємодії зі стейкхолдерами. У такій логіці студенти не лише засвоюють теорію, а й тренують здатність мислити економічно, комунікувати професійно та приймати рішення в умовах реальних обмежень часу й ресурсів.

Педагогічна система розвитку економічної компетентності майбутніх учителів технологій окреслює цілеспрямований вектор підготовки: знання, уміння, цінності й досвід зводяться в цілісну модель поведінки, що забезпечує автономність і відповідальність у професійній діяльності. Щоб ця мета «працювала» не в декларації, а в аудиторії, її розгортають у багаторівневому цілепокладанні, співзвучному таксономії навчальних цілей Б. Блума. На стратегічному рівні визначається профіль випускника та рамка компетентностей, узгоджена з вимогами закладу освіти й галузевими очікуваннями; у ній розвиток економічної компетентності прив'язується до потребнісно-мотиваційної, пізнавальної, психомоторної та емоційно-вольової сфер, аби формувати не лише «що знаю», а й «як дію» і «чому так вибираю».

Тактичний рівень перекладає стратегічну рамку у мову програм і курсів: формулюються програмні результати навчання, вибудовується карта відповідностей між результатами й модулями, плануються форми практики, визначаються критерії та рубрики оцінювання, конструюються інтегровані завдання й підсумкові проекти. Саме тут забезпечується нарощування складності: від аналізу простих економічних ситуацій – до проектування рішень для складних, відкритих кейсів, де важлива аргументація вибору й уміння працювати з даними.

Оперативний рівень зосереджується на щоденній організації навчання: добирається зміст, що найкраще «підхоплює» потрібні компоненти економічної компетентності; визначаються методи й технології навчання – від кейс-методу, симуляції і рольових сценаріїв до проектно-дослідницької роботи з реальними даними та цифровими інструментами; структуруються види діяльності так, щоб вони приводили до перевірюваних результатів. Тут важливо не лише виконати набір вправ, а забезпечити відстежуваність прогресу через формувальне оцінювання, рефлексію та корекцію траєкторії навчання.

Таким чином, професійна спрямованість змісту, правдоподібність навчальних ситуацій і системне цілепокладання на стратегічному, тактичному й оперативному рівнях утворюють єдиний механізм досягнення мети: майбутній учитель технологій набуває економічної компетентності як здатності мислити й діяти в реальному освітньому середовищі, поєднуючи теоретичну обґрунтованість рішень із їхньою практичною дієздатністю [1, с. 202].

Виходячи з окресленої мети педагогічної системи формування економічної компетентності майбутніх учителів технологій, пропонуємо такий комплекс

завдань, що охоплює ціннісно-мотиваційний, когнітивний і діяльнісний виміри підготовки:

1. Формувати у здобувачів освіти стале клієнтоорієнтоване мислення: виховувати ціннісне ставлення до ключових стейкхолдерів (учнів, батьків, громади, роботодавців) як до визначального чинника результативності професійної діяльності.

2. Розвивати усвідомлену відповідальність за результати – індивідуальні й командні – та за внесок структурного підрозділу у досягнення стратегічних цілей закладу освіти; розвивати проактивність, культуру звітування, самооцінювання і рефлексії.

3. Поглиблювати розуміння суспільної значущості освітньої діяльності як джерела економічних і соціальних змін; демонструвати зв'язок навчальних результатів із ефективністю роботи закладу та розвитком місцевої спільноти.

4. Формувати готовність до безперервного професійного зростання: індивідуальні освітні траєкторії, мікрокваліфікації, участь у професійних спільнотах; створювати стимули й підтримувальні механізми (менторство, коучинг, портфоліо досягнень).

5. Забезпечувати засвоєння цілісної системи теоретичних і прикладних знань, релевантних професійній діяльності майбутніх учителів технологій: основи економіки та фінансової грамотності, управління освітніми проектами, бюджетування, ціноутворення, ресурсний менеджмент, правові й етичні засади, цифрові інструменти аналітики.

6. Розвивати специфічні професійні вміння управління й взаємодії: стратегічне та операційне планування, командна робота і фасилітація, переговори, комунікація зі стейкхолдерами, сервіс-дизайн освітніх продуктів, дизайн-мислення, управління ризиками та якістю, ухвалення рішень на основі даних.

7. Інтегрувати економічну компетентність у зміст дисциплін і практик: кейс-метод, моделювання бізнес-процесів у шкільних проектах, ініціювання учнівських стартапів/учнівських фірм, партнерства з місцевими підприємствами, елементи дуальної та проектної освіти.

8. Вибудувати прозору систему оцінювання досягнень: чіткі критерії та індикатори сформованості економічної компетентності (знання, уміння, ставлення), інструменти діагностики (рубрики, чек-листи, портфоліо, аналіз даних), механізми конструктивного зворотного зв'язку.

9. Формувати етичну й правову культуру економічних рішень: дотримання академічної доброчесності, відповідальне використання ресурсів, повага до інтелектуальної власності, інклюзивність і соціальна відповідальність у розробленні та впровадженні технологічних рішень.

10. Забезпечувати цифрову й інформаційно-аналітичну підтримку підготовки: опанування електронних таблиць, ВІ-інструментів, основ статистики та візуалізації даних; безпечна робота з персональними даними та дотримання норм кібербезпеки.

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

Такий підхід робить підготовку більш цілісною: від формування цінностей і знань – до відпрацювання практичних навичок управління, взаємодії та аналізу даних, що безпосередньо підсилює економічну компетентність майбутніх учителів технологій [1, с. 202].

Алгоритмічна діяльність в освітньому процесі постає як формалізоване представлення діяльності здобувачів освіти у вигляді послідовних кроків і логічно пов'язаних операційних блоків. Її мета – зробити навчання керованим, відтворюваним і вимірюваним: від постановки цілей та вибору ресурсів до фіксації проміжних результатів і підсумкової оцінки. Ступінь деталізації може коливатись – від лаконічних маршрутів і чек-листів до процедур рівня SOP, блок-схем чи псевдокоду.

Економічний фактор відбору матеріалів пов'язаний із їхніми економічними та функціональними характеристиками. Йдеться про типові параметри на кшталт вартості й собівартості, бюджетних лімітів, ресурсоемності, часових витрат, ефективності, ризиків і показників TCO/ROI; про наявність спеціальної термінології (ринок, попит і пропозиція, маржинальність, амортизація, ланцюг цінності); а також про багатофункціональність контенту, який однаково придатний і для пояснення теорії, і для тренування аналітики, і для моделювання управлінських рішень. Важливо, щоб матеріали резонували з актуальним ринком праці та підсвічували міждисциплінарні перетини технологій, економіки й менеджменту.

Обрані освітні компоненти мають бути завершеними, структурно цілісними, взаємопов'язаними та логічно вибудуваними. Корисно, коли вони містять чітко сформульовані результати навчання й критерії оцінювання, прозору навігацію (зміст, глосарій, приклади, перехресні посилання) та узгоджуються між модулями – від базових понять до застосувань у проектній роботі. Саме так майбутні вчителі технологій засвоюють специфіку подання економічної інформації й розуміють її внутрішню логіку та послідовність викладу.

Продовжуючи економічний аспект, слід враховувати змістову глибину й жанрово-стильову різноманітність. Оптимальне поєднання аналітичних звітів, кейс-стаді, нормативно-правових джерел, науково-популярних статей, інтерв'ю з експертами, інфографіки та відкритих даних дозволяє гнучко підбирати інструменти під цілі заняття. Баланс академічного, публіцистичного й професійно-ділового стилів має відповідати завданням професійної підготовки – від формування понятійного апарату до тренування обґрунтованого прийняття рішень.

Методичний фактор зосереджується на доступності, достатності та ефективності матеріалів. Доступність означає відповідність рівню підготовки, адекватну лексичну складність, визначені передумови й наявність підтримки у вигляді глосаріїв, прикладів, відео чи симуляцій. Достатність – це повнота для досягнення заявлених результатів навчання, збалансованість теорії та практики. Ефективність проявляється у впливі на формування компетентності: здатності аналізувати дані, моделювати альтернативи, аргументувати вибір. Варто

передбачати диференціацію траєкторій – базову й поглиблену – аби не втрачати ні темп, ні мотивацію.

Ключовим елементом формування економічної компетентності є практикоорієнтовані й творчі формати. Проектні та рольові симуляції допомагають пропрацювати бюджетування навчальної майстерні, закупівлі, планування ресурсів і управління ризиками. Кейс-аналіз із реальними даними привчає до порівняння варіантів, аналізу чутливості та сценаріїв «що-якщо». Дизайн-спринти й edtech-лабораторії сприяють створенню навчальних продуктів із чіткою ціннісною пропозицією, логікою витрат і вигод, а учнівські міні-проекти вмонтовують підприємницький та соціально відповідальний вимір. Таке занурення підвищує пізнавальний інтерес, узгоджується з практичними вимогами професії та культивує відповідальне ставлення до результату.

Оцінювання має бути прозорим і підтримувальним. Рубрики та індикатори відстежують коректність розрахунків і якість інтерпретації, обґрунтованість рішень і врахування ризиків, якість комунікації висновків усно й письмово, а також дотримання етичних і правових норм – від академічної доброчесності до ощадливого використання ресурсів. Формувальне оцінювання із само- та взаємооцінкою логічно поєднується з підсумковими форматами на зразок проекту, презентації чи підсумкового тесту.

Технологічна підтримка посилює алгоритмічну складову: електронні таблиці, прості Ві-дешборди, симулятори ринку або витрат, а також LMS із чек-листами та трекерами прогресу допомагають оцифрувати кроки, автоматизувати рутину й зробити видимим поступ. Водночас алгоритмізація не повинна звужувати мислення. Після виконання процедур необхідні рефлексія, спроби альтернативних стратегій і критичне обговорення припущень.

У підсумку такий підхід забезпечує не лише формальну упорядкованість навчання, а й реальне зростання економічної компетентності – уміння бачити структуру задачі, працювати з даними, приймати виважені рішення та відповідати за їхні наслідки. Саме цього й потребують майбутні вчителі технологій, щоб бути впевненими у власній практиці сьогодні й релевантними завтра.

Досягти поставленої мети реально за умови цілеспрямованого створення економічно орієнтованого освітнього середовища. Його ядро – партнерська педагогіка замість авторитарної: суб'єкт-суб'єктні стосунки, довіра й психологічна безпека, відкритість до діалогу, у якому голос студента так само значущий, як і позиція викладача. Таке середовище працює на інтеграцію навчальної діяльності: економічні змісти вбудовуються у технологічні курси, проекти й практики; застосовуються методи, що розвивають логічне та критичне мислення, уяву й дослідницьку ініціативу – від аналізу реальних кейсів і моделювання бюджетів до симуляцій ринку та обговорення наслідків управлінських рішень.

Ключове завдання сучасної технологічної освіти – підготувати фахівця, який уміє самостійно здобувати знання, швидко оновлювати їх і застосовувати в

непередбачуваних умовах. Йдеться про здатність мислити аналітично й творчо, працювати з даними, формулювати й перевіряти гіпотези, а також об'єктивно оцінювати власні дії через рефлексію, зворотний зв'язок і корекцію професійних рішень. У цьому допомагають прозорі критерії оцінювання, портфоліо досягнень, регулярні рефлексивні нотатки, менторські сесії та культура «навчання через дію», коли кожен навчальний цикл завершується аналізом результатів і планом покращень.

Відмова від авторитарної логіки відкриває простір для справжньої інтеграції методів і технологій: змішаного та проєктного навчання, діалогічних форматів, цифрових платформ для спільної роботи, інструментів візуалізації й аналітики. Завдяки цьому економічні знання перестають бути «окремою темою» і перетворюються на спосіб мислення: студенти вчаться планувати ресурси, оцінювати витрати та вигоди, враховувати ризики, відповідально комунікувати результати – тобто діяти як майбутні вчителі, які зможуть навчити цьому учнів закладів загальної середньої освіти.

Отже, в процесі підготовки майбутніх учителів технологій однією з провідних місій педагогічного колективу є свідоме й послідовне формування економічної компетентності. Саме вона забезпечує місток між теорією та практикою, підсилює автономність і підприємливість здобувачів освіти й робить їх готовими до ефективної професійної діяльності в сучасному, динамічному освітньо-економічному середовищі.

Підсумовуючи викладене, матеріали, на яких вибудовується формування економічної компетентності майбутніх учителів технологій, мають бути професійно зорієнтованими й змістово пов'язаними з тими дисциплінами, що безпосередньо відповідають за розвиток цієї компетентності. Їхній зміст повинен відтворювати реальні контексти професійної діяльності – типові ролі, задачі, обмеження ресурсів, критерії ефективності, – і містити спеціалізовану інформацію: галузеву термінологію, нормативно-правові вимоги, індикатори результативності, методики розрахунків. Важливо, аби подані кейси та приклади кореспондували з актуальними економічними ситуаціями у відповідній професійній галузі (планування витрат, бюджетування проєктів, управління ризиками, оцінювання якості), а також враховували стартовий рівень і особливості економічної підготовки здобувачів освіти: попередні знання, темп засвоєння, потребу в підтримці через глосарії, зразки розв'язань і поетапні інструкції.

Критичною умовою є активне використання сучасних електронних освітніх ресурсів. Йдеться про роботу в LMS і цифрових середовищах співпраці, доступ до наукових баз і відкритих датасетів, застосування електронних таблиць, симуляторів ринку й виробничих процесів, базових Ві-дашбордів для візуалізації та аналізу даних, а також про інтерактивні кейс-платформи з автоматизованим зворотним зв'язком. Такі ресурси дають змогу моделювати правдоподібні економічні сценарії, відстежувати прогрес за прозорими індикаторами, вибудовувати індивідуальні траєкторії навчання й забезпечувати доступність

контенту. За умови методично грамотного добору й інтеграції цих інструментів знання переходять у дію: студенти не лише опановують теорію, а й набувають стійких умінь аналізувати дані, приймати зважені рішення та відповідально оцінювати їхні наслідки – тобто демонструють сформовану економічну компетентність, релевантну вимогам сучасної освіти й ринку праці.

Базою методів навчання й викладання доцільно визначити проблемно орієнтований підхід. Він передбачає цілісний цикл роботи з навчальною проблемою: постановку запитань і цільових задач, добір релевантних даних, використання аналітичних операцій (аналіз, синтез, порівняння), моделювання варіантів, проектування рішень, а також дослідно-пошукову й експертну діяльність із подальшою рефлексією. Така логіка переводить засвоєння теорії у діяльність: студенти не просто відтворюють поняття, а будують і перевіряють власні гіпотези, ухвалюють аргументовані рішення та вчаться відповідати за їхні наслідки.

Ефективне формування економічної компетентності майбутніх учителів технологій можливе лише за умови системної взаємодії закладів вищої освіти зі стейкхолдерами – школами-партнерами, роботодавцями, місцевими громадами, бізнес-асоціаціями та фаховими спільнотами. Спільні проекти, стажування, гостьові лекції практиків, доступ до реальних кейсів і даних, а також зовнішня експертиза результатів навчання створюють зворотний зв'язок для постійного оновлення змісту й методик.

Високий рівень економічної підготовки забезпечується не лише якісним курикулом, а й сприятливими умовами для реалізації професійного потенціалу кожного студента: прозорими критеріями оцінювання, наявністю менторської підтримки, можливостями для індивідуальних освітніх траєкторій, культурою академічної доброчесності та мотиваційними механізмами. Цілеспрямоване формування особистісних якостей – відповідальності, підприємливості, критичності мислення, готовності до співпраці – має відбуватися паралельно з опануванням знань і вмінь, адже саме ця «м'яка» складова визначає здатність учителя діяти в складних, змінних умовах.

Аналіз освітньої програми підготовки вчителів технологій у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка засвідчує, що становлення економічної компетентності є багатофакторним і багаторівневим процесом, у якому провідна роль належить самостійній роботі студента. Накопичення досвіду розв'язання індивідуальних завдань – від елементарних розрахунків до проектів із бюджетуванням, оцінкою ризиків і аналізом ефективності – забезпечує перехід від теоретичного знання до впевненого практичного застосування. Майбутній учитель технологій має володіти інструментами економічних розрахунків, уміти обґрунтовувати економічні процеси в технологічній освітній галузі, рослинництві та переробній сфері, а також бути здатним організувати економічну підготовку учнів закладів загальної середньої освіти – від елементарної фінансової грамотності до міні-проектів із реальними ресурсними обмеженнями.

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector – 2025**

Для конкретизації підходів і вимог до змісту доречно подати структурований перелік освітніх компонентів економічної підготовки майбутніх учителів технологій та показати, як кожен із них «прошиває» цілі, методи, індикатори оцінювання й очікувані результати. Така рамка робить програму прозорою, а процес формування економічної компетентності – керованим і доказовим (табл. 1).

Таблиця 1

Перелік освітніх компонентів економічного спрямування

Код н/д	Компоненти освітньо-професійної програми (навчальні дисципліни, курсові проекти (роботи), практики, кваліфікаційна робота)	Кількість кредитів	Форма підсумкового контролю
1	2	3	4
ОК 12	Основи виробництва (Економіка і організація виробництва)	4	Залік
ВК 8	Підприємництво та фінансова грамотність	5	Залік
ОК 31	Технологічна практика	4	Диф. залік
ОК 33	Навчально-методична (безвідривна)	3	Диф. залік
ОК 37	Навчально-залікова (на робочому місці вчителя трудового навчання, інформатики)	7	Диф. залік
ОК 18	Курсова робота з педагогіки	3	Диф. залік
ОК 28	Курсова робота з теорії і методики технологій	3	Диф. залік

Зазначимо, що черговість опанування дисциплін економічного спрямування вибудовується на засадах дидактичних принципів систематичності, послідовності та доступності викладу: матеріал ускладнюється «спіраллю», кожний наступний модуль спирається на попередній і водночас розширює інструментарій аналізу й прийняття рішень.

На першому етапі ключову роль відіграє дисципліна «Основи виробництва (Економіка і організація виробництва)», покликана розвивати в здобувачів базові економічні компоненти професійної підготовки. Предметом вивчення є принципи та положення керування економічними процесами на підприємстві – від організації виробничих підрозділів і планування ресурсів до обліку витрат і контролю результатів. Мета курсу полягає в оволодінні комплексом фундаментальних знань з економіки, організації та планування виробництва в сучасних умовах господарювання й у набутті практичних умінь застосовувати методи й способи економіки та організації ефективної підприємницької діяльності. У межах курсу особлива увага приділяється керуванню основними й оборотними активами, питанням оплати праці та формуванню ключових економічних показників діяльності підприємства в ринковому середовищі; аналізуються глобальні тенденції розвитку світової економіки XXI століття, що визначають архітектуру сучасних систем менеджменту виробництва; досліджуються критерії ефективності організаційних структур; опановуються методологічні основи розроблення, ухвалення та реалізації управлінських рішень на підставі аналізу економічних індикаторів. Такий фокус забезпечує логічний

перехід від теорії до прикладних розрахунків, моделювання виробничих ситуацій і рефлексії щодо якості рішень.

Логічним продовженням цієї теоретичної бази стає дисципліна «Підприємництво та фінансова грамотність», що вивчається на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти у восьмому семестрі четвертого року. Освітній процес охоплює лекційні та практичні заняття, самостійну роботу, дві модульні контрольні та підсумковий контроль у формі екзамену після завершення повного курсу. Мета полягає в оволодінні базовими теоретичними знаннями про економіку, організацію та планування підприємницької діяльності в актуальних фінансових умовах, а також у набутті практичних навичок застосування інструментів, що забезпечують ефективність і стійкість бізнес-проектів. Зміст курсу спрямований на опанування основних понять і функцій підприємництва, відпрацювання практик використання базових інструментів (від валідації ідеї та дослідження ринку до ціноутворення, елементарного податкового планування, бюджетування, управління грошовими потоками й ризиками), а також на формування здатності творчо шукати резерви підвищення ефективності систем управління на рівні підприємства чи освітньої організації. Результатом стає поєднання підприємницького мислення з фінансовою дисципліною та здатністю аргументувати вибір економічно доцільних рішень.

Практичний вимір підготовки закріплюється під час проходження різних видів практик, у межах яких майбутні вчителі технологій апробують на практиці інструменти, засвоєні в аудиторії. Технологічна практика (4 кредити ЄКТС) дозволяє відпрацювати планування ресурсів і організацію виробничих процесів; навчально-методична (безвідривна) практика (3 кредити ЄКТС) фокусується на проєктуванні навчальних занять із вбудованими економічними компонентами та на доборі контенту з урахуванням його доступності й релевантності; навчально-залікова практика на робочому місці вчителя трудового навчання або інформатики (7 кредитів ЄКТС) надає можливість застосувати інструменти фінансової грамотності та підприємництва у реальному шкільному середовищі – від мікробюджетування навчальних проєктів до оцінки ефективності використаних ресурсів. Така послідовність забезпечує змістову безперервність навчання і сприяє цілісному формуванню економічної компетентності: здобувачі впевнено переходять від теорії й нормативних підходів до практики аналізу даних, ухвалення управлінських рішень і відповідальності за їхні результати

Формування економічної компетентності майбутніх учителів технологій набуває стійкості в межах наукової підготовки, передусім під час виконання курсової роботи з педагогіки та курсової роботи з теорії і методики технологій. Саме ці дослідницькі формати змушують студента пройти повний цикл наукової діяльності – від постановки проблеми, формулювання гіпотез і добору методів до збору даних, економічних розрахунків, інтерпретації результатів і публічного захисту. У процесі такої роботи майбутній учитель тренує вміння оперувати показниками витрат і результативності, аналізувати ризики, планувати ресурси,

будувати обґрунтовані управлінські рішення та відповідати за їх наслідки – тобто набуває саме тих компетентностей, що згодом переноситиме у шкільну практику.

В університетському середовищі ця компетентність розвивається через продумане поєднання форм і методів навчання, зорієнтованих на реальні потреби здобувачів освіти та логіку їхнього професійного становлення. Ефективний освітній процес – це взаємодія викладача й студента, де перший не лише транслює знання, а й проектує навчальне середовище, фасилітує пошук рішень і організовує дослідницьку активність, а другий активно конструює власне розуміння основ наук, формує вміння практичного застосування знань і розвиває творчі здібності [3, с. 276]. У такій взаємодії економічна складова не зводиться до «сухої теорії»: вона проявляється в аналізі реальних кейсів, моделюванні виробничих ситуацій, роботі з даними та бюджетами освітніх проектів, у відпрацюванні комунікації результатів для різних аудиторій.

Провідну роль відіграють методи навчання – підходи та способи організації спільної діяльності викладача і студентів, що забезпечують цілеспрямоване й перевірюване досягнення результатів. До класичного арсеналу вищої школи належать лекції, бесіди й семінари, лабораторні та практичні роботи; поруч із ними дедалі ширше застосовуються проблемне та проектне навчання, кейс-метод, рольові та ділові ігри, елементи дизайн-мислення, аналітика даних і цифрові симулятори. Таке розмаїття дозволяє рухатися від засвоєння понять і категорій до опанування інструментів економічного аналізу, а далі – до самостійного конструювання рішень у складних, наближених до реальності умовах.

Щоб результат був відчутним і вимірюваним, важливо підтримувати послідовність і наростання складності: у молодших курсах домінує пояснювально-ілюстративний та тренувальний компоненти, тоді як на старших слід акцентувати дослідницькі й підприємницькі практики, роботу з відкритими даними, підготовку міні-проектів із бюджетами, планами закупівель, розрахунками собівартості та ефективності. Усе це підкріплюється прозорим оцінюванням – рубриками, що фіксують коректність розрахунків, якість аргументації, облік ризиків, етичну та правову коректність, а також здатність презентувати висновки зрозуміло і переконливо.

Таким чином, поєднання наукової підготовки (через курсові роботи), різноманітних методів і форм організації навчання та орієнтації на практичну застосовність знань створює цілісну траєкторію формування економічної компетентності. Майбутні вчителі технологій не лише опановують теорію, а й навчаються мислити економічно, працювати з даними і ресурсами, приймати відповідальні рішення та відтворювати цей досвід у шкільному середовищі [5, с. 46].

Основними формами організації освітнього процесу виступають урочна та позаурочна, і кожна з них дає можливість гнучко поєднувати індивідуальний, груповий та фронтальний підходи. Вибір конкретної форми й способу взаємодії залежить від дидактичної мети: коли потрібне системне введення в тему – доречна фронтальна робота; коли акцент на тренуванні навичок – ефективні малі

групи; коли йдеться про персоналізовані траєкторії – переважає індивідуальний режим [5, с. 46].

У межах урочної форми значну роль відіграють лекції – у тому числі проблемні, лекції-візуалізації та інтерактивні формати. Вони створюють міцну теоретичну основу, навчають орієнтуватися в сучасних інформаційних потоках, критично читати наукові, професійні й практикоорієнтовані джерела, відбирати релевантні дані та використовувати їх для подальшого самостійного поглиблення знань.

Практичні заняття спрямовані на діяльнісний вимір підприємливості. Тут студенти розв'язують реальні економічні задачі, аналізують ситуації, планують дії, ухвалюють управлінські рішення й оптимально використовують ресурси. Саме на практичних заняттях природно вибудовуються вправи зі складання бізнес-планів, виконання фінансового аналізу та організації проєктної діяльності – від постановки цілей до оцінки результату.

Семінарська робота поглиблює й уточнює матеріал, засвоєний на лекціях. У форматі керованої дискусії студенти перевіряють актуальність та достовірність інформації, позбавляються хибних уявлень, опановують міждисциплінарні зв'язки, вчаться аргументовано відстоювати позицію й працювати в команді над теоретичними питаннями та прикладними кейсами.

Ключовим мостом між теорією та реальністю виступають виробнича й педагогічна практика. Саме під час практик студенти занурюються в реальні умови, набувають досвіду самостійного прийняття рішень, розв'язання професійних завдань і адаптації до вимог ринку праці. Така діяльність формує професійне мислення, організаційні здібності, комунікаційні навички, відповідальність і ініціативність, а також розвиває здатність до рефлексії та аналізу власних результатів.

Не менш значущою є самостійна робота – як у межах занять, так і позааудиторно. Вона дозволяє поглиблювати знання, відточувати практичні навички та переносити їх у нові, нетипові ситуації. Працюючи над реальними завданнями, студенти розбудовують свій життєвий і професійний досвід, тренують уміння планувати час, координувати командні дії, організувати власну освітню діяльність – компетентності, що безпосередньо підтримують підприємницьку активність.

Проєктне навчання додає освітньому процесу творчої динаміки. Виконуючи комплексні завдання, пов'язані з реальними проблемами, студенти поєднують теоретичний аналіз із практичною реалізацією ідей, розвивають критичне мислення, вчаться шукати оптимальні рішення й працювати в умовах невизначеності. Під керівництвом викладача вони вибудовують проєкти, що можуть включати елементи бізнес-планування, маркетингових досліджень, створення стартапів або організацію окремих економічних процесів.

Тренінгові формати підсилюють «м'які» й підприємницькі навички. Тренінги спілкування формують ефективні стилі взаємодії, навчають активного слухання, переконливої аргументації та конструктивного розв'язання конфліктів.

Тренінги креативності розвивають уяву, гнучкість мислення та здатність генерувати оригінальні ідеї. Тренінги ефективної взаємодії допомагають відточити командну роботу, лідерство й уміння співпрацювати в багатокультурних середовищах.

Воркшоп як інтерактивна інтенсивна робота поєднує короткі теоретичні вхідні блоки з практичними завданнями та колективними обговореннями. Учасники спільно аналізують заздалегідь визначені проблеми, обмінюються ідеями, випрацьовують спільні рішення, удосконалюючи критичне мислення, здатність аргументувати позицію та культуру професійної комунікації.

Майстер-класи спрямовані на передачу прикладного досвіду. Під керівництвом практиків студенти виконують завдання «тут і тепер», спостерігають за професійними прийомами, отримують миттєвий зворотний зв'язок і корисні рекомендації, що пришвидшують формування конкретних умінь.

Бесіди, дискусії, диспути та круглі столи створюють простір відкритого обміну думками й досвідом. Аналіз реальних життєвих і професійних ситуацій, пошук альтернатив та спроби аргументованих рішень розвивають публічне мовлення, розширюють світогляд і сприяють становленню професійної культури.

Важливим ресурсом мотивації стають зустрічі з успішними випускниками та підприємцями. Безпосередній контакт із практиками дозволяє побачити кар'єрні траєкторії, зрозуміти типові виклики галузі, почути дієві поради й зіставити власні плани з актуальними вимогами ринку праці.

Ділові та дидактично-пізнавальні ігри моделюють ситуації професійної діяльності в безпечному середовищі. Вони розвивають аналітичне мислення, навички ухвалення рішень, командну взаємодію та адаптивність до змінних умов, водночас допомагаючи глибше зрозуміти логіку економічних процесів.

Методи ситуаційного аналізу, кейс-метод і «мозковий штурм» переводять навчання у формат розв'язання реальних професійних задач. Робота з конкретними кейсами навчає бачити структуру проблеми, зважувати варіанти, обирати оптимальні дії, а брейнштормінг вчить колективно генерувати ідеї, комбінувати підходи й створювати інноваційні рішення.

Позаурочні активності – вікторини, турніри, конкурси, олімпіади, змагання – урізноманітнюють процес і слугують полігоном для інтеграції знань. Вони підсилюють конкурентоспроможність, самостійність і ініціативність, привчають застосовувати набуте в нестандартних умовах, що безпосередньо збагачує економічну грамотність та креативність.

У сукупності ці формати й підходи утворюють цілісну екосистему навчання, у якій урочна й позаурочна діяльність взаємно підсилюють одна одну, а студенти послідовно просуваються від засвоєння теорії до впевненого практичного застосування – тобто до сформованої економічної компетентності, затребуваної сучасною освітньою та професійною реальністю.

Аналіз практик формування економічної компетентності майбутніх учителів технологій у закладах вищої освіти показує нерівномірність розвитку окремих її

складників. Найвразливішими залишаються вміння переносити економічні знання у реальні педагогічні та технологічні проекти, здатність швидко адаптуватися до мінливих економічних умов і органічно вбудовувати економічну логіку в освітній процес. Тут дається взнаки обмежений контакт із реальними даними й кейсами, недостатня міждисциплінарність, домінування репродуктивних методів, а подеколи – і дефіцит сучасних цифрових інструментів.

Ці виклики прямо вказують на потребу безперервного професійного розвитку після завершення базової освіти. Педагогічна практика вимагає регулярного оновлення знань і методик: участі у семінарах, тренінгах, форумах і стажуваннях, включення в професійні спільноти, систематичного самостійного опрацювання новітніх економічних тенденцій та дидактичних підходів до їх викладання. Вартими пріоритету є напрями, що безпосередньо перетинаються з навчанням технологій: фінансова грамотність і управління особистими фінансами в шкільних проектах; основи підприємництва та моделі створення цінності; економіка виробництва й аналіз собівартості; управління проектами з акцентом на планування, бюджетування, ризику та якість. Розвиток цифрових технологій додає ще одну площину – здатність інтегрувати економічну компетентність у цифрові середовища: від використання LMS, електронних журналів і хмарних таблиць до базової ВІ-аналітики, симуляторів ринку й колаборативних онлайн-майданчиків із дотриманням принципів кібербезпеки та захисту даних.

Отже, формування економічної компетентності слід розглядати як динамічний і тривалий процес, що виходить за межі університетського курикулуму. Ефективною є траєкторія з персональними цілями професійного зростання, регулярною рефлексією, оновленням індивідуального плану розвитку, портфолію досягнень і мікрокваліфікаціями, які дозволяють оперативно закривати нові вимоги практики. Спойлер: ця робота ніколи не «завершується», вона просто переходить на вищий рівень складності.

Водночас успіх значною мірою залежить від інституційної спроможності закладу вищої освіти забезпечити сучасні умови організації навчання. Йдеться про наявність актуального комп'ютерного парку, стабільного високошвидкісного інтернету, цілісного цифрового освітнього середовища, доступу до легального програмного забезпечення й відкритих баз даних, а також про впровадження освітніх програм, що спираються на широке використання ІКТ. Важливо, аби освітній процес вибудовувався на основі цифрових платформ, активних і інтерактивних методів, проектної та кейс-орієнтованої роботи, а інноваційні інформаційно-освітні технології не були декорацією, а працювали на конкретні результати навчання. Підсилюють ефект партнерства з підприємствами та школами-стейкхолдерами, елементи дуальної освіти, участь практиків у викладанні, створення навчальних бізнес-інкубаторів і лабораторій edtech, а також внутрішня система забезпечення якості, що відстежує реальне формування компетентностей через прозорі індикатори.

У підсумку маємо цілісну картину: особисті зусилля майбутнього вчителя з безперервного навчання, помножені на інституційну інфраструктуру та підтримку, перетворюють економічну компетентність із декларованої мети на щоденну професійну практику, здатну витримати темп сучасного освітнього середовища.

Щоб забезпечити високу якість економічної підготовки майбутніх учителів технологій, необхідно мислити програму цілісно: результати навчання кожного освітнього компонента мають безпосередньо підсилювати формування економічної компетентності. Йдеться не лише про декларування очікуваних результатів, а про їх чітке «мапування» на зміст, методи, види діяльності та оцінювання: від формувальних рубрик і практичних кейсів до підсумкових проєктів і захистів. Така узгодженість робить підготовку прозорою й керованою: студент розуміє, яку компетентність розвиває кожне завдання і як вона вимірюється.

Не менш важливою є логічна послідовність опанування дисциплін економічного спрямування. Курикулум має вибудовуватися за принципом «спіралі»: базові поняття та інструменти подаються раніше, складніші – пізніше, причому кожен наступний етап спирається на попередній і розкриває специфіку застосування економічної компетентності в різних контекстах – від шкільних технологічних проєктів і STEAM-лабораторій до управління ресурсами освітньої установи чи взаємодії зі стейкхолдерами громади. Така структура забезпечує поступове ускладнення завдань і стабільне зростання автономності студента.

Програма має надавати розширені можливості вибору за інтересами здобувачів: елективні модулі й факультативи дозволяють заглиблюватися в окремі економічні напрями, одночасно підвищуючи якість «економічних» завдань у базових курсах. Індивідуальні траєкторії, мікрокваліфікації, проєкти під запит школи-партнера чи локального бізнесу допомагають персоналізувати навчання та перетворити знання на досвід, релевантний майбутній професійній діяльності.

Цінним ресурсом виступає осмислене використання зарубіжного досвіду. Йдеться про уважну адаптацію успішних міжнародних практик – підприємницьких освітніх підходів, рамок компетентностей, кейсів шкільних стартапів, цифрових симуляторів і моделей бюджетування – з урахуванням національного контексту, нормативної бази та культурних особливостей. Важливо не копіювати, а інтегрувати те, що реально підсилює якість підготовки: спільні курси з університетами-партнерами, наставництво практиків, участь у міжнародних хакатонах та проєктних школах.

Гнучкість освітньої програми має забезпечувати швидку реакцію на сучасні виклики: оновлення змісту відповідно до ринкових змін, поява нових інструментів аналізу даних, фінансової грамотності та управління проєктами, впровадження змішаного і дистанційного форматів, розгортання цифрових майданчиків для колаборацій і публічних презентацій результатів. Механізми зворотного зв'язку – від опитувань роботодавців і шкіл-партнерів до аналітики освітніх даних – повинні регулярно підказувати, що саме потребує модернізації.

Зрештою, формування економічної компетентності у закладах вищої освіти найбільш успішне тоді, коли застосовується інтегрований підхід до організації процесу: міждисциплінарні зв'язки, різноманітні форми та методи роботи в аудиторії й поза нею, поєднання лекцій із практиками, семінарів із проектами, дослідницьких завдань із виробничою та педагогічною практикою. Саме така «екосистема» дає змогу перетворити економічні знання на стійкі вміння й навички, необхідні майбутньому вчителю технологій для впевненого, сучасного й відповідального професійного старту.

Доречно вибудовувати живі мости між університетом і професійним середовищем: регулярні зустрічі з представниками бізнесу та успішними випускниками, які вже реалізувалися у сфері, працюють як потужний мотиватор і водночас як «калібратор» очікувань. Безпосередній діалог із практиками допомагає студентам побачити реальні кар'єрні траєкторії, зрозуміти типові виклики галузі, почути вимоги роботодавців до економічної грамотності й навичок управління проектами, отримати конкретні поради щодо перших кроків на ринку праці. У форматах гостьових лекцій, менторських сесій, днів кар'єри чи спільних хакатонів студенти вчать мережуватися, презентувати ідеї, захищати розрахунки та обґрунтовувати власні рішення.

Ефективний розвиток економічної компетентності відбувається там, де інтегруються різні організаційні форми й методи: аудиторна робота плавно переходить у практикоорієнтовані завдання, а інтерактивні формати – у проекти з реальними обмеженнями часу та бюджету. Коли студенти постійно взаємодіють із даними, моделюють виробничі й освітні процеси, тестують гіпотези та презентують результати різним аудиторіям, знання перетворюються на стійкі вміння й професійні звички. Саме така динаміка готує їх до ефективної діяльності в умовах невизначеності та швидких змін.

Важливо водночас підтримувати «живе» змістове наповнення навчальних програм. Оновлення має відбуватися синхронно з розвитком технологій і логіки сучасної економіки: від появи нових аналітичних інструментів і цифрових платформ до змін у регуляції чи бізнес-моделях. Паралельно слід цілеспрямовано формувати здатність до самостійного навчання: уміння визначати власні прогалини, підбирати ресурси, працювати з відкритими даними, критично оцінювати джерела, документувати прогрес у портфоліо та підтверджувати здобутки мікрокваліфікаціями.

Створення інтегрованого економічного середовища – ще одна ключова умова. Йдеться про поєднання сучасної цифрової інфраструктури (LMS, хмарні таблиці, середовища для колаборації, симулятори ринку, базові BI-дашборди) з індивідуалізованими траєкторіями навчання, у яких завдання, темп і рівень складності налаштовуються під потреби здобувача. У такому середовищі теорія, практика й рефлексія працюють як єдиний цикл: студент планує, виконує, аналізує дані, отримує зворотний зв'язок і вдосконалює рішення.

У підсумку системна взаємодія з професійною спільнотою, інтеграція методів і форм навчання, постійне оновлення змісту та підтримка самонавчання

формують економічну компетентність майбутніх учителів технологій не як декларацію, а як повсякденну практику. Це безпосередньо підсилює їхню професійну самореалізацію та конкурентоспроможність на сучасному ринку праці.

Методологія компетентнісного підходу у вищій професійній освіті потребує не лише загального проголошення принципів, а глибокого теоретичного осмислення та практичного конструювання педагогічної системи, орієнтованої на підготовку майбутніх учителів технологій. Ідеться про чітке визначення освітніх цілей, «конструктивне узгодження» змісту, методів і оцінювання з цими цілями, а також про раціональний добір інноваційних форм і технологій навчання, які гарантують досягнення вимірюваних результатів. За такого підходу кожен елемент курикулуму має прозоро пояснюватися: для чого він створений, яку саме компетентність посилює і за якими індикаторами відслідковується прогрес.

У межах цього розділу акцент зроблено на цілях формування економічної компетентності майбутніх учителів технологій як центрального елемента фахової підготовки. Економічна компетентність трактується не як побічний ефект опанування окремих тем, а як запланований і бажаний результат освітнього процесу – інтегрований комплекс знань, умінь, ціннісних орієнтацій і способів дії, що забезпечує цілісність підготовки. Саме тому програмні результати навчання мають бути сформульовані системно: вони консоліднують теоретичні засади (економіка, організація й планування), практичні інструменти (аналіз даних, бюджетування, управлінські рішення) і особистісні якості (підприємливість, відповідальність, етика), без яких неможлива успішна професійна діяльність учителя технологій у сучасній школі.

Для втілення концепції системного формування економічної компетентності розроблено методичку, що спирається на актуальні інноваційні технології навчання й принципи доказової педагогіки. Її провідна ідея – адаптувати навчальний процес до викликів і потреб суспільства: інтегрувати економічні знання в педагогічну практику, створювати умови для опанування компетентностей, релевантних реальному життю, і забезпечувати поступове зростання автономності здобувача. Освітнє середовище, побудоване на цих засадах, моделює правдоподібні економічні умови та типові види діяльності – від планування ресурсів і оцінки собівартості навчальних проєктів до управління ризиками й комунікації результатів різним аудиторіям.

Інноваційні технології навчання у цій логіці виконують не декоративну, а організувальну функцію: вони структурують навчальні дії, задають прозорі етапи опанування матеріалу, підтримують формувальне оцінювання та рефлексію, забезпечують зворотний зв'язок на основі даних. Їх застосування має бути узгоджене з чітко визначеними цілями, валідним змістом і прогнозованими результатами – лише тоді цифрові інструменти, моделювальні середовища, кейс-платформи чи проєктні трекери працюватимуть на реальне зміцнення економічної компетентності, а не на формальну «цифровізацію».

Отже, компетентнісно орієнтована підготовка майбутніх учителів технологій постає як цілісний, системний процес: від теоретичного обґрунтування та проектування змісту – до впровадження методик, які відтворюють сучасні соціально-економічні запити й переводять знання в дію. Такий підхід забезпечує інтеграцію знань, умінь і особистісних якостей, формує готовність до відповідальної практики та створює підґрунтя для безперервного професійного зростання в динамічному освітньому середовищі.

Методика спирається на поєднання інтерактивних форм навчання – кейсового підходу, ділових ігор і проектного навчання – із сучасними цифровими інструментами. Такий тандем дозволяє студентам моделювати економічні процеси у правдоподібних сценаріях, аналізувати результати за реальними показниками, ухвалювати обґрунтовані рішення й проводити рефлексію щодо власних стратегій дій. Водночас освітній простір працює не лише на передачу знань і відпрацювання навичок, а й на розвиток особистісних якостей: підприємливості, адаптивності, критичного мислення, відповідальності та командної взаємодії. Усе це інтегрується в повсякденні практики – від ведення е-портфоліо й роботи з даними до публічного захисту рішень.

Задум методики – забезпечити високий рівень професійної підготовки майбутніх учителів технологій, для яких економічна компетентність стає не окремим модулем, а наскрізною логікою педагогічної діяльності. Студент навчається проектувати уроки й навчальні проекти з урахуванням ресурсів, витрат, ризиків і очікуваних ефектів, використовує цифрові платформи для планування, співпраці та візуалізації результатів, а також привчається документувати власний поступ за чіткими індикаторами якості. Завдяки цьому підготовка органічно відповідає динаміці сучасного освітнього й економічного середовища, де рішення приймаються швидко, на основі даних і з урахуванням реальних обмежень.

Форми, методи й технології навчання теоретично обґрунтовані й добираються з огляду на специфіку підготовки вчителів технологій: перевірені часом педагогічні підходи поєднуються з інноваційними, аби забезпечити і надійну базу, і простір для творчості. У фокусі – інтерактивне, контекстне, проблемне й проектне навчання; інформаційно-комунікаційні та комунікативні технології, що підтримують спільну роботу, зворотний зв'язок і аналітику навчальних даних. Для поглиблення економічної компетентності застосовуються тренінгові формати, портфоліо досягнень і інтегративні підходи, завдяки яким студенти не лише засвоюють теорію, а й розвивають критичність, креативність і здатність самостійно долати складні, міждисциплінарні задачі.

Освітній процес організовується комплексно. Традиційні методи – словесні, наочні, практичні, репродуктивні, проблемні та дослідницькі – працюють у зв'язці з інноваційними: евристичним навчанням, імітаційно-ігровими, діалогічними й іншими інтерактивними підходами, що активізують творче мислення. В аудиторії це виливається в інтерактивні лекції різних форматів, від проблемної й візуалізаційної до бінарної, «провокаційної», пресконференції чи

діалогу, а також у семінарсько-практичні та лабораторні заняття, дискусії, кейсові сесії, тренінги й навіть заняття за моделлю «викладач за дверима», коли студенти беруть на себе більше відповідальності за хід навчання. Позааудиторна складова логічно продовжує цю лінію через кейс-завдання, круглі столи, майстер-класи та додаткові тренінги, де ідеї доводяться до прикладних рішень і прототипів.

Науково-дослідна діяльність і виробнича чи педагогічна практика підсилюють когнітивний і креативний виміри підготовки: студенти опановують навички наукового пізнання, працюють у дослідницьких командах, виконують творчі завдання, тестують гіпотези, збирають та інтерпретують дані, презентують висновки різним аудиторіям. Система оцінювання поєднує традиційні інструменти з креативними способами перевірки: поряд із тестами та заліками використовуються рубрики, кейсові захисти, аналітичні звіти, пітчі проектів і рефлексивні нотатки, що дозволяє оцінити не лише рівень знань, а й зрілість творчих і підприємницьких навичок.

Узгоджена таким чином система навчання формує економічну компетентність як цілісну здатність діяти: від розуміння теорії та володіння інструментами – до самостійного прийняття рішень, командної роботи й відповідальності за результат. Саме це створює умови для професійної самореалізації майбутніх учителів технологій і підсилює їхню конкурентоспроможність у сучасній освіті.

Список використаних джерел:

1. Аксьонова О.В. Методика викладання економіки: навч. пос. Київ: КНЕУ, 1998. 280 с.
2. Болотіна Є. Багатофакторна модель економічної поведінки. *Галицький економічний вісник. Тернопіль*, 2013. № 2 (41). С. 5–10.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
4. Гузій Н. В. Категорія професіоналізму в теорії і практиці підготовки майбутнього педагога: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04/ Нац. пед. унт ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2007. 488 с.
5. Мартиненко С. М., Хоружа Л. Л. Загальна педагогіка : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2002. 176 с.
6. Морзе Н., Балик Н. Шляхи формування підприємницької компетентності майбутніх інформатиків. *Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах : науково-методичний журнал*. 2015. № 1. С. 8–17.
7. Олійник Н. Ю. Підготовка студентів до викладання економіки в школі на засадах компетентнісного підходу. *Соціально-економічний розвиток України в XXI столітті: проблеми, пріоритети і перспективи: матеріали II Міжнародно-практичн. конф. Кам'янець-Подільський*, 2009. С. 84–88.
8. Падалка О. С. Економічна освіта в системі професійної підготовки вчителя. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. У 3 ч. За ред.: Л. Л. Тovaжнянський, О. Г. Романовський. Харків*, 2010. Вип. 27 (31). Ч. 1. С. 205–211.

CHAPTER 4. SCIENTIFIC VIEWS ON LAW AND HISTORY

4.1. The Need to Modernize Higher Legal Education in Ukraine: Problems and Solutions

Formulation of the problem. The article is devoted to the topical issue of reforming higher legal education in Ukraine. The author analyzes the current trends and challenges faced by the industry and suggests ways to modernize curricula and improve the quality of training. Modernization of education is a system of profound transformations aimed at replacing or partially updating the previously established areas, principles and mechanisms of education development with others that meet the requirements of the current stage of social change in the country and the world, in the European and global educational space.

Particular attention is paid to the need to adapt curricula to the requirements of the labor market and international standards. Specific recommendations are offered to improve the educational process, strengthen ties between universities and practicing lawyers, and enhance the role of legal research.

Ukraine also needs such changes to improve the professional skills of young professionals. The main task of the state today, in connection with European integration, is to educate qualified legal professionals. This can be done by modernizing legal education, taking into account European experience and introducing innovative technologies.

Today, Ukraine is implementing significant reforms in important socio-political and public administration areas, in particular, in the area of international integration, and therefore the issue of relevance and quality of legal education in Ukraine is quite relevant. The legal education system is currently unbalanced. Hundreds of universities train lawyers in Ukraine, many of which do not offer the proper quality of education. The number of students is the largest among all specialties. Legal education is obtained at the junior bachelor's, bachelor's, master's and professional junior bachelor's levels in various specialties. Qualification requirements for positions requiring a law degree are largely unreasonable. There is no forecast of staffing needs for persons with legal education. The volume of the state order for the training of lawyers does not meet the needs of the state and the market. Legal education is highly commercialized. A large number of students receive legal education on a part-time basis, and the quality of such education is lower than that of full-time education. Many law schools use outdated teaching methods. Many educational programmes do not take into account the current needs of the market. Insufficient attention is paid to ethical standards, foreign languages, legal innovation tools, and the case law of the European Court of Human Rights. The organisation of practical training for students has a number of conceptual flaws and does not guarantee the acquisition of practical skills. Insufficient attention is paid to academic integrity and the fight against plagiarism.

The rapid pace of development of information technology and globalization has significantly changed the requirements for modern professionals, including lawyers. If earlier it was enough to have a deep theoretical knowledge of the law, today much

more is expected of a lawyer. The labor market needs professionals who can quickly analyze large amounts of information, make informed decisions in the face of uncertainty, communicate effectively and work in a team. However, the traditional legal education system, based on the lecture method and rote learning of regulations, does not always ensure the development of such competencies. This leads to a gap between the requirements of the modern labor market and the real capabilities of law graduates.

The Constitution of Ukraine proclaims our country to be a state based on the rule of law. However, in order for law to prevail in society, highly qualified lawyers are needed who are able not only to apply the law but also to shape the legal consciousness of citizens. Against the backdrop of Ukraine's European integration, the requirements for legal education are growing. A modern lawyer must be not only an expert in legislation, but also a specialist capable of adapting to changes in the legal field and international standards. However, an analysis of the state of legal education in Ukraine shows that it needs to be modernized. An increase in the number of law schools is not always accompanied by an increase in the quality of training. Therefore, it is an urgent task to develop new approaches to lawyer training that would meet the challenges of today.

Higher legal education is an important component of the institutional system of the rule of law, forming qualified professionals capable of ensuring the effective functioning of the legal system and promoting the realization of human rights in Ukraine. However, given the rapid changes in the national and international legal environment, accompanied by profound justice reforms, integration processes and technological innovations, the existing legal education system faces a number of serious challenges. The main problems include outdated curricula, lack of sufficient practical training of students and insufficient integration of modern teaching methods and legal technologies. The article provides a comprehensive analysis of the problems of higher legal education in Ukraine, identifies their causes, and suggests optimal ways of modernization aimed at adapting to the requirements of the globalized legal environment and the needs of modern legal practice.

State of problem research. The problems of modernization of education in the context of globalization of society are also in the field of view of such philosophers: V. Andrushchenko, L. Hubersky, M. Zgurovsky, V. Kremen, V. Lugovy, M. Mikhalchenko, O. Onyshchenko, etc. and specialists in the field of theory and methodology of vocational education: N. Dvornikova, V. Kovalchuk, M. Artyushyna. From their positions, legal scholars actively propose possible changes in the system of legal training. In particular, considerable attention is paid to this issue by I. Benedyk, I. Voytyuk, V. Kuts, V. Nor, V. Tatsiy, Y. Shemshuchenko and others.

The problem of modernization of higher legal education in Ukraine is relevant and is being actively developed by scholars of national universities. Research in this area covers various aspects, in particular: analysis of current challenges for legal education, such as the need for more flexible, adaptive and practically oriented curricula, taking into account Ukraine's integration into the European and global legal space; assessment

of the effectiveness of existing curricula and methods used in the training of lawyers, in particular with a focus on updating the content of disciplines, using innovative technologies in teaching and expanding practical training; adaptation of legal education to digital changes, which include the development of e-justice, the use of legal technologies, distance learning and other aspects of digitalization; integration of international standards into legal education, in particular through the introduction of European principles of academic mobility, mutual recognition of diplomas and certificates; study of personnel issues, such as advanced training of teachers and involvement of practicing lawyers in the educational process to ensure the quality of student training.

However, despite a significant number of scientific publications, the issue of modernization of higher legal education requires further research and development of specific recommendations for implementing changes at the legislative level and in the practice of educational institutions. Several scientific works conducted in Ukraine emphasize the need for a comprehensive approach to the reform of legal education, taking into account international trends and the specifics of the national legal environment. A review of existing research makes it possible to state that there is a rather paradoxical situation in which the existing views of lawyers, educational philosophers and educators have not yet been integrated in the field of training this category of specialists. This necessitates a pedagogical study of the problems of modernization of lawyer training.

The aim of this article is to analyze the current state of higher legal education in Ukraine, to identify its compliance with the needs of modern society and to develop proposals for improving the curricula with a view to training highly qualified lawyers capable of working effectively in the context of globalization and informatization, to identify the main problems faced by higher legal education in Ukraine in the context of European integration, and to propose ways to address them by adapting national standards to European standards, and to identify the main problems of higher legal education in Ukraine.

Presenting main material. From the standpoint of philosophical science, the modernization of education is “a natural process of updating the national education system in accordance with the achievements in this field tested by the leading countries of the world; in the content sense, modernization is presented as ‘renewal’, ‘modernization’, ‘coordination with the requirements of time’, which is intellectualized on the basis of such principles as continuity, systematicity, tolerance, innovation, comparison with foreign experience” [2, p. 4]. Some representatives of pedagogical science consider the modernization of education as “a part of transformation, improvement, advancement, as the development and implementation of new goals, objectives, priorities, strategies for the development of education” [3, p.13].

According to the Law of Ukraine “On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Development of Individual Educational Trajectories and Improvement of the Educational Process in Higher Education” of May 14, 2024, No. 3642-1X, an effective method of improving it is the modernization of educational programs as one of the

vectors of reforming legal education. This law provides students with the opportunity to independently regulate the pace and duration of their studies, as well as, if necessary, change their specialty after a year or a year and a half of study, through the introduction of interdisciplinary educational programs at the bachelor's level [1].

The ongoing Russian aggression and Ukraine's course toward European integration create new challenges for the system of higher legal education. In particular, there is a growing need for specialists who have not only theoretical knowledge but also practical skills necessary to work under martial law and European integration processes.

Corruption in higher education institutions is one of the key challenges to building quality legal education. According to sociological surveys, this is one of the main problems seen by Ukrainians. To overcome this problem, it is necessary to introduce effective systems for monitoring the quality of education and evaluating teachers. In addition, it is important to more actively engage international experience and integrate it into the Ukrainian legal education system. The exchange of students and teachers, as well as the study of foreign legal terminology, will help to improve the quality of training.

The modernization of higher legal education in Ukraine plays a key role in training qualified lawyers who are able to meet the requirements of modern society and the legal market and involves a comprehensive process of reforming the educational system to adapt it to the modern requirements of legal practice, integration into the European and international legal environment, and improving the quality of legal training. To achieve this goal, it is important to consider several aspects:

1. Updating the curriculum: The curriculum needs to be updated and adapted to modern challenges. This includes studying current legal issues, using the latest teaching methods, integrating interdisciplinary approaches and studying international experience. Modern law is constantly changing, so curricula should cover the latest trends in areas such as digital technology law, artificial intelligence, human rights protection, environmental law, international humanitarian law, and other areas that are becoming increasingly important. Students should have the opportunity to study the legal aspects of the latest technologies, legal challenges related to globalization, as well as modern methods of protecting human rights in the context of climate change and new political realities.

2. The use of innovative technologies: the use of modern technologies in the educational process helps to increase the effectiveness of learning and prepare students for the challenges of the digital age. This may include the use of online courses, virtual classrooms, multimedia materials, etc. The introduction of online courses and virtual classrooms allows students to access learning materials at any time and from anywhere in the world. This provides flexibility in learning, allowing students to combine their studies with other responsibilities, such as work or internships. Online courses also contribute to a more personalized approach to learning, as students can choose topics and the level of complexity of materials according to their interests and needs. Virtual classrooms, in turn, allow students to interact with teachers and other students, discuss

complex issues, and participate in seminars and colloquia without the need to be physically present in the classroom. The use of interactive platforms that allow students to participate in trial simulations, negotiations or legal consultations provides an opportunity to develop practical skills necessary in real-life legal practice. This form of learning allows students to interact directly with real legal situations, make decisions and analyze the consequences of their actions in a safe environment. 1. This allows students to adapt to real professional practice faster, increasing their competence and self-confidence.

3. Ensuring accessibility of education: it is important to make higher legal education accessible to a wide range of people, regardless of their financial status and place of residence. This can be achieved through the development of scholarship programs, financial support and distance learning. The development of various scholarship programs for talented students from low-income families is one of the most effective ways to ensure access to education. Such programs can cover not only tuition fees but also provide students with the necessary resources for learning (textbooks, computers, internet connection). Attracting private and public funds to finance scholarships will help increase the number of students who have the opportunity to obtain higher legal education without financial constraints. In addition, it is important to provide students from low-income families with the necessary support in the form of tuition discounts, free or reduced-price educational materials, and access to additional resources. The development of mobility programs that allow students from different regions to participate in training programs, internships, and conferences will not only help to improve the level of education, but also ensure equal access to development and career opportunities. Universities can provide financial support for students from remote regions to travel to educational events or participate in international exchange programs.

4. Development of international cooperation: engaging international experts and partners will help to implement best practices in legal education and ensure international recognition of Ukrainian higher education institutions.

Expanding international cooperation in the field of legal education also promotes mutual recognition of diplomas and academic qualifications, which is an important step towards Ukraine's integration into the European and global educational space. This allows Ukrainian students to get more opportunities for further study and work abroad, and opens up new prospects for foreign students who want to study in Ukraine. The international recognition of Ukrainian diplomas facilitates the process of professional mobility, which is an important aspect for the development of the legal profession in a globalized world.

In addition, international cooperation in legal education facilitates the exchange of best practices in the development of new educational technologies and teaching methods. For example, participation in international educational initiatives, such as academic mobility programs or joint research projects, allows students and professors to get acquainted with modern approaches to teaching law, such as the use of interactive platforms, legal clinics, practical training, and the adaptation of curricula to

the requirements of the modern legal market. This allows us to create a more efficient and dynamic learning environment that meets the requirements of the times.

At the same time, integration into the international educational space is an important factor in ensuring the development of scientific legal thought. Joint research projects between Ukrainian and international universities allow students and professors to better understand complex international legal issues, find solutions to pressing legal issues such as human rights protection, anti-corruption, environmental safety, and others. This research can contribute to the development of theoretical and practical legal science in Ukraine and its integration into the international scientific context.

In general, the development of international cooperation in the field of legal education has multifaceted benefits: from improving the quality of education and research to ensuring access to international legal practices and standards, which is the basis for training highly qualified lawyers ready to work in a globalized and dynamic legal environment.

5. In our opinion, the most important aspect of the development of the modernization of higher legal education is to increase the practical component in the educational process. Providing students with the opportunity to gain practical experience through internships in law firms, human rights organizations, government agencies and courts. Such opportunities help students understand the practical aspects of working in the legal field.

It is no secret to students that without practice we will never get the desired experience and results in our future profession. We believe that increasing the practical component in the educational process of higher legal education is an important step in modernizing the education system. This allows students to acquire not only theoretical knowledge but also practical skills necessary for successful work in the field of law.

Here are examples of several ways in which the practical component of higher legal education can be developed and enhanced:

- practical classes: it is important to include in the curriculum courses and seminars that involve practical exercises, solving real cases, simulating court cases and other forms aimed at developing practical skills, increasing the number of classroom hours in the areas and subfields of law;

- internships and practicums: students should be given the opportunity to do internships and practicums in courts, law and notary offices, human rights organizations and other legal institutions several times during the academic year. This will allow them to gain real work experience and deepen their knowledge, to understand what type of activity they are most interested in;

- master classes and trainings: organizing master classes and trainings with well-known practitioners, attorneys, judges and other specialists will allow students to gain valuable experience and practical advice from professionals;

- partnerships with practical institutions: establishing partnerships with various legal institutions will allow students to more effectively gain access to practical experience and opportunities for further employment with the establishment of professional communication;

- interaction with professional communities: Involvement of representatives of professional associations and practicing lawyers in lectures, seminars and workshops for students;

- modular courses on practical skills: development of modular courses that focus on specific practical aspects of law, such as writing procedural documents, conducting scientific discussion research, participating in court hearings, etc.

The overall goal of these activities is to provide students with the opportunity to gain practical experience and develop skills that will be useful in their future careers in law. This approach helps graduates to be better prepared to meet the challenges of the modern legal environment. Therefore, increasing the practical component in the educational process of higher legal education will create conditions for more effective preparation of students for professional activities.

Increasing the practical component in education not only helps students to better understand theoretical concepts, but also contributes to the development of their professional competencies. Practical classes, internships and participation in real-life cases allow students not only to apply their knowledge but also to develop important professional skills, such as analytical thinking, communication, negotiation, client relations and the ability to effectively organize work processes. Moreover, the experience of working in different legal environments allows students to understand the intricacies of legal norms and procedures, their application in different jurisdictions and areas of law.

Including internships as a mandatory part of the educational process is also important for the development of legal ethics and responsibility, as students gain experience with real legal issues that they will face in their careers. They are able to see the practical consequences of their decisions and the importance of maintaining high ethical standards in the profession.

In addition, active cooperation with legal institutions and professionals provides students with access to valuable professional networks, which is an important factor in their career development. Practical internships allow students to find a job after graduation or at least receive recommendations that contribute to their further professional realization.

Thus, the implementation of this component of the modernization of higher legal education not only improves the quality of student training, but also contributes to a more effective integration of new professionals into the legal field, ensuring that education is adapted to the changing conditions of the legal market.

Conclusions. Therefore, we believe that the modernization of higher legal education in Ukraine is a well-grounded dynamic change in the educational process in specialized higher education institutions based on the principles of a significant update of strategies and content of legal education arising from the conscious and deliberate efforts of the subjects of this process, reorientation to the end result of activities through the introduction of innovative teaching technologies and an increase in the proportion of practical training. And to improve the quality of education for law students, an important component that ranks first is to increase the practical component.

As legal practice is increasingly expanding into an international context, distance learning allows students to gain knowledge of different legal systems and international law, interact with professors and students from other countries, which helps them better understand different legal traditions and approaches. It also allows students from different regions to have access to education without being limited by geographical factors.

The use of innovative technologies in education creates many opportunities for student development, increases the efficiency of the learning process, and prepares future lawyers for the challenges of the digital age. At the same time, it contributes to the integration of education into the global legal environment, improving students' preparation for work in the context of rapid technological change.

The modern labor market requires lawyers who have not only theoretical knowledge but also practical skills. Increasing the practical component in the educational process can help students to better prepare and learn how to use their skills in their future professional activities to become a competent professional in their profession.

To ensure accessibility of education, it is also important to create an infrastructure to support students, in particular through counseling centers that help with the choice of study programs, scholarship applications, and other aspects of the educational process. In addition, career services can help students find paid internships or jobs while studying, which allows them to gain additional financial opportunities.

In addition, ensuring access to higher legal education is comprehensive and includes not only financial support, but also the creation of conditions for equal access to knowledge and opportunities for all students, regardless of their socioeconomic status or place of residence. It is also important to ensure equality for students with special needs, which allows for a more inclusive and fair educational environment.

REFERENCES

1. *«Pro vnesennia zmin do deyakykh zakoniv Ukrayiny shchodo rozvytku individualnykh osvitnikh trayektoriy ta vdoskonalennia osvitnoho protsesu»* [«On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Development of Individual Educational Trajectories and Improvement of the Educational Process»]: Zakon Ukrayiny vid 4 travnia 2024 roku No 3642-1X [in Ukraine]
2. Boyko A.I. (2010) *Filosofia modernizatsii osvity v systemi rynkovykh transformatsiy: svitoglyadno-filosofskyi analiz* [The Philosophy of Education Modernization in the System of Market Transformations: Worldview and Philosophical Analysis]: Avtorefer. dys.... doktora filosofskikh nauk – 09.00.10 filosofia osvity / A.I.Boyko. – K., 33 p. [in Ukraine]
3. Kovalchuk V.Yu. (2006) *Modernizatsiia profesiynoi ta svitoglyadno-metodolohichnoi pidhotovky suchasnoho vchytelia* [Modernization Of Professional And Worldview-Methodological Training Of Modern Teachers]: Avtorefer. dys.... doktora pedahohichnykh nauk. – 13.00.04 / V.Yu.Kovalchuk. – K., 34 p. [in Ukraine]
4. Topchiy O. V. (2016) *Novitni pidkhody do modernizatsiyi vishchoi yuridychnoi osvity v Ukraini* [New Approaches To Modernization Of Higher Legal

Education In Ukraine] - [URL:https://goal-int.org/novitnipidxodi-do-modernizacii-vishhoi-yuridichnoi-osviti-v-ukraini/](https://goal-int.org/novitnipidxodi-do-modernizacii-vishhoi-yuridichnoi-osviti-v-ukraini/) [in Ukraine]

5. Shevchenko L. S. (2011) *Modernizatsiya vishchoyi yuridychnoyi osvity v ukraini: sutnist, modeli, umovy zdiysnennya* [Modernization Of Higher Legal Education In Ukraine: Essence, Models, Conditions Of Implementation] - UDK 330.1:378:34(477). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua.18:4> [in Ukraine]

4.2. Foreign Trade of Hetman Ukraine in the First Half of the XVIII th Century

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

В історії розвитку державно-правових установ України другої половини XVII ст. роль гетьмана Богдана Хмельницького визнається вирішальною. У складних умовах війни, руйнації стратифікаційного середовища було збудовано управлінську систему, що проіснувала до остаточної ліквідації гетьманського правління в Україні (1764 р.). Одне з перших місць у новозбудованій управлінській системі зайняло митне регулювання. Під час українсько-польської війни 1648–1667 рр., коли територія України фактично перетворилася на суцільний театр бойових дій, коли гетьманський уряд, на відміну від лідерів англійської революції 1640–1649 рр., що мали мануфактурну індустрію, міг спиратися лише на кустарне ремісництво і транзитну торгівлю, митна справа виконала роль головного інструмента в забезпеченні фінансовими ресурсами війни. Кроки Б. Хмельницького у митному регулюванні було спрямовано на виконання двох основних завдань: зміцнення старих і відкриття нових торговельних контактів, щоб не допустити торговельної блокади України з боку Речі Посполитої під час війни, та застосування тарифної справи для інтенсифікації внутрішнього ринку і нарощування транзитного потенціалу української території [1].

Система управління, політичне і правове становище Гетьманської України, сформовані в ході війни з Річчю Посполитою 1648–1667 рр. знайшли юридичне закріплення у так званих “Статтях” – нормативно-правових актах, укладених між Україною і Московським царством. “Гетьманські Статті” визначали особливості адміністративного устрою, організації військових сил, судової, фінансової та митної системи Гетьманщини. Ці статті дістали назву Березневих. Березневі та наступні Переяславські (1659 р.), Батуринські (1663 р.), Московські (1665 р.), Глухівські (1669 р.), Конотопські (1674 р.), Коломацькі (1687 р.) статті чималою мірою визначали у тому числі митне регулювання і закріплювали існування між Гетьманською Україною та Московською державою митного кордону. У період з другої половини XVII до середини XVIII ст. в Лівобережній Україні сформувався правовий режим, за якого Гетьманщина мала автономну митну систему і в той же час суттєві обмеження щодо суверенних міждержавних відносин з іншими

державами, отже Гетьманська Україна не могла як суверен укладати міжнародні торговельні трактати.

Із певними застереженнями період 1734–1775 рр. в історії Запорозжя (Нова Січ) можна кваліфікувати як добровільний протекторат Російській імперії. Відповідно до термінології щодо законодавчої регламентації взаємодії різних рівнів влади в системі управління національними регіонами імперії це означає договірний, взаємовигідний і добровільний характер протекторних відносин зі збереженням міжнародної правосуб'єктності [2].

Правову основу всього спектра російсько-запорозьких узаємин часів Нової Січі – господарських, торговельно-митних, політичних тощо – забезпечували нормативні акти центральних органів Російської імперії; міжнародні російсько-турецькі трактати – Адріанопольський 1713 р., Белградський 1739 р., Кучук-Кайнарджийський 1774 р. Протягом 1739–1768 рр. взаємини між підданцями Османської та Російської імперій регулював Белградський трактат 1739 р., який визначав механізм розв'язання прикордонних спорів, створював загальні умови розвитку торгівлі та дипломатичних зв'язків, а також розмежував російсько-турецький кордон без урахування традиційних сфер впливу та господарського використання земель запорожцями й татарами. Зазначені міжнародно-правові аспекти впливали на тривалість процесу приєднання до імперського митного простору Гетьманщини і Нової Січі.

У першій половині XVIII ст. в Україні склалася митна система, що включала правові норми Речі Посполитої (Конституція польського сейму 1643 р. про запровадження індукти та евекти), традиції реєстрових полків щодо організації збирання мита, норми магдебурзького права, які регулювали митні процедури в містах. Існувало два основних види зовнішніх митних зборів: мито від вивезення товарів – “евекта” і мито за ввезення товарів – “індукта”. Розмір мита в обох випадках, як правило, був однаковий – 2 % від ціни товару. Усі вони йшли до гетьманського скарбу й розподілялися на адміністрацію гетьмана, військо та озброєння. До так званих внутрішніх мит слід зарахувати митні збори з мостів, гребель, перевозів, вагове, кругове тощо [5, с. 160].

У свою чергу, український історик початку 20-х років XX ст. В. Руднев поділяв митні збори на Гетьманщині у першій чверті XVIII ст. на довізні, транзитні та внутрішні мита. Довізні мита – індукта й евекта, тобто ті, що застосовувалися до імпорту й експорту; транзитні – ті, що збиралися з перевозів, мостів і гребель, із проїжджих купців; внутрішні мита, за інтерпретацією Руднева, – це мита, які накладалися під час продажу на торгах і ярмарках, а саме: вагове, кругове, скатне, поковшеве, зі збіжжя, що призначено на продаж, з возів із крамом, ярмаркове з торговельного люду [6].

Універсал Богдана Хмельницького від 28 квітня 1654 р. став першою спробою врегулювати тарифну справу Гетьманської України в умовах ліквідації польського правління. У подальшому гетьмани продовжували цю традицію. 8 грудня 1667 р. гетьман Правобережної України Павло Тетеря видав універсал, яким установлював розмір індукти, ідентичної тарифові 1654 р. За універсалом І.

Самойловича від 8 березня 1679 р. встановлено індукту “от всяких купеческих товаров из-за границы в Украину, а из Украины в заграницу привозимых, которые гуртом, а не врозь продаваемы бывають за войсковым и давним обычаем от 100 золотых по 2 золотых” [7, арк. 25]. За П. Скоропадського, згідно з універсалами 1709, 1714 та 1721 рр., збиралась індукта “от рубля по шагу”, а евекта – “от воза тютюну по 50, по 60, от вола, что до Шлевска ходят, по 10, от вола, что до Москвы ходят, по 4, от куфы горелки по 20, от воза пенки по 12 копеек” [8, с. 442].

Індукта та евекта, як інші збори, віддавалися за певну суму на відкуп окремим особам за часів гетьманування Брюховецького, Самойловича, і Мазепи. Але такий спосіб стягнення зборів викликав велике незадоволення з боку населення, через це після падіння Самойловича оренду довелося скасувати. Відновлена Мазепою ця система через такі ж причини проіснувала до 1762 р. Архівні документи дають можливість частково відновити прізвища відкупників та суми митного відкупу в Гетьманщині у першій половині XVIII ст. У період з 1709 по 1722 рр. митним відкупом завідували брати С. та Г. Рагудзинські і перераховували до казни приблизно 9000 руб. за рік. У 1722 р. митний відкуп передавався компанії П. і М. Шереметцевих за 15180 руб. за рік. З 1723 р. відкуп передали П. Тернавіоту, який за 1723 р. зібрав 18698 руб., 1732 – 20000 руб., 1735 – 30000 руб., 1746 – 27000 руб. 1751 р. митний відкуп був відданий О. Крижановському, котрий зобов'язувався перерахувати у розпорядження гетьмана 50000 руб. [7, арк. 96].

Митні збори приносили чималі прибутки, особливо великий прибуток від збору індукти та евекти давали Ніжинський і Роменський ярмарки. Розмір мита, що збиралося на Гетьманщині протягом першої половини XVIII ст., постійно зростає. Так, з 1 травня по 1 вересня 1705 р. розмір зібраних індукти та евекти полками Лівобережної України становив 13066 руб. 93 коп. У відомостях Малоросійської колегії, направлених у сенат 1724 р., загальна сума зібраних податків на Гетьманщині за цей рік становила 114495 руб. 09 коп., у тому числі індуктовий збір – 18697 руб. 62 коп. [12].

За одиницю оподаткування у стягненні мит з перевозів, мостів та гребель із проїжджих купців брався віз та голова товару (мовиться про худобу), але враховувалося легкий віз, чи важкий, іноземний чи тутешній. Так, у Миргородському полку стягували мито з легкого воза в розмірі 15 коп., із воза з рибою – 25, з тютюном – 30, із сіллю – 40, з яйцями – 20, з голови товару (худоби) – 2 коп.; у Лубенському полку з іноземних возів – по 6, 10, 20, 30, 40 та 50 коп. з воза; в Чернігівському – по 1, 2, 3, 4 та 6 коп. з воза; в Переяславському – по 1, 2, 4, 8 коп.; у Ніжинському полку “с коломиїцев” – з волових важких возів – по 8 коп., з інших важких та легких возів – по 2 коп. [4, с. 152].

Вагове разом із круговим (від бочки), помірним та скатним до заснування Малоросійської колегії здавалося в оренду за 200 руб. Після заснування колегії вагове збирали з пуда по 2 коп. в усіх полках, крім Стародубського, в якому – по 1, 2, 3, 4 та 6 коп. – з пуда. У Київському полку за тютюн бралось по 6 коп. з пуда, кругове – з бочки риби або солі: в Стародубському полку по 2 коп., Київському –

по 3 і 5 коп., Переяславському – по 1 коп., Ніжинському – по 1 коп. З горілки, що йшла на продаж, стягувалось повідерне та скатне. Повідерне бралось також з меду, а скатне – з дьогтю та олії. Повідерне бралось: у Прилуцькому, Миргородському та Гадяцькому полках – по 1 коп., в Лубенському – по 4 коп., у Ніжинському – з горілки по 2 та 4 коп., з меду – по 3 коп., у Полтавському відповідно по 1 та 2 коп., у Переяславському по 1 і 2 коп. та по осьмаку, в Стародубському – так само по осьмаку з відра, в Київському – по 2 коп. Зі збіжжя, що призначалось на продаж, стягували: в Переяславському полку з купецького воза по 6 коп., з продавця – по 2 коп., у Ніжинському – по 2 коп. з ковша. Торгове від воза збиралось під час дрібних торгів у розмірі від 1 до 20 коп., ярмаркове – від 2 до 20 коп. [4, с. 153].

Від сплати індукти й евекти звільнялись генеральна, полкова, сотенна старшина, монастирі, церкви, військові товариші, заможні козаки. Так, у 1732 р. гетьман Апостол відправляє з Глухова на продаж 200 волів до Гданська. У паспорті, виданому гетьманському шафареві Костенецькому, було занотовано заборону брати від нього “взятки” від цих волів на перевозах та греблях, а також заборона екзиторам та їх факторам брати індукту, “бо воли – гетьманські”.

Але тут слід зазначити, що в Гетьманщині міста були ізольовані від українського життя магдебурзьким правом. У містах, на які поширювалося магдебурзьке право, діяло дві влади: козацького сотника та міщанська. З приходом до влади гетьмана Івана Мазепи митна система на Гетьманщині була остаточно сформована. Основні зусилля нового гетьмана спрямовувались на те, щоб виробити дієві механізми контролю в системі зовнішнього оподаткування, відмежувати внутрішню торгівлю від зовнішньої, а також розділити повноваження між полковою канцелярією та адміністрацією ратуш. Так, у 1691 р. Іван Мазепа написав листа екзатору Фотію, в якому наказував повернути жителям Седнева (Чернігівський полк) 9 золотих, що були незаконно стягнуті факторами з товару внутрішньої торгівлі [7, арк. 22]. Згодом гетьман видає аналогічного змісту універсал, у якому контроль за правильністю збору індукти покладался не на стародубський магістрат, а на полкове управління. Як зазначено в документі, полковник мусив контролювати, щоб “фактори індуктарские з его подданих неналежали и не вимагали жадного податку” і не забирали в іноземних купців підвід [6, с. 37].

У першій половині XVIII ст. магдебурзьке право мали такі міста: Київ, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Глухів, Мена, Короп, Кролевець, Остер, Козелець, Березне, Полтава, Гадяч, Батурин. Російські царі, а потім і російські імператори надавали Києву жалувані грамоти, якими підтверджували його права і привілеї, зокрема в такі роки: 1656, 1660, 1661, 1679, 1689, 1699, 1700, 1710, 1730 [8].

Гетьманський уряд, який був зацікавлений у розвитку зовнішньої торгівлі, намагався надавати певні пільги для іноземців. Гетьман І. Виговський своїми універсалами від 9 лютого 1658 р. та 3 травня 1659 р. дозволив православним грекам – підданим Османської імперії – вести на території Гетьманщини безмитну

торгівлю, сплачуючи лише зовнішні мита: індукту та евекту [9]. Усі наступні гетьмани також підтверджували своїми універсалами право грецьких купців вести вільну торгівлю на Гетьманщині, сплачуючи тільки зовнішні мита. Зокрема, такі універсали видав І. Брюховецький від 16 березня 1659 р. та від 1 березня 1666 р. Тут слід зазначити ще й релігійний момент, який відіграв не останню роль у наданні пільг грецьким купцям: греки в очах українських гетьманів і духовенства були мучениками, страждальцями за віру.

У перші десятиліття XVIII ст. сума зібраного індуктового збору становила близько 10 000 руб. У 1731 р. вона зросла до 20 000 руб., 1740 р. – до 27 000 руб. на рік [10]. На час скасування російським урядом митних зборів на Гетьманщині, тобто на 1754 р., евекта й індукта, які надходили до військового скарбу з усіх полків, крім тих земель, що відійшли до Нової Сербії, становили 48 148 руб. 85 коп. – 1/4, а в 1730–1740 рр. – 1/3 – 1/2 гетьманського скарбу [11].

Таким чином, на початку XVIII ст. прибутки від зовнішньої торгівлі в структурі фінансових систем як Гетьманської України, так і Росії займали провідне місце. Але якщо в Гетьманщині митні збори були 35–50 % у структурі бюджету, то в Росії вже на початку XVIII ст. тенденції радикально змінилися. У 1680 р. митні прибутки в російському скарбі становили 53 % (650 223 руб. з 1 220 367 руб. загальних прибутків), у 1724 р. – 13,5 % (при загальних прибутках скарбу 8 654 727 руб.) [11]. Таке співвідношення доводило, що у фіскальній системі Гетьманщини продовжував панувати непрямий податок, а це свідчило про слабкий рівень промислового розвитку й нестачу капіталів українського купецтва для створення мануфактурного виробництва.

Комерц-колегія для з'ясування обсягів та напрямків переміщення товарів через українські лівобережні міста створила спеціальну комісію під головуванням Василя Івановича Блеклова. Тоді ж київському генерал-губернатору П. А. Голіцину надійшло розпорядження про надання допомоги В. Блеклову, а гетьману І. Скоропадському – грамота такого ж змісту. На початку 1721 р. В. Блеклов доповів у Комерц-колегію про виконання завдання й додав до рапорта реєстр товарів експорту й імпорту за 1715–1720 рр.

Зміст складеного В. І. Блекловим реєстру було визначено інструкцією, яка передбачала відповіді на 7 запитань: 1) які товари вивозять із міст Гетьманщини в Польщу, Туреччину, Пруссію, що звідти привозять; 2) які російські товари вивозяться через Гетьманщину в Західну Європу і які товари туди ж вивозили 15–20 років тому; 3) такі ж порівняльні дані про прогін через митниці худоби на продаж; 4) які російські й іноземні товари продаються на Свинському ярмарку і якими товарами там торгували на початку століття; 5) яку індукту й евекту збирає відкупник, якими грошима; 6) чи є скарги купців і що треба зробити для розвитку торгівлі; 7) чи в належному порядку утримуються прикордонні митниці.

У зв'язку з відсутністю записних книг індукти до 1715 р. Блеклов подав відомості тільки за 1715–1720 рр., отже, він не міг знайти дані про торгівлю початку XVIII ст. У рапорті він зазначив, що мито з відкупу збирає ніжинський індуктор П. Лукін з розрахунку 3 коп. з 1 рубля російськими грошима, що скарг

купців на утиски відкупника він не чув. Додані до рапорта В. Блеклова в Комерц-колегію 11 реєстрів дозволяють визначити напрямок торговельних шляхів, асортимент і товарні маси експорту та імпорту щодо кількості. Реєстри В. Блекова складено на підставі реєстрів факторів (індукторів, екзакторів) різних міст і митниць: Києва, Ніжина, Переяслава, Стародуба, Ромен, Чернігова, Переволочної.

Відповідно до змісту реєстрів можна стверджувати, що 1715 р. із міст Гетьманщини за кордон відправлялися переважно хутро (30 найменувань), воли, полотно, крашенина, китайка, шовк, юхта, ладан, чай, бадан. Це були товари російського, українського, а також східного походження. Східні товари, доставлені ніжинськими греками, відправлялися головним чином на західноєвропейський ринок. У Москву відправлялися такі товари: 33 копи заполочі, 4 копи кумачу, 8 пудів воску, 14 пудів сала. З Польщі й Туреччини, які в реєстрі зазначені разом, через Білу Церкву на Гетьманщину доставлялися різноманітні тканини, переважно дорогі (оксамит, атлас, сукно, полотно швабське), пояси, килими, сап'ян, коси, ножі, папір, прянощі, східні фрукти. З Москви в Україну привозилися: фарба, ладан, перець, папір, цукор, хутро лисиць, горностаїв, білок, зайців, норок, шкури астраханських овець тощо. Що стосується достовірності, то дані, які потрапили в реєстри, можуть бути тільки заниженими. Індукторам не було ніякого сенсу завищувати відомості, а знижені показники давали їй меншу суму зібраного мита, яке вони взяли у держави на відкуп, отже під час чергового взяття мита на відкуп можна було заплатити в державну скарбницю меншу суму [12].

З середини XVIII ст. у зв'язку зі зростанням промислового виробництва, появою нових міст, розширенням державного апарату, армії відбувається збільшення ємності внутрішнього ринку, що позитивно впливає на інтенсифікацію торгівлі. Важлива роль у цьому відводилась демографічному зростанню. Збільшення населення відкривало перед виробником і купцем нові перспективи, а це вело до подальшої торговельної спеціалізації та активності. В середині та другій половині XVIII ст. номенклатура українських товарів Лівобережної України суттєво не змінилась, лише після скасування митного кордону між Гетьманщиною та Росією її обсяги зросли. Серед найпопулярніших українських товарів залишались: худоба і продукти тваринництва, тютюн, вовна, горітчані вироби. Українське купецтво та землевласники щорічно вивозили в Росію тисячі пудів тютюну. Бунчуковий товариш Лубенського полку П. Політика повідомляв у 1751 р. до канцелярії гетьмана К. Розумовського, що він купив у Ромнах і зібрав на своєму маєтку 2712 пудів тютюну й просив дозволу на право продажу його в Москві [13]. До Москви лише у березні – липні 1755 р. з України вивезено 11209 пудів тютюну [14, арк. 1–3]. Усі товари, що експортувались українським купецтвом, а також імпортувались іноземцями з України після 1754 р., проходили через прикордонні митні застави: Васильківську, Стайківську, Переяславську, Кам'янську, Сорокошитську, Кременчуцьку. За 1767 р. митні збори з імпорту – експорту на цих митницях становили 145 776,74 руб. та

824 єфимки, 824 півєфимка та 60 чвертьєфимків. Зазначимо, що до 1754 р. евекта та індукта давали 44–48 тис. руб. на рік [15, арк. 27].

Митно-торговельні статистичні матеріали, особливо першої половини XVIII ст., розпорошені, фрагментарні й не дозволяють повністю систематизувати інформацію щодо кількісних показників зовнішньої торгівлі Лівобережної України за різними географічними напрямками. Виходячи з наявних джерел, ми можемо стверджувати, що більша частина товарів тваринницького походження реалізовувалась у Росії. Якщо брати показники реєстру В. Блеклова за 1715–1720 рр. та Курські митні книги, то з такого товару, як велика рогата худоба, перевага російського ринку над східноєвропейським за кількістю голів була приблизно 25 %, а за вартістю – 49 %. У той час, як до Росії спрямовувались лише сирі шкіри, до Східної Європи – оброблена шкіра (юхта).

Аналіз даних уже російських митниць (1758–1762 рр.) демонструє, що експорт промислових товарів і сільськогосподарських продуктів значно збільшився: за 4 роки вивезення текстильних виробів зріс у 2 рази, заліза – у 8,9 рази, паперу – у 7,8 рази, канатів – у 4 рази. При цьому українське купецтво виступало в 70 % комерційних угод як імпортери. Лише в 1762 р. в митницях Лівобережної України пройшли митне оформлення такі промислові російські товари: 6875 пудів заліза, 2175 пудів чавуну, 159 аршинів білого полотна, 3700 шовкових поясів “московської роботи” [16, арк. 5, 6, 7]. Це свідчило, що після скасування україно-російського митного кордону територія Гетьманщини втратила транзитний статус, митний кордон імперії просунувся до кордонів Австрійської імперії та Речі Посполитої, що дозволило здешевити російські експортні товари, а також отримувати дешевший імпорт. Фінансовий вигравш від ліквідації гетьманської евекти та індукти можна зараховувати до провідних факторів, що вплинули на інтеграцію Лівобережної України до імперської митної системи.

Розвиток запорозької торгівлі в першій половині XVIII ст. позначався специфічними особливостями та суперечностями у транзитній, зовнішній та внутрішній торгівлі, що конкретизувались напрямками торговельних рухів, товарообігом та прибутками, які отримувало Військо Запорозьке.

Найбільш традиційною для Вольностей була транзитна торгівля, прибуток від якої Запорожжя мало вже тоді, коли торгівля власним продуктом тільки зароджувалась. Через Запорожжя проходили товари, які везли з Росії, Гетьманщини, Польщі до Туреччини й Криму та у зворотному напрямку. Частина товарів залишалась у Січі для внутрішніх запорозьких потреб.

Екстенсивна економіка господарювання як татар, ногайців, так і запорожців передбачала господарське освоєння нових земель, а різниця в господарсько-культурних типах давала можливість територіям у безпосередній близькості до російсько-турецького кордону 1739–1740 рр. стати зоною не тільки серйозної конкуренції, але й інтенсивного взаємопроникнення економічних систем Запорожжя й Криму.

В умовах тривалого миру прискорилися процеси заселення та соціально-економічного розвитку Південної України, запорозька та кримська адміністрації намагалися слідкувати за колонізацією регіону. Можна спостерігати тенденцію до посилення господарського освоєння південних паланок Запорозьких Вольностей та колонізації закордонних територій на півдні, що пов'язано з російським просуванням із півночі. Багато запорозьких стаціонарних поселень розташовувалося на татарській території зі збереженням протекції Коша. Запорожжя й Крим конкурували в організації перетинання кордону і довозу товарів. Бажання збільшити прибутки Коша спонукало запорожців влаштовувати і контролювати перевози на татарській території, перешкоджати встановленню татарських перевозів.

На середину XVIII ст. від транзитної торгівлі запорожці отримували порівняно невеликі прибутки. М. Слабченко наводив такі дані: 1745 р. – 284.55 руб., 1749 р. – 591.59 руб., 1751 р. – 798.63 руб. індукти-евекти. Остання, за його підрахунками, становила 2 %, а, відтак, прибутки від транзитної торгівлі дорівнювали мінімум 13 тис., максимум 40 тис. руб. [17, с. 353]. Разом із тим з другої половини XVIII ст. російський уряд почав уживати заходів щодо контролю над південним напрямком транзитної торгівлі Запоріжжя, які особливо посилились після проведення 1753–1755 рр. у Росії митної реформи. Вони конкретизувались регламентацією предметів транзитної торгівлі, що йшли потоком до Туреччини та Криму; упровадженням на Микитинському перевозі посади перекладача, який призначався Колегією іноземних справ і видавав білети всім, хто їхав у південному напрямку. Посилилось намагання встановити контроль і над зборами з перевозів. Саме через це зросло значення Бугогардівського перевозу, де посилювався потік товарів південно-західного напрямку. Це не залишилось непоміченим російським урядом. 11 червня 1774 р. командуючий другою армією В. Долгоруков ордером кошовому П. Руденку повідомляв про вільний проїзд Переволочанським, Кременчуцьким, Кодацьким та Микитинським перевозами, в той час як при проходженні через Бугогардівський перевіз сплачувалось з воза по 20 коп. [18, арк. 52]. Гроші з перевозу ділили на три частини і лише одна з них надходила до Коша [18, арк. 42]. За рапортами полковників І. Сухини та О. Колпака, з 6 липня по 14 жовтня 1772 р. було зібрано 300 руб., а 24 жовтня 1772 р. – 194 руб. 40 коп. [18, арк. 29, 18]. 7 серпня 1774 р. в рапорті полковника В. Пугача повідомлялось, що за липень з перевозу було зібрано 155 руб. [18, арк. 60, 75].

Зовнішня торгівля Війська Запорозького розвивалась південним, північним та західним напрямками. М. Слабченко визначав її річною сумою 100 тис. руб. [17, с. 349]. Серед предметів запорозького експорту пріоритетними були риба, худоба та хутра. Певною мірою можна погодитись із поглядом О. Єфименка, що риби належало провідне місце у запорозькому експорті, а українці, поляки та турки самі приїздили по рибу, яку запорожці могли заготовляти завдяки запасам солі [17, с. 351].

На південному напрямку торговельними партнерами були Кримське ханство і Османська імперія. За Белградським трактатом, Росія не могла мати власних кораблів на Чорному морі, а торгівлю дозволялось проводити лише за посередництвом турецьких суден, що змушувало запорожців везти свої товари до Очакова, а там або продавати, або міняти. У свою чергу, Крим-Гірей з Очаківським пашею заборонили великим турецьким суднам прохід до Запорозжя. Відтак, товари розвантажували у невеликих річкових гаванях і лише потім везли їх до Січі [19, арк. 293]. Пізніше Крим-Гірей, заснувавши Гезлевську (Козловську) митницю, змусив судна, що йшли в Запорозжя, розвантажуватись і відправляти товари суходелом у Гезлев. Негативно впливала на запорозьку торгівлю й російська система відкупу мита. Шемякін, що 1758 р. уклав контракт з російським урядом на збір митних податків, ініціював розпорядження не пускати турецькі судна з Чорного моря в Запорозжя, мотивуючи це відсутністю у запорожців відповідного капіталу для торгівлі. Отже, Запорозжя знаходилося під тиском об'єктивних факторів конкуренції в сфері міжнародної торгівлі.

Торгівля запорожців з татарами була найбільш традиційною і вже впродовж першої половини XVIII ст. значно розширилася. Головними місцями торгівлі запорожців із татарами були Січ, Перекоп, Кафа, Гезлев (Козлов). Із Запорозжя вивозили хутро, полотно, шкіру, тютюн, частково хліб. У 1750 р. Кадій Кафи Абдульфаттах у листі до київського генерал-губернатора М. Леонтєва запрошував торговців приїздити торгувати [19, арк. 410–411]. Проте Вольності перебували залежно від тих умов, які пропонував кримський уряд. Тому такі розпорядження кримського хана, як заборона торгувати за кримські башлики та ввозити на півострів мідну монету, обмежували торгівлю. У той же час традиції зносин Війська Запорозького з Кримом були настільки міцними, що торгівля між ними не припинялась навіть під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Головними торговельними партнерами Запорозжя на північному напрямкові були Росія та Гетьманщина. Звідти Січ довозила найбільше товарів. А. Скальковський серед партнерів окремо виділяв Нову Сербію та фортецю св. Єлизавети, В. Голобуцький – Лівобережну Україну як головного торговельного партнера Запорозжя. І дійсно, Гетьманщина була одним із пріоритетних напрямків запорозької торгівлі. Запорозжці вивозили різні товари на ярмарки Стародуба, Миргорода, Лубен, Ромен тощо. При цьому не виключався обмін товарами, наприклад продукцією скотарства, яку запорозькі купці обмінювали на горілку.

У 30-х рр. XVIII ст. торговельний обіг Запорозжя був невеликий, тому російський уряд не надто втручався у ведення торгівлі запорожцями. Після 1755 р. ситуація змінилась і контроль як за товарами, так і за запорозькими прибутками з боку російського уряду став жорсткішим. На запорозький експорт на цьому напрямку впливала політика обмеження, до якої вдавався російський уряд, тому запорозжці не могли везти у північному напрямку більше товарів ніж дозволяв уряд. Згідно з указом від 25 січня 1760 р. встановлювався перелік товарів, які

можна було безмитно провозити в Січ, проте зоборонялося везти до Криму й Польщі сукна, шовкову матерію, китайку, шнурки, коси, камфору, ножі, леза.

Серед товарів, які йшли на південь і позначені у запорозьких реєстрах 1755 р., були: житнє та пшеничне борошно, пшоно, горілка, винні солоди, мед, нитки на риболовецькі сіті, тканини, сало, шкури рогатої худоби та овець, овеча вовна, порох, рушниці. До Гетьманщини козаки везли рибу, сіль, лисяче та вовче хутро, коней, рогату худобу [20, арк. 8–10]. У додатковому реєстрі, складеному 1 жовтня 1755 р., серед предметів, що ввозилися для продажу на Запоріжжі, зазначено: залізо, конопляна олія, сорочки та свити, папір та сургуч, овечі смушки, гречане борошно, риболовецькі сіті та неводи, конопляні мотузки та канати для риболовецьких неводів, тютюн, дьоготь, рогожі, циновки, перець. У реєстрі від 1 жовтня 1755 р. серед товарів, що надходили з Гетьманщини до Січі, зазначались: сукна, тканина, нитки, голки, наперстки, точильне каміння, залізо, цинк, мідь, сало, тютюн та ін. [21, с. 15].

Давні традиції мали торговельні відносини Запорозжя з Польщею. Головними центрами польсько-запорозької торгівлі були Умань, Корсунь, Торговиця. Із Запорозжя везли коней, рогату худобу, хутра, рибу, сіль, сало, сир, віск тощо. Польські купці, в свою чергу, їздили у Запорозжя по сіль. Також через Польщу запорожці часто їздили до Львова, де продавали солену та в'ялену рибу, а також і волів, якими привозили товар. Щорічно з Польщі запорожці довозили товару на 20–30 тис. руб. В. Голобуцький зазнавав, що головним товаром польсько-запорізької торгівлі була горілка [22, с. 305].

Збільшенню зовнішньоторговельного обігу Запоріжжя сприяло й те, що серед запорожців, усупереч усталеній традиції, формувався прошарок купецтва. Кількісний склад, а особливо активність запорозьких купців, можна простежити, проаналізувавши проходження товарів через Переволочанську, Кременчуцьку та Царичанську митниці у 1764–1767 рр. (російські митниці на кордонах Запорозжя). За цей час через митні пункти пройшло 100 торговців. За своїм походженням у 1764 р. це – три російських купці, 4 українських, один незазначений та 12 запорозьких козаків; у 1765 – 1 російський купець, 4 українських та 18 запорозьких козаків; у 1766 р. – 1 російський купець, 10 українських купців та 21 запорозький козак, у 1767 р. – 5 українських купців, один грецький, один священик та 16 запорожців [23, арк. 23]. Така соціальна еволюція структури Запорозжя вказувала на поступове розмивання військового елемента. Козацький елемент перетворювався на звичайного суб'єкта господарських відносин. Це призводило до еволюційної руйнації звичаєвих правових норм, тому що правила комерції XVIII ст. потребували юридичного забезпечення. Але господарювання та комерція в умовах формального права гостро порушувала питання фіску. В умовах мануфактурної економіки й удосконалення державної бюрократії будь-яка держава, в тому числі й Російська імперія не могла довго спокійно споглядати величезну територію, яка знаходилась за межами фіскального нагляду.

Про складний характер функціонування митних систем Росії, Запорожжя, Гетьманщини свідчить архівний документ: записки курського купця Михайла Однорядкіна. На початку 60-х рр. XVIII ст. в Російській імперії було проведено декілька урядових заходів, які мали сприяти розвитку зовнішньої торгівлі, а точніше експорту російських товарів та вдосконаленню митної системи держави: так, було ліквідовано торгові монополії, митниці переведено на державне утримання, велася підготовка нового тарифу і т. д. З іншого боку, в цей час право російського купецтва торгувати на території Османської імперії вже було закріплено російсько-турецькими договорами, але фактичний стан справ у російсько-турецькій торгівлі свідчив тільки про початок розв'язання даної проблеми. На цей час європейське купецтво мало вигідніший статус у Туреччині, ніж російське, адже укладені між європейськими державами та Туреччиною договори надавали представникам цих країн суттєві привілеї щодо сплати мита та захисту їхніх прав на території самої Туреччини. З іншого боку, особливості організації внутрішньої торгівлі та в цілому внутрішньої політики Туреччини середини XVIII ст. самі по собі не сприяли розвитку російсько-турецької торгівлі, особливо враховуючи практичну відсутність державної підтримки російського купецтва на території Османської імперії [32]. Особливе значення у висвітленні стану російсько-турецької торгівлі в 60-х рр. XVIII ст. має думка безпосередніх учасників цього напрямку зовнішньої торгівлі, тобто представників купецтва. Саме погляд купця, який займався зовнішньою торгівлею, представлено в документі, що був виявлений Ю. І. Головко у справі "О доходах в Темерниковской таможене. 1765 г." Сам документ з описом обставин торгівлі має назву "Обстоятельства о торге российского купечества от Темерниковского порта и Сечи Запорожской на судах турецких подданных" і підписаний курським купцем Михайлом Однорядкіним, який, згідно з його власним підписом, з 1752 знаходився у купецьких справах у Молдавії, Валахії, Туреччині, островах Архіпелагу, Середземному морі та в Єрусалимі. Документ має дві логічні частини: перша - складається з 1 по 21 пункти включно і присвячена опису головних проблем, які супроводжують торгівлю російського купецтва в Туреччині; друга - з прохань та пропозицій на ім'я Катерини II, які мали б допомогти усуненню описаних перешкод та запобігань їх впливу на розвиток російсько-козацько-турецької торгівлі.

Для повноти характеристики торговельно-митних процесів у Причорноморському регіоні (XVIII ст.) доцільно розглянути митні процедури Кримського ханства. Після укладення договору про військово-політичний союз Кримського ханства і Туреччини за турецькою митною зоною закріплювалось кримське узбережжя з портами Кефе, Азак, Керч, Тамань, Копу. На цю територію поширювався митний суверенітет Османської імперії. Мита на користь султанської казни стягувалися лише за експорт, імпорт та транзит, який проходив через порти Чорного моря. У той же час внутрішні й прикордонні перекопські мита залишалися в компетенції кримських ханів. Також до ханської казни

стягувались ринкові мита з торгівлі, яка відбувалася на території міст, що входили до турецької митної зони.

В. Сирочковський визначив три митних пости на північному кордоні Кримського ханства, що вже діяли на початок XVI ст.: Ор-Капу, Озу, Іслам-Керман (побудовані між 1504–1507 рр.). Згідно з ярликом Хаджі-Гірея торгові мита стягувалися також у Кирк-Ере, Кефі, Керчі. Каравани, що рухались Кипчакським степом, зупинялися для сплати мита у фортеці Фарах-Кермен [25, с. 23].

У середині XVIII ст. Кримське ханство не мало вже тієї могутності й значення, якими славалося за 100–50 років до того. Походи фельдмаршалів Мініха й Ласці під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр. завершилися цілковитою перемогою російської армії. На півострові, ногайські феодали якого були позбавлені можливості жити за рахунок грабівницьких походів на українські землі, дедалі більшого значення набуває розвиток сільського господарства, ремесел і торгівлі. Хан Селім-Гірей, який правив у 1740–1742 рр., “очевидно, мав більшу схильність до спокійних справ внутрішнього правління, ніж до войовничих справ”.

Дворянство, мурзи, беї, які втратили старі джерела збагачення (пограбування населення сусідніх територій, работорівля), прагнули підвищити товарність господарства і вийти на зовнішній ринок. Кримські торгові міста були єдиними, крім Очакова, портами, звідки відправлялися вантажі за море. Тут, починаючи з давніх часів, не згасла цивілізація, центром її були міста, багато з яких відзначалися своїми розмірами [25, с. 167]. З середини XVIII ст. зростає їх роль і як центрів економічного життя ханства.

Морська торгівля відбувалася в Кефі, Гезлеві (Євпаторія), Балаклаві, Єнікале та Керчі. Кефа була не тільки великим портом, але й найбільшим містом Північного Причорномор'я. Турки називали її Кучук-Стамбулом (малим Стамбулом). За спогодами французького мандрівника Шардена, Кефінський порт одночасно вмщував до 400 суден. Приморські портові міста Криму були також центрами ремісництва та дрібного товарного виробництва, торгівлі й грошового обміну. У середині XVIII ст. вони стали важливими центрами економічного життя ханства.

Експортна торгівля кримських портів спеціалізувалася на відправці різних вантажів: зерна, солі, вина, овець, вовни, ікри, риби, зброї, овочів, фруктів, воску, земляного мила. Особливо багатим, за словами сучасників, півострів був на хліб. У великих обсягах зерно (особливо пшениця та ячмінь) постачалося з материкової частини від податних хану народів. На думку В. О. Голобуцького, у доставці хліба в Крим досить суттєвою була роль запорозького козацтва. Під час Семирічної війни 1756–1763 рр. турки й татари купували хліб у містах і селах прикордонних районів Правобережної України для вивезення у Пруссію. Серед зернових, що вивозилися з Криму, важливе місце займала пшениця, яку щороку відправляли в Константинополь на 100–150 суднах.

Головне призначення хлібної торгівлі полягало в забезпеченні продовольством столиці Османської імперії. Хлібна торгівля була монополією

турецького султана, і всі кораблі приходили від нього з ярликами. Будь-яке вивезення зерна з Криму не в Османську імперію заборонялося, цьому сприяла також діяльність Кефінської митної зони.

Зовнішня торгівля базувалася на митно-тарифній системі, що нагадувала турецьку. До правління останнього кримського хана Шагін-Гірея мито стягувалося за все: за ввезені товари, за ті, що вивозилися, від 3 до 6 відсотків з вартості всієї партії вантажу. У той же час французи, які будували свої торговельні відносини з Портою на засадах угод – “капітуляцій” (перша укладена в 1525 р. і створювала режим найбільшого сприяння для французького купецтва) та довгий час виступали політичними союзниками, сплачували тривідсоткове мито, з турків брали 4 %, а з українського, російського та польського купецтва – 6. Чіткіше збір мита регламентувався в тарифі Шагін-Гірея від 1 вересня 1780 р. Цей документ був важливою подією в економічному житті ханства навіть після приєднання Криму до Росії, відповідно до нього мито збиралося аж до 1787 р. У той же час існувало багато внутрішніх мит, які були великою перешкодою для розвитку внутрішньої торгівлі Криму. Біля міських воріт Перекопа, Кефи, Гезлева за ввезення й вивезення товарів брали додаткове мито. Навантажений віз оцінювався за кількістю тяглової сили: 4-воловий коштував удвічі дорожче 2-волового [25].

На півострові митниці функціонували в Перекопі, Арабаті й усіх портових містах. Доходи від зовнішньої торгівлі займали значне місце в державній казні. Але в Криму й у XVIII ст. мито з Кефи та Єнікале йшло турецькому султану, що відчутно збіднювало ханські прибутки. Гонитва за швидкими доходами спричинила продаж митниць на відкуп чиновникам чи забезпеченим купцям, не тільки своїм, а також і яничарським, а потім і російським. Відкупник брав пристань, заплативши зазначену суму в казну, а потім довільно збільшував мито, роблячи для себе “барисш”. У 1762 р. Гезлевську митницю віддали на відкуп яничару Агі, який жив в Очакові. Це призвело до заборони прямого торгового судноплавства між Запорозькою Січчю й Туреччиною. Тепер купцям, які прибували до Очакова, доводилося спочатку везти свої товари сухим шляхом у Гезлев для сплати мита й отримання фірману (документ, що підтверджував сплату мита), а потім відправлялись у Запорожжя. Сплативши мито, купці також отримували іменний ярлик з печаткою на вільний проїзд. Безумовно, все це перешкоджало розширенню торгівлі, гальмувало її розвиток.

Важливе місце в торгівлі та митних доходах ханства займала сіль. Вона часто служила еквівалентом обміну на деякі товари, зокрема сіль і срібло для виробництва ханської монети. Сіль часто віддавалася на відкуп разом з митницями своїм або турецьким чиновникам. Її вивозили з керченських і гезлевських озер. Прибутки ділилися між ханством і спадкоємцем престолу. Щорічний продаж євпаторійської солі сягав 70000 піастрів. Відкупник ханської митниці віз солі у 80 кіле (160 пудів) продавав за піастри. Для підвезення солі від озер до пристані підраджалися місцеві жителі. Підряди завжди були вигідними. Сіль купувалася на озері, один кіле коштував 5 коп., а за привезення до берега платили з воза від 60 до 90 коп. Іноді траплялося, що видобуток значно

перевищував потреби закордонної торгівлі. У такому разі митний відкупник отримував від хана дозвіл платити за всі товари сіллю таку ціну, яку він сам призначав. Таким чином, ханські відкупники мита мали повноваження не лише регулювати митні відносини, а також використовувати стратегічні ресурси для поповнення казни товарної номенклатури внутрішнього ринку.

Після набуття Кримським ханством незалежності від Османської імперії за результатами Кучук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. хани змогли поширити свій митний суверенітет і на кримські порти. Незважаючи на державний суверенітет ханства, турецький султан залишався духовним лідером для кримських ханів, а для набуття легітимності влади новим ханом потрібна була ухвала султана. Хан Шагін-Гірей, який намагався проводити якомога незалежнішу політику від Стамбула, вмів використовувати тарифну політику для досягнення своєї мети. У 1777 р. Шагін-Гірей заборонив відвантажувати зерно до Стамбула, поки султан не визнає його справжнім ханом. Як тільки це відбулося, він, з політичних міркувань, дозволив навантажувати кораблі зерном у Козлові й Кефі без мита, відмінивши навіть “восьмипарне” мито (16 коп) з кожного кримського кіле (1 кіле – 2 пуди 10 фунтів). Але через деякий час цей привілей було скасовано й мита на зерно збільшуються. Бажаючи бачити прихід турецьких кораблів, заповнених іншими товарами, встановлюється мито з кіле зерна від 10 до 15 пар (1 пара – 2 коп), що надавало перевагу заможним купцям. Хто із судновласників приходив до кримських портів з кораблями, повними товарів, платив 10 пара; з половинним завантаженням – 12, а з порожнього брали 15 пара. Для “вільних рейсів”, що приходили без султанських ярликів, вимагали від 15 до 20 пара і, крім того, половину судна завантажували сіллю [25].

Таким чином, у наведеному матеріалі можна знайти підтвердження тих митних механізмів, з якими зустрічалось російське купецтво на кордонах Кримського ханства і зазначених у записках М. Однорядкіна.

Митна політика як Коша, так і Кримського ханства не завжди була вираженою, але її треба визнати як гнучку, що реагувала на зміни обставин і підтримувала торговельну вісь Запорожжя – Крим. Маючи митні пільги, Запорожжя перетворилося в специфічного посередника в транзитній торгівлі, від чого російська казна втрачала прибутки. Тому проекти уряду щодо перенесення державних митниць на запорозько-татарський кордон та обкладання митом запорозьких товарів викликали у січовиків протидію.

Запровадження 28 квітня 1722 р. Малоросійської колегії і скасування гетьманського правління не порушили практику митного управління в Україні, але велика кількість скарг до сенату щодо дій відкупників змусили сенат у 1731 р. ухвалити практику передання індукти на відкуп “охочих людей” на обмежений строк, не більше 6 років для одного відкупника. У тому ж таки році сенат ухвалив “дать торг” тільки українським мешканцям, “не примешивая греков и протчих приезжих из-за границ и великороссийских людей”. Згідно з імператорською резолюцією на сенатській доповіді відкуп у сумі 20 000 руб. терміном на 6 років передано ніжинському війтові Петру Стерієву, відкупні гроші необхідно було “по

третья года” сплачувати в Канцелярію міністерського правління. Подальшим кроком у цьому напрямку був сенатський указ від 8 грудня 1748 р., за яким Генеральна Військова канцелярія мала призначити для екзакції індуктового збору “из знатных природных и оседлых, искусных к тому малороссиян”. Ці екзактори мусили збирати індукту й віддавати її до Військового скарбу “и тех сборных денег без указа из сената ни в какие расходы не держать” [26]. Як ми вже зазначали, евекта й індукта були одними з основних джерел надходження коштів до військового бюджету. Проте російський уряд намагався спрямувати прибутки з цих зборів на свої потреби. Так, 11 грудня 1742 р. було видано імператорський указ, згідно з яким “употреблялись те индуктные деньги з прочими тамошними малороссийскими доходами на гусарские полки” [27].

Насправді ж російський уряд був засипаний скаргами про те, що указ від 11 грудня 1742 р. порушував одвічні права козацької старшини. До речі, остання користувалась особливим привілеєм, наданим ще гетьманом Б. Хмельницьким, який дозволяв їй провадити свої торговельні операції, не сплачуючи ні евекти, ані індукти. Царський уряд задовольнив вимоги козацької старшини. Потреба у людях для оборони Півдня змушувала Петербург прислухатись деякий час до цих вимог старшини. Тому російський уряд не наважувався втручатися в митні збори Гетьманщини аж до 1757 р. З відновленням у 1750 р. гетьманства в Україні індукту й евекту збирали вже на гетьманський уряд.

У той же час успішна реалізація проекту П. І. Шувалова щодо скасування внутрішніх мит на теренах самої Росії прискорила розгляд питання про порядки на території України [28, с. 821]. З січня 1754 р. портові та прикордонні митниці приступили до збирання мит на загальних підставах. Але в указі 4 січня 1754 р. не було спеціально обумовлено, як бути зі збиранням мит із товарів, які ввозилися з України та вивозилися в Україну. Тільки стосовно найважливіших експортованих Гетьманщиною товарів (прядива, сала, воску) містилася вказівка, щоб із них у Брянській, Сівській та Курській прикордонних митницях не брали 13-копійкового мита, оскільки воно буде зібрано в портах під час продажу цих товарів.

Установлення 13-копійкового мита на кордоні між Росією й Гетьманщиною торкалося також інтересів великих купців та мануфактурників, наприклад, власників суконних мануфактур, які отримували з України вовну. Через це Комісія з мит спеціально розглянула питання про порядок збирання мит на кордоні з Гетьманщиною. На думку Комісії, крім прядива, воску та сала, необхідно було звільнити від збирання 13-копійкового мита ряд інших товарів, що завозилися з України. Проти виступив лише колезький радник К. Матвеев. Він висловився за звільнення від 13-копійкового мита лише прядива, воску та сала, які були названі в указі від 20 грудня 1753 р. Із решти товарів, що вивозилися з Гетьманщини до Росії, необхідно, на його думку, стягувати в прикордонних митницях 13-копійкове мито. У сенаті це питання обговорювалося 11 січня 1754 р.,

сенат погодився з думкою К. Матвеева, а думку більшості членів Комісії відхилив [29].

Після цього сенатського визначення (18 січня 1754 р.) митний бар'єр між Росією та Україною продовжував існувати. Так, під час ввезення українських товарів замість колишнього мита за явку грошей у розмірі 2,5 коп з карбованця почали брати 13 коп, у тому числі з товарів, у яких була зацікавлена російська промисловість (вовна, шкіра, сира шкіра). Під час вивезення російських товарів на Гетьманщину замість внутрішнього 5-відсоткового мита почали стягувати внутрішнє мито в розмірі 13 коп з карбованця. Торгово-промислові кола Росії не могли змиритися з таким рішенням. У зв'язку з цим у Комісії було розглянуто ряд проектів, які відображали погляди великого російського купецтва й мануфактуристів про перенесення прикордонних митниць з кордону між Росією та Гетьманщиною на західний кордон останньої, яку в Комісії називали "державним кордоном".

Підтримуючи ці проекти і повторюючи їх основний зміст, Комісія з мит запропонувала створити прикордонні митниці "по государственной границе", а саме: головну митницю в Києві та по боках від Києва – в Сорокошицях, Мглинах, а для приїжджих купців з Криму – в Переволочній. На думку Комісії, крім цих митниць, необхідно заснувати ще митниці в районі Стародуба, в Полтаві й Кременчуці. Після того, як митниці будуть створені, Комісія пропонувала ліквідувати на Гетьманщині індукту й евекту. Таким чином, Комісія з мит, беручи до уваги попередні проекти, запропонувала сенату розгорнутий план перебудови митних порядків в Україні. Як і раніше, головною метою цього проекту було включення Гетьманщини до складу територій, на які поширювалася юрисдикція митної системи Росії, тобто створювалися умови для просування російського купецтва на український ринок. У зв'язку з цим представники старшини рішуче виступили проти плану перебудови митних порядків Гетьманщини. Їх погляд було викладено в поданні гетьмана К. Розумовського сенату, складеному генеральним писарем А. Безбородьком і військовими писарями В. Туманським та І. Лебединським. Але сенат, розглянувши 14 березня 1754 р. подання гетьмана, прийняв рішення про зміну митних порядків в Україні і подав свою доповідь для затвердження імператриці Єлизаветі Петрівні. Імператриця затвердила доповідь сенату і вже 15 липня 1754 р. видала указ "Об уничтожении индуктаго сбора и о взимании с товаров, привозимых из Малороссии в Россию и из Росси в Малороссию, одних вновь положенных пошлин". Отже, індукта й евекта в торгівлі між Гетьманщиною та Росією скасовувались.

Ми розглянули юридично-формальні підстави поширення російської митної системи на територію Гетьманщини, але практичні митні функції на території Лівобережної України російська влада розпочала реалізовувати вже у другому десятиріччі XVIII ст. Для контролю за зовнішньою торгівлею, а також для запобігання втечі селян та протидії гайдамацькому рухові російський уряд створив широку мережу прикордонних форпостів. Так, у 1714 р. київський губернатор Дмитро Голіцин дістав розпорядження заснувати на польському та

литовському кордонах застави. Службовці цих форпостів також повинні були стежити, “щоб заборонених товарів через кордон не провозили”. Київські губернатори, які фактично контролювали зовнішню торгівлю Лівобережжя, намагалися спрямувати її в основному через Київ. Кожен купець, який хотів придбати або продати товари за кордоном, мусив спочатку дістати дозвіл місцевих урядових органів на виїзд: міщани – у магістраті або ратуші, представники інших верств населення – у сотенному або полковому правлінні. Згодом він подавав клопотання до Київської губернської канцелярії. Службові особи канцелярії перевіряли всі товари й гроші, що їх віз купець, установлювали особу купця, його челядників та фурманів, а дані про них надсилали до губернської канцелярії. Купців ознайомлювали з указом про заборону вивозити за кордон певні види товарів і вимагали від них письмове зобов’язання на його виконання. Сплативши в губернській канцелярії “печатную пошину”, купці отримували перепустку і їхали до форпосту, де знову ретельно перевіряли товари й гроші, а також осіб, що супроводжували купця. Тут купці сплачували індукту й евекту. Такий же контроль проходили й іноземні купці.

У Державному архіві міста Києва збереглося кілька таких документів, так званих “віденій”, які вносилися до “Книги права Магдебурзького Ратуши Киевской”. Наведемо окремі з цих документів: “1716 року, січня 13 дня за наказом “сиятельного и превосходительного” воєводи і губернатора Київського Дмитра Голіцина з’ясовано, що міщанин київський Человил хоче виїхати за кордон “... до ляхов за купецьким промислом. При собі має десять золотих талерів для закупівлі товарів. Поруку за Человила в Ратуші дав місцевий купець Михайло Малечко. Виїзд Человила за кордон дозволено” [32, арк. 6].

В іншому документі, датованому 10 січня того ж року, зафіксовано, що до магістрату звернувся міщанин, купець Іван Павлович із заявою, що він разом із двома “... хоча ехатъ за границу до Немецко” для закупівлі товарів. І для їх купівлі везе з собою “червеного золота талери” (суму грошей не зазначено). Поруку за І. Павловича дав Михайло Малечко. Виїзд “на тую сторону” купцеві і двом міщанам, що супроводжували його, дозволено. До документа прикладено печатку Київського магістрату [32, арк. 5–5 зв.].

Виконуючи доручення губернатора, магістрат не лише контролював в’їзд-виїзд іноземних купців до міста, стягував з них відповідні митні платежі, але й забезпечував нагляд за ввезенням і вивезенням з Києва російських та іноземних грошей, а також за таємним експортуванням заборонених (“заповедных”) товарів (тютюн, горілка, селітра, мідь, срібло та ін.) [32, арк. 13–13 зв.].

Поряд із наглядом за експортно-імпортними операціями, що здійснювалися київськими купцями та їхніми зарубіжними партнерами на території міста, магістрат контролював транзитні переміщення товарів як безпосередньо через Київ, так і його околицями. Таким чином, управа міста, з дозволу та на доручення губернського правління, практично перебрала на себе функції митного органу. Свідченням такого підходу може бути “віденіє” магістрату від 5 липня 1718 р. З документа видно, що за наказом губернатора Д. Голіцина магістрат перевіряв

діяльність купців з міста Острога Василя Грабовецького і Михайла Марковича. Було встановлено, що волинські купці, які мали польські документи про засвідчення особи, наприкінці травня "... проехали з Польщі мимо Києва чрез Переяслав", а тепер (тобто 5 липня 1718 р.) повертаються додому з 11 возами вовни і білих смушків. При собі мали 13 рублів копійками. В ратуші купцям зачитали царський указ, в якому було визначено перелік товарів, заборонених до вивезення з країни, купці заявили, що таких товарів не мають. Це й було зафіксовано у "віденні". Після цього вони сплатили вивізне мито й отримали дозвіл на виїзд [32, арк. 2].

Незважаючи на складну процедуру переїзду через кордон, через форпости, що знаходилися поблизу Києва, вивозилося багато товарів. Звичайно значна кількість купців Лівобережжя вела торги на ярмарках Правобережжя, однак багато з них, особливо заможні, їхали до Польщі, а інколи й до Пруссії, чи Саксонії. Найчастіше вони бували в Шльонську (польська назва Сілезії), зокрема у Вроцлаві (Браславлі), а також у Данцигу й Варшаві. Основним товаром, який експортувався з Лівобережжя у Польщу в першій половині XVIII ст. були воли. Найбільше худоби експортували з південних районів Лівобережжя, зокрема з Прилуцького, Лубенського, Полтавського, Переяславського й Миргородського полків. Так, у 1711 р. миргородський полковник Д. Апостол разом із опішнянськими і лубенськими обивателями відправив до Гданська "осм сот и килкадесят" волів на суму 16 000 руб. У 1718 р. з Лубенського, Прилуцького і Переяславського полків через київські застави до Шльонська було вивезено 1888 волів, 1724 р. з Миргородського та Ізюмського полків – 1200, а з Прилуцького, Ніжинського та інших полків – 1915 волів [33, с. 104].

Отже, ще до указу про скасування індукти та евекти українське купецтво вже ознайомилося з новими бюрократичними методами регулювання зовнішньої торгівлі, які діяли в Російській імперії. Одночасно перед нами постало завдання – визначення якомога точнішого періоду початку діяльності російських митниць на західних і південних кордонах Гетьманщини. Фактично проміжок часу, який розділяв початок роботи митної установи й остаточне юридичне закріплення її статусу, розділяв рік. До 1 грудня 1755 р. до оголошення нового Митного статуту мережа прикордонних митниць уже замкнулася й таким чином українські землі включаються до загальноімперської митної системи.

Утім зі становленням Нової Сербії Кременчуцька і Переволочанська митниці опинилися далеко в тилу російського західного кордону, що створювало умови для розвитку контрабанди з боку "нових сербів" та запорожців. Кременчуцька та Переволочанська митниці були розформовані указом від 24 квітня 1763 р. (замість них відкривалися митниці у шанцях Архангельському, Новомиргородському, Крилівському та слободах Комісарівці, Юхнівці) [34, арк. 12].

На цей час вже працювала Васильківська митниця в Київській губернії. Відповідно до сенатського указу від 25 липня 1755 р. було встановлено прикордонні митниці в Царичанці, Ізюмі та Луганській станиці. Дві останні підпорядковувались Бахмутській, котра вважалася головною в межириччі Дніпра

та Дону. При всіх митницях передбачалося побудувати необхідні адміністративні та складські приміщення, а до Бахмута призначити ще й лікаря, у віданні якого знаходились би всі інші митниці [35]. Через ці митниці дозволялося провозити іноземні товари на Лівобережну Україну з умовою сплати мита за портовим тарифом [66]. На митниці покладался обов'язок не лише контролю за перевезенням товарів, карантинного нагляду за приїжджими купцями, але й гарантії безпеки їх пересування на підвладній митниці території. Наприклад, Бахмутська митниця зобов'язана була надавати купцям конвой на весь шлях до Криму, на Кубань і в інші місця за їхню оплату [37].

Згідно з реестром митниць у митному Статуті від 1 грудня 1755 р. на території Гетьманської України мали розпочати службу такі митні установи: в Бахмуті, Ізюмському слобідському полку, Царичанці на Українській лінії, від Дніпра за 45 верст на р. Оріль, Кременчузі, Секерині, Переяславлі, Василькові від Києва за 35 верст, Стайкові на кордоні з Річчю Посполитою, у Межигор'ї – уверх по Дніпру, за 15 верст від Києва, Добрянці, на польському кордоні, у Вишкові, Білянці, фортеці Святої Єлизавети [38].

Скасувавши митні збори на Гетьманщині, російський уряд змушений був вирішити ще одне не менш важливе питання, а саме: митні збори, які існували в Лівобережній Україні у першій половині XVIII ст., надходили до гетьманського скарбу, а звідти направлялися на різні державні потреби. Як зазначалося раніше, евекта й індукта разом на 1753 р. становили 48 тис. руб. 85 коп. Тому, ліквідувавши митну систему Гетьманщини, а разом із нею й митні збори, російському урядові необхідно було поповнити якимись доходами цю суму. У зв'язку з цим 26 червня 1755 р. на підставі указу Єлизавети Петрівни від 15 липня 1754 р. Комерц-колегія ухвалила видавати цю суму з мит, які планувалося збирати на Переволочанській та Кременчуцькій митницях, причому Переволочанська митниця мала видавати на це 24 148 руб. 85 коп., Кременчуцька – 24 000 руб. Якщо ж на цих митницях не вистачало зібраних грошей до цієї суми, то Комерц-колегія наказувала поповнювати недостачу з інших митниць [11].

Заведеного ладу на митницях дотримувались аж до 15 травня 1758 р., а потім усі митниці, відповідно до указу сенату, було передано на відкуп "Темеринковской компании Директору Шемякину и его товарищам" на 6 років [39].

3 грудня 1763 р. питанням доцільності митного відкупу займалась Комісія з комерції на чолі з Яковом Шаховським. Член Комісії Г. М. Теплов, дослідивши документи про діяльність відкупників, дійшов висновку про недоцільність збереження відкупної системи в митній справі. На його думку, відкупники постійно занижували розмір мита заради збільшення загальної суми зборів. У країну надходила велика кількість імпорту за зниженими ставками, що руйнувало захисну функцію митного тарифу. Теплов наголошував на надзвичайній збитковості для держави відкупної системи і піддавав сумніву перспективи значного збільшення прибутків з митниць за рахунок оренди [7].

У листопаді 1763 р. Катерина II заснувала Головну над митними зборами канцелярію під керівництвом дійсного таємного радника Е. Мініха, якому наказувалось із навігацією 1764 р. узяти митні збори в казенне утримання. З 1 січня 1764 р. митниці перейшли в державне управління. За результатами року Комісія з комерції порівняла дані про митний прибуток, за 1764 р. і за період відкупу. Шемякін з компаньйонами перераховував до казни 885 пудів, 14 фунтів, 61 золотник єфимків і 1405711 руб., а за 1764 р. казна отримала 1110 пудів, 28 фунтів єфимків і 1671953 руб., що підтверджувало висновки Г. Теплова про сумнівну можливість отримання державою великих прибутків від митного відкупу.

Отже, митна система, створена гетьманом Б. Хмельницьким 1654 р., проіснувала до середини XVIII ст., коли 15 липня 1754 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна своїм указом ліквідувала її, і на територію Гетьманщини поширилось російське митне законодавство. Об'єктивними факторами що прискорили ліквідацію митної автономії України стали Північна війна, яка в свою чергу форсувала адміністративні та економічні реформи в самій Росії. Колосальні завдання потребували значних матеріальних ресурсів, на думку російських урядовців, їх можна було отримати за рахунок перебудови зовнішньої торгівлі у справжню потужну галузь. У зв'язку з цим змінювалась і роль митної політики, яка, крім суто фіскальних функцій, набувала ще й регулятивних. Україні у виконанні зазначеної імперської програми відводилась важлива роль. А з формуванням російських промислових кіл, зацікавлених в українському ринку, момент включення його до загальноімперської митної системи наближався дуже швидко.

Історичний досвід гетьманської митної системи підтвердив закономірність, що організація митної служби та митно-тарифне законодавство завжди відповідає рівню розвитку економічних відносин. Митна система Лівобережної України досягла класичного зразка, характерного для пізнього східноєвропейського феодалізму. У той же час затримка трансформації народного господарства Гетьманщини у мануфактурне виробництво спростила завдання російському урядові інтегрувати український ринок у загальноросійський. У таких умовах був закономірним процес включення України в імперський митний простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гвоздик–Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. Київ : Оберіг, 1999. 244 с
2. Барвінський В. О. До питання про індукту та евекту в Гетьманщині // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. К., 1927. № 6. С. 435–448.
3. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Одесса, 1923. 194 с.
4. Руднів В. Фінансовий стан України за Петра I // Науковий збірник за рік 1925. Записки українського наукового товариства в Києві. Київ: 1926. Т. 20. С. 139.

5. Центральний державний історичний архів (у м.Київ) далі - ЦДІАК. Ф. 51, оп. 3, спр. 8710, арк. 25.
6. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис. 1998. № 2. С. 35-41.
7. ЦДІАК. Ф. 51, оп.3, спр. 8710, арк. 22.
8. Щербина В. Документи до історії Києва 1494-1835 рр. // Український археографічний збірник. Київ: 1926. Т. 1. С. 1-49.
9. Плохинський М. М. Іноземці в старій Малоросії // Записки XII археологічного з'їзду у Харкові 1905. Т. 2. С. 46.
10. Повне Зібрання Законів Російської імперії (Далі - ПЗЗРІ). СПб., 1830. Т. XIV. № 10236.
11. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII ст. / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. Київ: 1931. С. 97-105.; Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття / Кресін О. В. - К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 468 с.
12. Швидько Г. К. Джерела з історії діяльності митниць Гетьманщини XVIII ст. // Вісник Академії митної служби України. 2000. № 4. С. 118-124.
13. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 7, спр. 122, арк. 1.
14. ДАХО. Ф. 844, оп. 1, спр. 216, арк. 1 - 3.
15. ЦДІАК. Ф. 59, оп. 1, спр. 2560, арк. 27.
16. ЦДІАК. Ф. 54, оп. 2, спр. 3435, арк. 5, 6, 7.
17. Слабченко М. С. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. С. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. Київ: 1929. Вип. VI. С. 347-355; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 1.
18. ЦДІАК. Ф. 229, оп. 1, спр. 305, арк. 18, 29, 42, 52, 60, 75.
19. ЦДІАК. Ф. 229, оп. 1, спр. 57, арк. 293.
20. ЦДІАК. Ф. 229, оп. 1, спр. 27, арк. 8-10.
21. Швидько Г. К. Документи РДВІА про торговельні відносини між Запорізькою Січчю та Гетьманщиною у другій половині XVIII століття / Г. К. Швидько // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. Запоріжжя, 1999. Вип. 4/5. С. 12-16.
22. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. Київ. : Вид-во АН УРСР, 1961. 397 с.
23. ЦДІАК. Ф. 229, оп. 1, спр. 126, - арк. 23.
24. Головка Ю. І. Запорізька Січ та Запорозьке козацтво у російсько-турецькій торгівлі 60-х рр. XVIII ст. (за матеріалами записки курського купця М. Однорядкіна)// Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2009. Вип. XXVI. С. 187-191.
25. Пилипенко С. М. Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40-70-ті роки XVIII ст. // УІЖ. 1996. № 6. С. 92-96; Андреева С. С. Взаємини Запорозжя і

Кримського ханства періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): автореф. дис ... канд. істор. наук : 07.00.01/ Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2006. 20 с.

26. ПЗЗРІ. Т. XI. № 9957.

27. ПЗЗРІ. Т. XIV. № 10236.

28. Барвінський В. А. З історії фінансового управління в Гетманщині / Сбірник статей на пошану проф. В. П. Бузенскула. Харків : 1914. 976 с.

29. ПЗЗРІ. Т. III. № 1706; Т. IV. № 2218.

30. ПЗЗРІ. Т. IV. № 2140.

31. ПЗЗРІ. Т. X. № 7161.

32. Державний архів міста Києва. Ф. 1, оп. 1, спр. 6.

33. Тищенко М. Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі у XVIII ст. // Український історичний журнал. 1963. № 3. С. 101–106.

34. Акти ПЗР. Т. XII. К., 1882. С. 33–34, 131–132.

34. ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 2909, арк. 12.

35. ПЗЗРІ. Т. XIV. № 10393.

36. Там само. № 10404.

37. Там само. № 10437.

38. ПЗЗРІ. Т. XIV. № 10468.

39. ПЗЗРІ. Т. XV. № 10837.

CHAPTER 5. MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF LINGUISTICS AND PHILOLOGY

5.1. Teaching German as a Second Foreign Language After English: Didactic and Methodological Aspects

DEUTSCH ALS ZWEITE FREMDSPRACHE NACH ENGLISCH UNTERRICHTEN: DIDAKTISCHE UND METHODISCHE ASPEKTE

Einleitung

Von Jahr zu Jahr gewinnt die Mehrsprachigkeit zunehmend an Bedeutung insbesondere im Kontext des universitären Fremdsprachenunterrichts. In diesem Zusammenhang rücken Konzepte wie „DaFnE“ (Deutsch als Fremdsprache nach Englisch) verstärkt in den Fokus der fremdsprachendidaktischen Forschung und Praxis, da sie auf die spezifischen Voraussetzungen und Bedürfnisse dieser Lernendengruppe abgestimmt sind.

Der Begriff „*DaFnE*“ entstand in den 1980er Jahren in Deutschland. Dieses Konzept bezeichnet eines der wichtigsten Forschungsfelder der Mehrsprachigkeitsdidaktik und ist Teil der Methodik des Drittfremdsprachenerwerbs.

Für die meisten Studierenden weltweit, die Deutsch als Fremdsprache lernen, geschieht das typischerweise als zweite oder dritte Fremdsprache nach Englisch. In der Sprachendidaktik bedeutet der Begriff „zweite Fremdsprache“, dass der Lernende bereits mindestens eine Fremdsprache erlernt hat. Jede weitere Fremdsprache wird dann als zweite betrachtet.

Theoretische Grundlagen

Verschiedene Aspekte der Didaktik des Zweitfremdsprachenerwerbs (ZFS) wurden sowohl von folgenden inländischen als auch internationalen Wissenschaftlern untersucht, darunter: I. Bim, M. Baryshnikova, N. Galskova, B. Lapidus, I. Dubko, G. Neuner, B. Hufeisen, H. Köksa, M. Çakır, T. Berényi-Nagy, J. Wypusz u. a.

Dennoch bedürfen der Lernprozess der zweiten Fremdsprache und die Auswahl entsprechender didaktischer Prinzipien einer weiteren Optimierung, was die Aktualität dieses Themas unterstreicht.

Der Gegenstand dieses Artikels ist die deutsche Sprache als zweite Fremdsprache, das Objekt ist der Erwerbsprozess einer Fremdsprache nach Englisch.

Ziel des Artikels ist es, die wesentlichen Parallelen und Unterschiede zwischen Deutsch und Englisch aufzuzeigen und die Einflussfaktoren auf die Effektivität des Fremdsprachenerwerbs zu untersuchen.

Didaktische Prinzipien im DaFnE-Unterricht

Die Erfahrung im Unterricht Deutsch als zweite Fremdsprache an Hochschulen zeigt, dass der Erwerb dieser Sprache ein vielschichtiges Phänomen ist, das von zahlreichen miteinander verknüpften Faktoren (linguistisch, psychologisch, soziokulturell) sowie von alters- und personenbezogenen Merkmalen abhängt.

Früher ging man davon aus, dass die erste erlernte Fremdsprache sich überwiegend negativ auf das weitere Lernen anderer Sprachen auswirkt. Auch bei gleichzeitigem Erlernen von zwei Fremdsprachen wurden negative Effekte vermutet.

Doch in den letzten 20 Jahren wurde wissenschaftlich belegt, dass der „Kontakt“ zweier Fremdsprachen positive Ergebnisse liefert, da mehrsprachiger Unterricht das Sprach- und Metasprachbewusstsein erweitert.

Die Erfahrung mit der ersten Fremdsprache trägt zur Entwicklung rezeptiver und produktiver Kompetenzen beim Erwerb der zweiten Fremdsprache bei, was die Semantisierung des Wortschatzes erheblich erleichtert [3].

Besonders wichtig erscheint es, Parallelen zwischen der ersten und der zweiten Fremdsprache zu ziehen oder im Gegenteil – Unterschiede hervorzuheben.

Lernende, die bereits eine Fremdsprache gelernt haben, kennen in der Regel Strategien zum Vokabellernen und den allgemeinen Lernprozess.

Der Erfolg beim Erlernen der zweiten Fremdsprache hängt unserer Meinung nach von folgenden Faktoren ab:

- Effektivität der verwendeten Methodik;
- realistische Einschätzung der Zielgruppe und ihrer Bedürfnisse;
- positive psychologische Einstellung;
- Motivation der Studierenden;
- Anzahl der Unterrichtsstunden;
- sprachliche Interferenz (Evenko O. W.) [1].

Daraus lässt sich folgern, dass der DaF/E-Unterricht nach denselben Prinzipien erfolgen sollte wie beim Erlernen der ersten Fremdsprache, wobei jedoch Folgendes berücksichtigt werden muss:

1. Aufgrund der begrenzten Stundenzahl muss das Lerntempo schneller und die Übungsintensität höher sein;
2. die Erklärung neuer grammatischer Phänomene sollte so knapp und präzise wie möglich erfolgen;
3. es empfiehlt sich, grammatische und lexikalische Parallelen zur ersten Fremdsprache zu nutzen;
4. Übungen sollten auf dem Vergleich und der Diskussion von Analogien und Unterschieden basieren, um Verbindungen zwischen der Muttersprache, der ersten und der zweiten Fremdsprache herzustellen.

Faktoren, die den Anfangserwerb von DaF/E erleichtern, sind:

- Genetische Verwandtschaft von Deutsch und Englisch;
- lateinischer Wortschatzursprung;
- bestimmte Ähnlichkeiten in der Aussprache;
- gemeinsamer Wortschatz germanischer Herkunft;
- ähnliche grammatische Strukturen mit vergleichbarer Bedeutung;
- ähnliche sprachliche Muster auf Anfängerniveau.

All dies führt erneut zum Begriff der Spracheninteraktion, die sich auf sprachlicher, grammatischer, phonetischer und psychologischer Ebene vollzieht.

Deshalb ist es wichtig, genau jenen Bereich der Interaktion zu identifizieren, der den effektivsten Unterricht ermöglicht.

Dabei sind auch objektive Schwierigkeiten beim Erwerb der zweiten Fremdsprache zu beachten:

- Große Gruppen;
- hohe Arbeitsbelastung der Lehrkräfte, was deren fachliche Weiterentwicklung erschwert;
- ständige Kürzung der Präsenzstunden zugunsten von Selbstlernphasen;
- eingeschränkte materielle und technische Ausstattung;
- Informationsüberflutung bei Studierenden.

Besonders interessant erscheint die Ansicht von Prof. Hans-Jürgen Krumm, der sich mit Mehrsprachigkeit, Landeskunde und Sprachpolitik beschäftigt. Er schlägt vor, das Problem der Stundenzahlkürzung durch Fachunterricht in der zweiten Fremdsprache zu lösen [6].

Diese Idee ist unserer Meinung nach sinnvoll und zeigt in der Praxis gute Ergebnisse. Wir möchten aber auch einen weiteren Aspekt betonen: Unsere fast 20-jährige Lehrerfahrung an Hochschulen zeigt, dass negative psychologische Einstellungen eines der Haupthindernisse beim Spracherwerb, insbesondere bei Deutsch, darstellen.

Die Ursachen dafür sind:

- Englisch gilt traditionell als einfacher als Deutsch;
- als weltweit am weitesten verbreitete Sprache erhält Englisch größere Aufmerksamkeit;
- Deutsch wird wegen seiner komplexen Grammatik (die in Englisch oft fehlt) als besonders schwierig empfunden, vor allem in der Anfangsphase.

Grammatikalisch problematische Themen beim Deutschlernen auf allen Niveaus sind:

1. Gebrauch des Artikels und Deklination der Substantive;
2. Adjektivdeklination;
3. Bildung und Gebrauch des Passivs;
4. Bildung und Gebrauch des Konjunktivs;
5. Wortstellung im deutschen Satz, besonders bei Nebensätzen.

Zudem sollte auf folgende Spracherscheinungen hingewiesen werden:

1. Gleiche oder ähnliche Lexik im Deutschen und Englischen, z.B.:

schwimmen – to swim (плавати);

helfen – to help (допомагати);

stehlen – to steal (красти);

sing – to sing (співати);

trinken – to drink (пити);

bringen – to bring (приносити);

stehen – to stand (стояти);

sitzen – to sit (сидіти);

denken – to think (думати, вважати);

binden – to bind (зв'язувати);

beißen – to bite (кусати);
brechen – to break (ламати, переривати);
essen – to eat (їсти);
das Buch – a book (книга);
das Wasser – water (вода);
die Haare – hair (волосся);
neu – new (новий);
warm – warm (теплий);
lang – long (довгий);
alt – old (старий);
kalt – cold (холодний).

2. Sogenannte „falsche Freunde“ (gleichlautende oder ähnlich geschriebene Wörter mit unterschiedlicher Bedeutung), z. B.

bilden (утворювати) – to build (будувати)
bekommen (отримувати) – to become (ставати),
spenden (жертвувати гроші) – to spend (витрачати);
kontrollieren (перевіряти) – to control (керувати, контролювати)
toll (чудовий) – tall (високий);
fast (майже) – fast (швидко);
offen (відкритий, відкрито) – often (часто);
sensibel (чутливий) – sensible (розсудливий, розумний);
sympathisch (приємний, симпатичний) – sympathetic (снівчутливий);
aktuell (актуальний, сучасний) – actual (фактичний, дійсний);
Mist (гній) – mist (туман);
Gift (отрута) – gift (подарунок);
Rat (порада, рада, радник) – rat (щур);
Chef (начальник, керівник) – chef (кухар);
Billion (трильйон (10¹²)) – billion (мільярд (10⁹));
Handy (мобільний телефон) – handy (зручний)
Kaution (застава, депозит) – caution (обережність) [2].

Daraus ergeben sich folgende Schlussfolgerungen:

1. Der DaF/E-Unterricht erfolgt auditiv über alle Formen der Sprachproduktion.
2. Der DaF/E-Unterricht basiert auf dem Vergleich oder Gegensatz von Phonetik, Lexik und Grammatik zwischen Muttersprache, erster und zweiter Fremdsprache. Es gilt, vorhandenes Wissen aus dem ersten Fremdsprachenunterricht und Kenntnisse der Muttersprache zu nutzen.

3. Die Grammatik spielt beim Deutschlernen eine zentrale Rolle. Der phonetische Aspekt sollte direkt durch praktische Tätigkeit im Zusammenhang mit thematischem, lexikalischem und grammatischem Material vermittelt werden. Der kommunikative Ansatz sieht vor, dass neues Sprachmaterial im Kontext eingeführt und anschließend durch Übungen mündlich und schriftlich angewendet wird.

Viele Studierende betrachten Deutsch als ein Derivat der englischen Sprache. Eine wichtige Aufgabe der Lehrkräfte besteht daher darin, dieses Phänomen bewusst zu

machen, Unterschiede zur englischen Sprache aufzuzeigen, zu veranschaulichen und zu vermitteln.

In diesem Zusammenhang ist auch auf die Werke von Mark Twain hinzuweisen, der aus der satirischen Perspektive eines naiven monolingualen Amerikaners die deutsche Sprache persifliert – und zugleich die Tendenz, die eigene Muttersprache als ideal anzusehen.

Seine Texte können zur Einsicht in syntaktische und morphologische Unterschiede zwischen Deutsch und Englisch beitragen – eine hervorragende Grundlage für didaktische Aufgaben im DaF/E-Unterricht.

Ein Beispiel hierfür ist das Essay „The Awful German Language“ aus Mark Twains 1880 veröffentlichtem Werk „A Tramp Abroad“. In diesem Text wird die sogenannte Klammerkonstruktion der deutschen Sprache zum Gegenstand seines ironischen Kommentars:

„Ein durchschnittlicher Satz in einer deutschen Zeitung ist eine erhabene und beeindruckende Kuriosität; er nimmt ein Viertel einer Spalte ein; [...] er behandelt vierzehn oder fünfzehn verschiedene Themen, von denen jedes in eine eigene Klammer gesetzt ist, mit hier und da zusätzlichen Klammern, die wiederum drei oder vier der kleineren Klammern einschließen – ein regelrechtes Gehege im Gehege. Schließlich werden alle Klammern und Wieder-Klammern zu einem Gesamtklammerwerk vereint, das zwischen einem Paar Königsklammern eingeschlossen ist – die eine befindet sich in der ersten Zeile des majestätischen Satzes, die andere in der Mitte der letzten Zeile. Danach folgt das VERB, und man erfährt zum ersten Mal, worum es eigentlich ging. Und nach dem Verb – offenbar nur zur Zierde, soweit ich das beurteilen kann – schaufelt der Schreiber noch ein ›haben sind gewesen gehabt haben geworden sein‹ oder ähnliche Wörter hinein – und das Denkmal ist vollendet.“ (Twain, 2000, S. 433–434; Hervorhebungen im Original).

Im Roman „A Connecticut Yankee in King Arthur’s Court“ äußert Twain Überlegungen zur Klammerstruktur im Deutschen:

„Sobald sich der literarische Deutsche in einen Satz hineinbegibt, sieht man nichts mehr von ihm, bis er am anderen Ufer seines Atlantiks wieder auftaucht – mit dem Verb im Mund“ (Twain, 1981, S. 123). (Twain spielt hier auf die Satzklammer im Deutschen an, bei der das konjugierte Verb am Ende steht)

Ein weiteres Objekt der Satire ist für Twain das grammatische Geschlecht deutscher Substantive. Um den komischen Effekt zu verstärken, vermischt er dabei die Begriffe Genus und Sexus nach englischem Vorbild:

„Jedes Substantiv hat ein grammatisches Geschlecht, und es gibt keinerlei Sinn oder System bei dessen Verteilung; man muss das Geschlecht jedes einzelnen Wortes separat und auswendig lernen. Es gibt keinen anderen Weg. Dazu braucht man ein Gedächtnis wie ein Notizbuch. Im Deutschen hat ein junges Mädchen kein Geschlecht, während eine Steckrübe eines hat. Man stelle sich vor, welche übertriebene Ehrfurcht das der Steckrübe gegenüber ausdrückt – und welche gefühllose Respektlosigkeit gegenüber dem Mädchen.“ [4].

Besonders wichtig im DaFnE-Unterricht ist die Auswahl moderner und authentischer Materialien, die zur Förderung der Motivation beitragen und die Aktualität sowie Popularität der gewählten Sprache unterstreichen. Von besonderer Relevanz ist dabei die Nutzung der Materialien der Deutschen Welle (DW). Die von der DW bereitgestellten Lernmaterialien sind methodisch gut durchdacht. Sie enthalten Übungen zu Wortschatz, Grammatik und Phonetik für verschiedene Lernstufen – von A1 bis C2. Gleichzeitig besitzen sie ein großes erzieherisches Potenzial, da sie auf landeskundlichem Material basieren, das zur Erweiterung des Horizonts und zur interkulturellen Kommunikation beiträgt und sich zudem positiv auf die Motivation der Lernenden auswirkt.

Ein Beispiel ist die Rubrik „Bandtagebuch“ auf der DW-Website. Die Rubrik „Bandtagebuch“ ist ein sehr reichhaltiges Material für DaFnE-Lernende, weil Musik, Alltagssprache, authentische Dialoge und kulturelle Kontexte zusammenkommen, und eignet sich besonders gut für vergleichende Sprachreflexion (Deutsch-Englisch) und für motivierende, kreative Aufgaben.

Die Musiker der Gruppe „Einshoch6“ erzählen während ihrer Reise durch Deutschland über verschiedene Städte des Landes, Möglichkeiten zur Erholung, Feste, Besonderheiten der deutschen Mentalität und des deutschen Bildungssystems. (In den Vorkriegszeiten gab die Band mehrere Konzerte auch in vielen Städten der Ukraine).

Gleichzeitig ermöglichen Grammatikübungen die Festigung zuvor erworbener grammatischer Kenntnisse zu verschiedenen Themen:

1. Nebensätze (Übung 4, Folge 25).

Wähle die richtige Konjunktionen, Fragewörter und Relativpronomen aus. bevor / was / wenn / als / obwohl / nachdem / weil / dass/ der / die / welcher

Mülltrennung ganz einfach

In Deutschland gibt es niemanden, __ (1) seinen Müll nicht trennt. Zumindest glauben das viele Menschen, __ (2) im Ausland leben. Aber nicht jeder Bürger weiß so genau, __ (3) Müll in welche Mülltonne gehört. Und das, __ (4) vor jedem Haus mehrere verschiedenfarbige Tonnen für die verschiedenen Müllsorten stehen...

2. Perfekt (Übung 4, Folge 17)

Wie heißt das Partizip II der folgenden Verben? Schreibe die richtige Form in die Lücken.

Vorweihnachtszeit

Als Kind habe ich die Vorweihnachtszeit besonders _____ (lieben). Am schönsten war es, mit meiner Mutter Plätzchen zu backen. Die Zutaten für den Teig hat sie auf den Tisch _____ (stellen), und wir durften alles zusammenmischen. Natürlich haben wir auch immer wieder vom Teig _____ (probieren), wenn meine Mutter nicht _____ (hinschauen) hat....

3. Trennbare und untrennbare Präfixe (Übung 4, Folge 11).

4. Passiv (Übung 5, Folge 19).

5. Mehrteilige Konjunktionen (Übung 5, Folge 26). [5]

Ein Beispiel von Implementierung im DaFnE-Unterricht

1. Vorentlastung mit Englisch als Brücke:

- Wortschatzvergleich: schwierige Wörter (z. B. *Proberaum, Auftritt, Lampenfieber*) werden zuerst über Englisch erklärt (*rehearsal room, gig, stage fright*).
- Falsche Freunde thematisieren: z. B. *Gift ≠ gift, aktuell ≠ actual*.
- Parallelen aufzeigen: viele Musikbegriffe sind international (*Album, Tour, Konzert*), und Lernende können aus Englisch schöpfen.

2. Rezeptive Aufgaben:

- Video-/Audiowiedergabe: Schüler schauen eine Episode des Bandtagebuchs mit deutschen Untertiteln.
- Englische Vergleichsfrage: „Wie würdest du / würden Sie das, was er sagt, auf Englisch ausdrücken?“
- Matching-Übung: deutsche Redewendungen den englischen Entsprechungen zuordnen.

Beispiel:

- Deutsch: „*Ich habe Lampenfieber.*“
- Englisch: „*I've got stage fright.*“
- Ukrainisch: «*У мене мандраж.*»

3. Produktive Aufgaben:

- Dialog-Nachspielen: Lernende spielen die Band-Szenen nach und übertragen Teile ins Englische.
- Songtexte kreativ umschreiben: Vokabelarbeit, anschließend kurze Übersetzung (Deutsch → Englisch → zurück ins Deutsch) zur Sensibilisierung für Bedeutungsnuancen.
- Bandtagebuch der Gruppe: Studierende führen ein eigenes „Tagebuch“ (Blog/Video) über ihren Studiumalltag – mit einfachen Sätzen zuerst auf Englisch, dann auf Deutsch.

4. Interkulturelle Dimension

- Musik als Brücke: Studierende vergleichen deutsche Bands (z. B. Juli, Wir sind Helden, Revolverheld) mit englischsprachigen Bands.
- Diskussion: „Welche Themen sind in Songs ähnlich/unterschiedlich?“
- Bewusstsein fördern: Englisch ist oft „Lingua franca“ in Musik, Deutsch liefert regionale Perspektive.

5. Beispiel für eine Unterrichtseinheit (90 Min.)

1. Warm-up (10 Min.): Lieblingsbands nennen – auf Englisch.
2. Input (20 Min.): Bandtagebuch-Clip sehen → Vokabelarbeit (Deutsch-Englisch).
3. Rezeption (20 Min.): Verständnisfragen + Matching-Übung (Redewendungen).
4. Produktion (25 Min.): Schüler in Gruppen spielen Szene nach, einmal auf Deutsch, einmal auf Englisch.
5. Transfer (10 Min.): Kurzes „eigenes Bandtagebuch“ aufnehmen (Handyvideo, 3 Sätze auf Deutsch).

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

6. Reflexion (5 Min.): Welche Wörter waren einfach dank Englisch? Wo gab es Stolperfallen?

Auch der Einsatz der *Ilya-Frank-Lesemethode* beim Erlernen der zweiten Fremdsprache hat sich als effektiv erwiesen, da sie ein besseres Verständnis und eine nachhaltige Aneignung des Wortschatzes unterstützt.

Trotz aller subjektiven und objektiven Schwierigkeiten beim Unterrichten und Erlernen des Deutschen als zweiter Fremdsprache möchten wir betonen, dass die Mehrheit der Studierenden über ein hohes intellektuelles und sprachliches Potenzial verfügt. Dies sehen wir als einen bedeutenden Anreiz zur Weiterentwicklung unserer fachlichen Kompetenzen und zur Steigerung unserer Motivation im Berufsalltag.

Unser Hauptziel sehen wir jedoch nicht im bloßen Erlernen eines bestimmten Repertoires grammatischer Phänomene und lexikalischer Einheiten, sondern vielmehr in der Weckung und Förderung des Interesses an Sprache, Land und Kultur.

Praktisches Unterrichtsbeispiel (A2-B1)

Thema: Reisen und Urlaub, Wortschatz und Grammatik im Vergleich

Dauer: 90 Minuten

Ziele:

- Erweiterung des thematischen Wortschatzes;
- Einführung und Festigung des Perfekts mit "haben" und "sein";
- Vergleich sprachlicher Strukturen im Deutschen und Englischen;

1. Einstieg (10 Min):

Aktivierung des Vorwissens:

- Brainstorming: "Was fällt euch zu *Reisen* ein?"
- Kognat-Erkennung: Studenten identifizieren ähnliche Wörter (z. B. Hotel, Museum, Tourist, Reise); finden Wörter, die im Deutschen und Englischen ähnlich, aber nicht immer gleich sind (falsche Freunde).

2. Wortschatzarbeit (20 Min)

- Einführen neuer Wörter mit Bildern oder kurzen Videoclips (z. B. aus der DW-Reihe „Nico's Weg“ oder „Bandtagebuch“);
- Partnerarbeit: Sortieren von Wörtern in Kategorien (Transport, Unterkunft, Aktivitäten)

3. Grammatikfokus: Perfekt mit „haben“ und „sein“ (25 Min);

- Tafelbild oder Handout mit Beispielsätzen (Deutsch und Englisch):
Ich bin gefahren. / I have gone;
Er hat gelesen. / He has read.

Regelableitung im Plenum

Lückentext oder Zuordnungsübung (ähnlich zu DW-Übung, z. B. Vorweihnachtszeit-Text);

4. Transfer und Vergleich (20 Min).

DaFnE-Schwerpunkt: Sprachvergleich Deutsch – Englisch:

• Gemeinsame Reflexion: Wo ist das Deutsche ähnlich wie das Englische? Wo unterscheidet es sich?

- Fehlerquellen bewusst machen (z. B. *bekommen* ≠ *become*);
- Mini-Rollenspiele oder Dialoge mit gezieltem Einsatz neuer Strukturen;

5. Abschluss und Hausaufgabe (15 Min)

- Blitzlicht: „Was war heute leicht? Was war schwer?“
- Hausaufgabe: Schreiben Sie eine kurze E-Mail über deinen letzten Urlaub (mit Perfektformen)

Besonderheiten im DaFnE-Unterricht

Nutzen:

- Englisch als „Brückensprache“: Ähnlichkeiten nutzen (Wortstämme, Satzbau, Tempusformen);

- Bewusstes Kontrastieren hilft beim Vermeiden typischer Fehler.

Herausforderung:

- Falsche Freunde, übermäßige Übertragung englischer Grammatikregeln;
- Höheres Tempo und weniger Zeit im Vergleich zum Englischunterricht.

Gerade im DaFnE-Unterricht ist es für den Lehrer / Dozenten / Kursleiter von großem Vorteil, wenn er selbst gute Englischkenntnisse hat, denn:

- Der Lehrer kann Parallelen und Unterschiede gezielt aufzeigen, z. B.: bekommen ≠ become).

- Der Lehrer versteht, warum bestimmte Fehler bei DaFnE-Lernenden entstehen (Interferenz vom Englischen).

- Erleichterung für die Lernenden: Wenn Studierende ein deutsches Wort nicht verstehen, kann der Lehrer bei Bedarf eine kurze englische Erklärung geben, ohne gleich in die Muttersprache zu wechseln. *Beispiel:* Deutsch: „verpassen“. Erklärung auf Englisch: “to miss (a bus, an opportunity)”

- Fehlerdiagnose: Viele typische Fehler sind englischinduziert, z. B.:
„Ich bin interessiert in...“ (von I am interested in) statt „Ich interessiere mich für...“
„Ich mache meine Hausaufgaben“ (ok) vs. „Ich mache einen Fehler“ (korrekt) → aber Lernende übertragen oft to do/to make unpassend. Lehrer mit Englischkenntnissen erkennt diese Stolperfallen sofort.

- Motivation & Brücke: Wenn der Lehrer zeigt, wie Englisch beim Deutschlernen helfen kann („Ihr kennt das schon aus dem Englischen!“), wirkt das motivierend. Gleichzeitig kann er auch auf Falsche Freunde hinweisen, damit Lernende nicht in die Falle tappen.

Ein DaFnE-Lehrer muss folglich nicht perfekt zweisprachig sein, aber solide Englischkenntnisse sind fast unverzichtbar, um Fehlerquellen zu verstehen, Vergleiche anzuleiten und den Lernenden die Brücke zwischen den beiden Sprachen zu zeigen.

Schlussfolgerungen

Die erfolgreiche Vermittlung von DaFnE erfordert einen bewussten und methodisch fundierten Einsatz moderner, authentischer und motivierender Materialien. Die Lernressourcen der Deutschen Welle stellen dabei ein besonders wertvolles Instrument dar: Sie verbinden sprachliche Übungen mit realitätsnahen Inhalten aus dem deutschsprachigen Kultur- und Alltagsleben und fördern dadurch nicht nur sprachliche Kompetenzen, sondern auch interkulturelles Verständnis.

Die praxisorientierten Formate wie „Bandtagebuch“ motivieren Lernende durch lebensnahe Themen, fördern das Hörverstehen und regen zur aktiven Sprachverwendung an. Gleichzeitig leisten sie durch landeskundliche Inhalte einen Beitrag zur Bildung weltoffener, kulturell sensibilisierter Persönlichkeiten.

Darüber hinaus zeigt sich, dass Studierende trotz bestehender Herausforderungen großes Potenzial für das Erlernen der Sprache mitbringen. Die Aufgabe der Lehrkräfte besteht daher nicht nur im systematischen Sprachunterricht, sondern vor allem im Wecken von Interesse und Begeisterung für die deutsche Sprache und Kultur. Der Einsatz ergänzender Methoden wie der Ilya-Frank-Lesetechnik kann diesen Prozess wirkungsvoll unterstützen.

Letztlich liegt der Schlüssel zum nachhaltigen Spracherwerb in der Verbindung von fachlicher Qualität, kultureller Relevanz und emotionaler Ansprache – ein Ziel, dem moderne didaktische Angebote wie die der Deutschen Welle in besonderer Weise gerecht werden.

Quellenverzeichnis:

1. Євєнко О. Алгоритм вивчення другої іноземної мови після англійської. URL: <http://english.ucoz.com/documents/Algoritm.doc> (дата звернення: 31.07.2025).
2. Желуденко М., Сабітова А. Основні аспекти вивчення німецької мови як другої після англійської. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 32. С. 40–49.
3. Güler G. Deutsch als zweite Fremdsprache im schulischen Fremdsprachenunterricht in der Türkei: Perspektiven für die Didaktik und Methodik des Deutschen als zweite Fremdsprache in der Deutschlehrausbildung [Електронний ресурс] *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht*. 2000. № 5. URL: http://spz1.spz.tu-darmstadt.de/projekt_ejournal/jg-052/beitrag/gueler1.htm (дата звернення: 20.07.25).
4. Hedderich N. Mark Twain and "The Awful German Language". *Die Unterrichtspraxis. Teaching German*. 2003. № 36. S. 28–33.
5. DW. Bandtagebuch URL: <http://www.dw.com/de/deutschlernen/bandtagebuch/s-13891> (дата звернення 29.07.25)
6. Deutsch nur als zweite oder dritte Fremdsprache? Ein Interview mit Hans-Jürgen Krumm. URL: <http://www.goethe.de/ins/cz/pralhr/dls/daf/dau/de4568512.htm>
7. Kretzenbacher L. Sprachliche und kognitive Klammerstrukturen in Deutsch als Fremd- und Wissenschaftssprache. München: Iudicium, 2003. S. 113–133.

CHAPTER 6. METHODOLOGY OF TEACHING ENERGY CYCLE DISCIPLINES FOR STUDENTS OF SPECIALTY A5.33 PROFESSIONAL EDUCATION (POWER ENGINEERING, ELECTRICAL ENGINEERING AND ELECTROMECHANICS)

6.1. Implementation of Educational Software in Teaching Energy Cycle Disciplines for Applicants for Specialty A5.33 Professional Education (Power Engineering, Electrical Engineering and Electromechanics)

Educational software in the professional training of applicants to higher education institutions (HEIs) is understood as software that reflects the information industry, implements learning technology, provides conditions for carrying out various types of educational activities and computerization of education [3].

In the HEI educational process, computer technologies can be both an object of study and a means of learning, that is, two directions of computerization of education are possible. In the first, the acquisition of knowledge, skills and abilities leads to the awareness of the capabilities of computer technologies, as well as its use in solving various tasks, that is, it leads to the mastery of computer literacy. In the second, computer technologies are a powerful means of increasing the effectiveness of education. These two directions form the basis of computerization of education as a social process.

Advantages of computer technologies when used in the HEI educational process:

- computer technologies have significantly expanded the possibilities of presenting educational information. The use of colors, graphics, animation, sound, all modern means of video technology allows you to recreate real circumstances of activity;
- computer technologies allow you to increase the motivation for learning. Not only the novelty of working with modern computer technologies, which in itself often contributes to increasing interest in learning, but also the ability to regulate the presentation of educational tasks by difficulty, encouraging correct decisions, without resorting to morality and condemnation, which are often abused by teachers, has a positive effect on the motivation for learning;
- computer technologies allow you to completely eliminate one of the most important reasons for a negative attitude towards learning - failure, caused by misunderstanding of the essence of the problem, significant gaps in knowledge, etc. Working on a computer, a higher education applicant gets the opportunity to complete the solution of any educational task in the disciplines of the energy cycle, since he is provided with the necessary assistance, and if the most effective educational systems are used, where the solution is explained, he can discuss its optimality. Computer technologies can influence the motivation of applicants, revealing the practical significance of the material being studied, giving them the opportunity to test their mental powers and show originality, setting an interesting task, asking any questions and offering any solutions without the risk of getting a low score for it - all this contributes to the formation of a positive attitude towards learning.

As for curiosity as a source of motivation for professional training of higher education students, the possibilities of computer technologies here are inexhaustible,

and the main task, which has already become more relevant today, is to ensure that this curiosity does not become a dominant factor in the use of computer technologies, so that it does not obscure the actual educational goals of energy cycle disciplines:

- computer technologies actively involve HEI students in the educational process;
- sets of educational tasks used during teaching of energy cycle disciplines are greatly expanded. It should be borne in mind that this is not so much about setting tasks (in principle, any form of education, including traditional ones, allows setting any tasks), as about managing the process of solving them;
- allows qualitatively changing control over the activities of students, while ensuring flexibility in managing the educational process;
- contributes to the formation of reflection on their activities among HEI students.

First of all, computer technologies allow students to clearly present the results of their actions.

In the HEI educational process, the use of software is more effective than the use of other pedagogical technologies. In this case, the following most significant, from the point of view of didactic principles, pedagogical and methodological goals are achieved:

- formation of an activity approach to the educational process;
- individualization and differentiation of the educational process while preserving its integrity;
- stimulation of cognitive activity of applicants;
- implementation of self-control and self-correction;
- control of training stages of the educational process;
- implementation of control with feedback, with diagnostics and assessment of the results of educational activity;
- strengthening of motivation for learning;
- introduction of fundamentally new cognitive means into the educational process: computational experiment, modeling and simulation of objects and phenomena under study, conducting laboratory work in conditions of simulation in a computer program of real experience or a full-scale experiment, solving problems using expert systems;
- the possibility of carrying out creative research activities related to the processing and generalization of large volumes of information, etc. [3].

Educational software has a multi-layered nature; therefore, the classification of electronic educational tools is based on generally accepted methods of classifying both educational and electronic publications and software.

Based on what is described in the pedagogical literature, educational software when teaching energy cycle disciplines in higher education institutions should be classified:

- by didactic goals;
- by the form of organization of classes;
- by methodological purpose.

The classification of educational software for teaching energy cycle disciplines in higher education institutions according to didactic purposes is divided into:

- knowledge formation;
- generalization of knowledge;
- consolidation of knowledge;
- improvement of knowledge;
- control of assimilation;
- formation of skills;
- communication of information.

The classification of educational software for teaching energy cycle disciplines in higher education institutions according to the form of organization of classes is divided into:

- lectures;
- practical classes;
- laboratory classes;
- self-training;
- tests, exams;
- project work;
- research works.

The classification of educational software for teaching energy cycle disciplines in higher education institutions according to methodological purposes is divided into:

1. Curriculums manage the educational and cognitive activities of a higher education institution student and, as a rule, partially perform the functions of a teacher.

A curriculum is an indirect material implementation of the algorithm of interaction between a student and a teacher, which has a certain structure. It begins with an introductory part, in which the teacher directly addresses the student, indicating the purpose of this program. In addition, the introductory part should include a task statement to interest the student, as well as brief instructions on how to complete the program.

A curriculum performs a number of functions for a teacher:

- is a source of information;
- organizes the educational process;
- controls the degree of assimilation of the material;
- regulates the pace of studying the subject;
- provides the necessary explanations;
- prevents errors [4].

2. Information and reference programs are designed to display and search for the necessary information.

If a student can use a personal computer during preparation for classes or during classes, which is connected via a modem and telephone line to other computers, then he can obtain any necessary information, having access to a computerized catalog of books and periodicals. Using a computer, a student will be able to access any organized information repository, to many data banks.

3. Simulation programs are designed to "simulate" objects and phenomena of energy cycle disciplines. These programs are especially appropriate to use when the phenomenon is impossible or very difficult to implement. When using such programs, abstract concepts become more concrete and are more easily perceived by students. In addition, students gain much more knowledge when actively learning the material than simply memorizing passively received information.

4. Educational and game programs are designed to reproduce educational situations.

By their purpose, the game element is a means of motivating educational activity. The events occurring in the game should be related to the tasks being performed. Successful completion of tasks should be accompanied by a result in the game, which causes activation of educational activity, positive emotions, and a desire to achieve new successes.

When working with a computer, educational and game programs solve certain educational and educational tasks hidden in the form of an exciting game action.

5. Demonstration programs are designed to visually present educational material.

The teacher can successfully use the computer as visual aids when explaining new material during the study of energy cycle disciplines. Demonstration programs that use dialogic or interactive graphics have great opportunities for intensifying the educational process.

6. Control programs are designed to check the quality of knowledge. Such programs allow the teacher to conduct current and final control of the knowledge and skills acquired by higher education applicants in the process of studying energy cycle disciplines.

It is known that the control of the knowledge of applicants is one of the most important and at the same time, by the nature of the organization and the level of theoretical research, one of the weakest links in the educational process. The main drawback of existing forms and methods of control is that in most cases they do not yet provide the necessary stability and invariance of the assessment of the quality of learning information assimilation, as well as the necessary adequacy of the assessment to the actual level of knowledge. Improving the control of the course of education should focus on the problem of increasing the reliability of the assessment of knowledge, skills and abilities that are being formed. This problem can be considered in two aspects: firstly, as an increase in the degree of correspondence of pedagogical assessment to the actual level of knowledge of applicants; secondly, as the creation and implementation of such methodological control methods that would ensure the independence of assessments from random factors and subjective attitudes of the teacher.

7. Simulator programs are intended for the formation and consolidation of skills and abilities, as well as for self-training of applicants to higher education institutions.

Using these programs, it is assumed that the theoretical material has already been mastered by the candidates. The software generates educational tasks, the level of complexity of which is determined by the teacher. If the candidate has given the correct

solution, he is notified of this, otherwise he is either presented with the correct answer or given the opportunity to request help.

6.2. Laboratory Practical as a Form of Organizing Training in Energy Cycle Disciplines

Computer technologies have formed a new type of individual form of learning: face-to-face with a computer. As noted, [12-17, 22-27], in teaching the disciplines of the energy cycle, we can talk about individual learning in contact with collective knowledge, which is implemented in the form of "learner and computer".

The form of learning organization is a time-limited construction of a separate link in the learning process.

The form of learning organization is a historically formed and completed organization of the pedagogical process, systematicity and integrity, self-development, personal and activity character, constancy of the composition of participants, the presence of a certain mode of behavior [6].

Considering the development of organizational forms of learning over time, A. Bochkin emphasizes two series of changes: a monotonous departure from individual learning and the transition from the management of educational activities by the teacher to the self-management of the learner's knowledge.

The driving force behind the transition from individual to collective learning was the desire to increase the number of students, while involving fewer teachers.

Computer technologies are reviving individual forms of learning. Due to the replication of information in pedagogical software, multimedia training courses, and the use of Internet resources, the advantage of frontal forms is also preserved: computer technologies remove the contradiction between mass and individual learning.

One of the most important tasks of a teacher of energy cycle disciplines in higher education institutions is to form the skills of independent cognitive activity in a student.

In the form of computer training courses, hypertext textbooks, and educational software, a range of learning options is increasingly offered, not a rigid and monotonous learning algorithm. Studying new software tools, project activities in various software and information environments contribute to the formation of independent activity skills. The content of learning and the order of its assimilation are determined by the student himself, which leads to self-governance of cognition.

Laboratory work (frontal) is the main form of work when studying the disciplines of the energy cycle. All students work simultaneously at their workplaces with the appropriate software.

The activities of students can be both synchronous (for example, when working with the same educational software), and at different paces and even with different software. Often there is a rapid "spreading" of frontal activity, which began even with a common initial task. The role of the teacher during frontal laboratory work is to observe the work of students (including via a local network), as well as provide them with operational assistance.

Development of Scientific and Educational System: European Vector – 2025

The didactic purpose of the software used can be different: mastering new material (for example, using educational software), consolidating new material (for example, using a simulator program), checking the mastering of acquired knowledge or operational skills (for example, using a control program or a computer test).

The start of work may be preceded by a preliminary readiness check (at the tables for traditional classes).

Individual practical work is a higher form of work compared to frontal laboratory work, which is characterized by a variety of tasks, both in terms of complexity and level of independence: greater reliance on textbooks, reference material, possibly Internet resources; more complex questions to the teacher.

Applicants receive individual assignments from the teacher for one, two or more classes, including completing part of the assignment outside of classes, in particular at home. As a rule, such an assignment is given to practice knowledge and skills on an entire section (topic) of the course. Applicants decide for themselves when to use a computer (including for searching on the Internet), when to work with a book or make the necessary notes in the notes. In general, this form is already transitional to extracurricular activities [9].

Taking into account the hygienic requirements for organizing the work of applicants with computer technologies, the teacher must ensure that the time of continuous work of applicants at the computer does not exceed the recommended norms. During the practical work, the teacher monitors the progress of applicants, provides them with assistance, and, if necessary, invites all applicants to discuss general issues, paying attention to characteristic errors.

Project form of learning. The basis of the project form is creative activity. The characteristics of the project form of learning are:

- the presence of an organizational stage of preparation for the project - independent selection and development of a solution option, selection of software and hardware, selection of information sources;
- selection of a leader (organizer, coordinator) from among the project participants, distribution of roles;
- the presence of a stage of self-examination and self-assessment (reflection on activities), defense of the result and assessment of the level of performance;
- each group can develop a separate project or participate in the implementation of a collective project.

Differences in the communicative interaction of the teacher and applicants are the basis for dividing organizational forms of learning into three groups:

- 1) individual lessons of the teacher with the applicant, in particular self-study;
- 2) collective-group lessons such as class lessons;
- 3) systems of individual-collective lessons.

For the purposes of a laboratory workshop on the disciplines of the energy cycle, educational software is best suited. Working face-to-face with educational software, the student master's knowledge at his own pace, choosing an individual route for studying educational material within the framework of a given topic. The radical difference of

this form from the classical independent form of work is that the program is an interactive “mold” of the intellect and experience of its author [5].

When creating educational software for a laboratory workshop on energy cycle disciplines, it is proposed to carry out the following main operations:

- determine the purpose of creating educational software;
- create a thematic plan;
- develop educational software (step-by-step thematic plan);
- create a matrix – a skeleton of educational software;
- create a prototype;
- verification and improvement [2].

Methodologists distinguish the following stages of the methodology for compiling educational software for a laboratory workshop on energy cycle disciplines:

- determining the purpose of the program (control, self-control, training, training, etc.);
- determining the list of topics (sections of the program);
- revealing the topics (sections) regarding the content of the educational material, its complexity and levels of educational activity;
- compiling questions and choosing the implementation method;
- determining the number of questions to be worked out in the set time;
- preliminary selection of marking criteria, which are specified based on the results of the practical examination of applicants;
- determining the full scope of the program and the order of presentation of individual fragments of the program to the applicant;
- designing the program [4].

Development of educational software is a multi-level process, in which the conceptual, technological, operational levels and the implementation level are distinguished.

Let us consider the stages necessary for the development of educational software for a laboratory workshop on the disciplines of the energy cycle:

Stage I: a technical proposal made on the basis of educational needs and learning objectives. At this stage, the situation with the use of computer-based educational systems in education is analyzed.

Stage II: development planning, resolving issues of setting deadlines. At this stage, deadlines for the implementation of individual stages of development and the entire product as a whole are set, and the final date for its release is assigned. In the future, the compiled schedule allows you to flexibly respond to difficulties that arise during the development process, control lag or advance, connect or release resources and redistribute them between individual stages of development.

Stage III: development of course content. At this stage, an analysis of the curriculum and the composition of students is carried out, a course strategy is determined, a script and interactive interaction of the program with users are developed.

Stage IV: program development. At this stage, a programming language, a programming system are selected and work is carried out to create a software product.

Stage V: testing and testing. At this stage, testing of the developed program begins, a series of tests are carried out to identify programming errors.

Stage VI: operation and implementation. At this stage, a fully completed computer-based learning system is being implemented in higher education institutions.

The effectiveness of the use of computer technologies in the educational process of higher education institutions depends on the quality of educational software. Creating educational software is a creative process that requires not only logical thinking, but also intuition [2]. This process is not yet sufficiently studied and cannot be described using strict regulations.

Reference

1. Бар Р., Таг Дж. Від навчання до вчення – нова парадигма вищої освіти. *Університетська освіта: від ефективного викладання до ефективного вчення*: зб. статей-рефератів з дидактики вищої школи, 2001. № 5. С. 13–39.
2. Беспалько В.П. Педагогіка та прогресивні технології навчання. Київ: Вища школа, 1995. 336 с.
3. Босова Л.Л. Інформатика: підручник. Чернігів: БІНОМ, 2007. 208 с.: іл.
4. Вербицький А.А. Психолого-педагогічні особливості контекстного навчання. Кам'янець-Подільський: Знання, 2007. 110 с.
5. Воронін Ю.А. Компютеризовані технології у процесі підготовки вчителя. *Педагогіка в освіті*. 2003. № 8. С. 53–59.
6. Гребенюк О.С., Гребенюк Т.Б. Теорія навчання: навч. для студ. вищ. навчань, закладів. Херсон: ВЛАДОС-ПРЕС, 2003. 384 с.
7. Жалдак М.І., Хомік О.А. Формування інформаційної культури вчителя. *International Charity Foundation for History and Development of Computer Science and Technique ICFCST*: веб-сайт. URL: <http://www.icfcst.kiev.ua/> (дата звернення: 13.09.2025).
8. Іващук К.О. Інформаційно-комунікаційні технології – як сучасний засіб в освіті [Електронний ресурс]. Юіасна оцінка: освітній портал. URL: <http://klasnaocinka.com.ua/ru/article/informatsiinokomunikatsiini-teklmologiyi-yak-suc.html> (дата звернення: 14.09.2025).
9. Малеев В.В., Малеева А.А. Позакласна робота з інформатики: навчально-методичний посібник для студентів фізико-математичного факультету. Херсон: ХДПУ, 2003. 152 с.
10. Матвієнко О.В. «Електронний підручник» у системі дидактичного забезпечення комп'ютерних технологій навчання. *Нові технології навчання*. 2014. Вип. 29. С. 132–135.
11. Онищенко С.В. Використання ІКТ в педагогічній діяльності вчителя-предметника. *Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи*: збірник наукових праць ЗОІППО за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції (18-25 квітня 2016 р.). 2016. № 2 (24). С. 74–78.

12. Онищенко С.В. До проблеми викладання технічних дисциплін при підготовці спеціалістів за напрямом «Професійна освіта. Енергетика». *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки : зб. наук. пр.* Випуск 2. Бердянськ : БДПУ, 2022. С. 304–310. URL : <https://dspace.bdpu.org.ua/handle/123456789/855> (дата звернення: 14.09.2025)

13. Онищенко С.В. Застосування ІКТ в викладанні дисциплін циклу машинознавства під час підготовки майбутніх учителів технології. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* [гол. ред.: М.Т. Мартинюк]. В 1. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2015. С. 252–257.

14. Онищенко С.В. Місце дисциплін енергетичного циклу у формуванні професійної компетентності студентів енергетичних спеціальностей. *Development strategiest for modern education and science : Materials of the III International research and practical internet conference (February, 28, 2022) : collection of abstracts. Zdar nad Sazavou : «DEL a.s.»*, 2022. Р. 27–30. URL : <https://dspace.bdpu.org.ua/items/c05fdf35-ebc5-4808-870f-ddbf52eefcad> (дата звернення: 15.09.2025)

15. Онищенко С.В. Психолого-педагогічні особливості впровадження засобів мультимедіа в освітній процес підготовки фахівців енергетичної та технологічної галузей. *Науково-методичні засади підвищення якості підготовки фахівців-педагогів системи професійної та технологічної освіти в умовах сучасності : колективна монографія* [за заг. ред. С.В. Онищенка]. Одеса : Олді+, 2024. Розд. 7. С. 124–139. URL : <https://dspace.bdpu.org.ua/handle/123456789/3378> (дата звернення: 14.09.2025)

16. Онищенко С.В. Технологія формування професійної компетентності майбутніх учителів технології. *Науково-дослідні публікації. Серія «Інформатика і техніка»*. 2014. № 7 (11). С. 44–52.

17. Онищенко С. В. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя технології засобами інформаційно-комунікативних технологій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія №5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Випуск 31. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. С. 154–159.

18. Пуха Г.П. Сучасні технології в освітньому процесі. *Вісник сучасної освіти*. 2021. № 2(29). С. 59–62.

19. Савічева Т.В. Змішане навчання у сучасному освітньому процесі : необхідність та можливості. *Вісник сучасної освіти*. 2021. №3 (30). С. 92–96.

20. Федоров А.І. Підхід до вдосконалення рівня підготовки майбутніх фахівців у сфері інформаційних технологій. *Сучасні технології у науці та освіті. СТНО-2017 : зб. тр. міжнар. наук.-техн. та наук.-метод. конф.* 2017. С. 101–103.

21. Fletcher J.D. Education and Training Technology in the Military. *Science*. 2009. №2. Р. 72–75.

22. Onyshchenko S. Digital Educational Technologies in Professional Training of Higher Education Students in the Energy Field. *Modern Conditions of Development of Science, Education and Production in the World – 2025 : collective monograph*. (Series of monographs Slovak Publishing House NES Nová Dubnica s.r.o. Monograph 3). Nová Dubnica : NES Nová Dubnica s.r.o., 2025. Р. 77–86.

23. Onyshchenko S. Formation of ICT-Competence of the Future Specialist in the Energy Industry in the Conditions of Informatization of Education (Distance Education). *The latest foundations for the development of production, science and education – 2023 : collective monograph*. Nová Dubnica : NES Nová Dubnica s.r.o., 2023. P. 37–55. URL : <https://dspace.bdpu.org.ua/handle/123456789/118> (дата звернення: 16.09.2025)

24. Onyshchenko S. New Information Technologies in the Conditions of Distance Education. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки : зб. наук. пр.* Випуск 3. Бердянськ : БДПУ, 2022. С. 172–178. URL : <https://dspace.bdpu.org.ua/handle/123456789/378> (дата звернення: 16.09.2025)

25. Onyshchenko S. Psychological and Pedagogical Foundations of the Application of Modern Information Technologies in the Educational Process of Future Specialists in the Energy Industry. *European vector of modern education, science and production – 2023 : collective monograph*. Nová Dubnica : NES Nová Dubnica s.r.o., 2023. P. 57–73. URL : <https://dspace.bdpu.org.ua/handle/123456789/117> (дата звернення: 16.09.2025)

26. Onyshchenko S. Theoretical Foundations of the Formation of Graphic and Graphic and Informational Competences of Students of Energy Specialties on the Basis of Training at a Pedagogical University. *European vector of modern education, science and production – 2024 : collective monograph*. (Series of monographs Slovak Publishing House NES Nová Dubnica s.r.o. Monograph 2). Nová Dubnica : NES Nová Dubnica s.r.o., 2024. P. 162–175. URL : <https://dspace.bdpu.org.ua/handle/123456789/3507> (дата звернення: 14.09.2025)

27. Onyshchenko S. Visual Means in the Educational Activity of Professional Teachers of the Professional Education System. *Scientific and research work in the system of teacher training in natural, technological and computer spheres : materials of VIII international scientific conference (with the international participation), Berdyansk, September 16-17, 2021*. Berdyansk : BSPU, 2021. P. 213–215.

ANNOTATION

CHAPTER 1. MODERN BASICS OF ECONOMICS, MANAGEMENT AND TOURISM

1.1. Tetiana Gryniv, Zoryana Skybinska ANALYSIS OF THE IMPACT OF CORPORATE CULTURE ON THE WELL-BEING AND PRODUCTIVITY OF ENTERPRISE EMPLOYEES

The article examines the role of corporate culture and leadership in shaping psychological well-being and increasing employee productivity. It analyzes the main components of corporate culture, its stages of formation, and psychological mechanisms of influence on staff behavior. The connection between organizational climate, emotional stability of employees, and their level of motivation is identified. It emphasizes the importance of leadership, effective communication, and a system of values for the development of corporate culture. Practical ways to support corporate culture as a factor in the stability and competitiveness of an enterprise are proposed.

Keywords: corporate culture, leadership, psychological well-being, motivation, productivity.

1.2. Olha Hirna OPTIMIZATION OF INTEGRATED MARKETING COMMUNICATIONS IN THE HOTEL INDUSTRY IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

The article explores the implementation of integrated marketing communications in the hotel industry in the context of digital transformation. It examines current online promotion tools, the structure of the hotel market in Lviv, and consumer behavior trends. The study applies linear programming to optimize the advertising budget of the "Suputnyk" hotel, identifying the most efficient media mix based on audience reach.

Keywords: integrated marketing communications, hotel industry, digitalization, advertising budget, online platforms, optimization.

1.3. Nadiia Vasyltsiv TRANSFORMATION OF UKRAINIANS' MEDIA CONSUMPTION IN THE WARTIME CONDITIONS

The study examines the transformation of media consumption among Ukrainians in 2022-2024 during the full-scale war. It explores changes in news consumption patterns, the role of digital communication channels, and the popularity of various devices for accessing information. Special attention is given to the level of media literacy, critical evaluation of sources, and resistance to disinformation. The study also highlights changes in trust toward media and the impact of information fatigue on consumption practices. The Ukrainians' adaptability to new media conditions demonstrated and underscores the importance of media consumption for social resilience.

Keywords: media literacy, media consumption, social media, messengers, media content, wartime conditions.

1.4. Nataliia Kara RESEARCH AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL ECONOMIC ACTIVITIES OF UKRAINIAN BREWERIES

The features of the international economic activity of Ukrainian brewing enterprises are considered, in particular, a strong dependence on legislative regulation regarding product quality, excise policy and environmental standards, a high level of competition,

as well as the dynamic development of the craft brewing sector. Modern trends in the industry are analyzed and the main problems are identified. Alternative measures for the development of international economic activity of brewing enterprises are proposed, in particular, strategies for using content marketing through the implementation of the automated NetHunt CRM system.

Keywords: international economic activity, brewing enterprises, digital marketing, content marketing, NetHunt CRM.

1.5. Olena Shandrivska, Nataliya Hryniv RESEARCH OF VOLUNTEER MOVEMENT AS A SYSTEMIC PHENOMENON IN CONDITIONS OF ECONOMIC INSTABILITY AND CRISIS

The volunteer movement is considered as a special type of economic behavior, as a phenomenon that has acquired systemic features in response to the aggravation of social tension, geopolitical uncertainty, and economic instability in Ukraine. In order to study the demand for volunteering in the world for the needs of intercountry comparison, the main indicators of assessing volunteering in world rankings are presented. As a powerful volunteer community, the volunteer movement in Ukraine is represented by a group of assessment indicators.

Keywords: charity, volunteering, charity index, human development index, economic instability.

1.6. Taisiia Nakonechna, Nataliia Mashchak PHARMACEUTICAL SUPPLY CHAIN MANAGEMENT: APPROCACHES TO OPTIMIZATION

A study has been conducted on the functioning of the pharmaceutical supply chain under conditions of global market turbulence. The key advantages of the Ukrainian pharmaceutical business in the process of their integration into the global pharmaceutical market are described. The specific features of applying advanced technologies in the pharmaceutical supply chain to optimize logistics processes using modern software – enabling the minimization of total costs – are demonstrated. The feasibility of implementing modern technologies in pharmaceutical supply chain management is substantiated, as one of the key factors in increasing supply chain efficiency and meeting customer needs for essential pharmaceutical products.

Keywords: pharmaceutical supply chain, logistics processes, pharmaceutical market, modern technologies, software.

CHAPTER 2. INNOVATIONS IN MODERN MEDICINE AND BIOLOGY

2.1. Oksana Bodnar INDICATORS OF CENTRAL HEMODYNAMICS AND INTEGRATIVE HEMODYNAMIC INDEXES IN THE BACKGROUND OF ACQUIRED MYOPIA AND VIRAL HEPATITIS C (COMPARATIVE ANALYSIS)

Viral hepatitis C and acquired myopia are characterized by significant changes in central hemodynamics, but it should be noted that acquired myopia is characterized by maximum significant changes in heart rate (7%), systolic blood pressure (9%) and diastolic blood pressure (6.7%), mean arterial pressure (7%) compared with the control. Viral hepatitis C had significant maximum changes in PAP (26.3%), systolic blood pressure (8.7%), systolic blood pressure (8.8%), systolic blood pressure (27.4%), systolic blood pressure (94%), and diastolic blood pressure (68.6%) compared with the control and against the background of acquired myopia. Viral hepatitis C is accompanied by

changes in central hemodynamics, which indicate the formation of compensatory reactions. Acquired myopia is characterized by signs of impaired regulatory mechanisms at the level of the cardiovascular system.

Keywords: blood pressure, heart rate, systolic and minute blood volume, regulation of cardiac activity, cardiac output, acquired myopia, viral hepatitis C.

2.2. Maksym Kolomoitsev COMPARATIVE ANALYSIS OF CENTRAL HEMODYNAMIC INDICES AND INTEGRATIVE HEMODYNAMIC INDICES TAKING INTO ACCOUNT THE TYPE OF HNA (CHOLERIC AND SANGUINS)

The type of HNA affects not only blood parameters, but also other functional indicators of the body, including indicators of central hemodynamics. The purpose of our study is to conduct a comparative analysis of indicators of central hemodynamics and integrative hemodynamic indices in choleric and sanguine individuals. The results obtained by us indicate a significant functional load on the heart muscle in sanguine individuals compared to choleric individuals. Sanguines are characterized by greater energy expenditure to maintain hemodynamic constants.

Keywords: blood pressure, heart rate, systolic and minute blood volume, regulation of cardiac activity, cardiac output, type of HNA.

2.3. Nataliia Polish, Nataliia Marintsova, Zhurakhivska Lesya INNOVATIVE APPROACHES TO THE TREATMENT OF EPILEPSY

Today, epilepsy is one of the serious diseases, ranking third in prevalence among central nervous system disorders. Modern protocols prioritize drug treatment due to the availability of drugs with proven efficacy. An analysis of literature sources was conducted, the characteristics of anticonvulsants were presented, their effectiveness and toxic effects on the human body were studied. Innovative approaches to the treatment of epilepsy were identified and substantiated.

Keywords: epilepsy, anticonvulsants, biological activity.

CHAPTER 3. INNOVATIVE AND MODERN FOUNDATIONS OF PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

3.1. Iryna Mozul WAYS AND METHODS OF ACTIVATING THE LEARNING ACTIVITIES OF PRIMARY SCHOOL PUPILS IN THE LESSONS OF "I EXPLORE THE WORLD"

The article examines the ways and methods of activating the learning activities of primary school pupils during the lessons of the integrated course "I Explore the World." It reveals the pedagogical conditions that promote the development of cognitive interest, motivation, and independence in learning among young students. Special attention is paid to the use of interactive methods, problem-based and research approaches, as well as digital educational tools that enhance pupils' engagement and cooperation in the learning process. The study highlights the importance of creating a positive emotional atmosphere and using practical, life-oriented tasks that connect learning with real-world experiences.

Keywords: elementary school, educational process, learning activity, primary school pupils, interactive learning, integrated course, "I Explore the World," activation methods, cognitive interest, motivation.

3.2. Natalia Sedova INCLUSIVE ETHICS AS A NEW PARADIGM OF MODERN MORAL PHILOSOPHY

The article provides a philosophical and ethical justification of inclusive ethics as a new paradigm of modern moral philosophy. It is shown that inclusion, initially formed as a socio-pedagogical category, has gradually acquired ontological and moral-philosophical dimensions. The ideas of I. Kant, E. Levinas, J. Rawls, J. Habermas, A. Sen, as well as Ukrainian thinkers S. Krymskyi, M. Popovych, and V. Tabachkovskyi are analyzed in the context of shaping a new ethical paradigm. The interrelation between philosophy, pedagogy, and inclusive education in Ukraine is examined. It is substantiated that inclusive ethics is not only a theoretical model but also a practical foundation for the humanization of society.

The article also explores the philosophical foundations of inclusion as a fundamental social value of the modern world. It demonstrates that inclusion is based on the ideas of equality, freedom, tolerance, and respect for human dignity, which have deep historical and philosophical roots – from ancient concepts of cosmopolitanism to modern principles of human rights. The significance of inclusion in the formation of a democratic society, its role in overcoming social isolation, discrimination, and inequality are analyzed. The key challenges of implementing inclusive practices in the contemporary world are emphasized.

Keywords: inclusion, ethics, morality, philosophy of education, justice, dignity, humanity.

3.3. Liudmyla Lukaniova FEATURES OF THE FORMATION OF THE EMOTIONAL AND VOLITIONAL SPHERE OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DEVELOPMENT DISORDERS

In the current conditions of the development of domestic corrective pedagogy, there is a constant search for innovative ways to organise the education of children with intellectual disabilities. The formation of the emotional and volitional sphere in children with intellectual disabilities is an important aspect of their overall development and social adaptation. This is because the emotional and volitional sphere of older preschoolers (5-6 years old) and younger schoolchildren includes the ability to recognise, express and control emotions, as well as to develop volitional qualities such as perseverance, self-control and initiative. Children with intellectual disabilities have certain peculiarities in the development of this sphere, which requires a special approach and methods for its study and correction.

Keywords: inclusive education, intellectual development disorders, emotional and volitional sphere, cognitive disorders.

3.4. Liudmyla Kashuba, Tatiana Okolnycha, Khrystina Barna TRAINING OF STUDENTS-DEFECTOLOGY FOR CORRECTIVE AND RESTORATIVE ASSISTANCE TO ADULTS WITH APHASIA

Reforming the system of correctional and rehabilitation work with adults with disabilities creates new challenges for the system of training correctional teachers. The problems of training modern personnel for the rehabilitation of adults with aphasia are considered the most unresolved in Ukraine. Therefore, the professional mobility of a correctional teacher is defined as an integral quality of the personality, which is

manifested in the possession of a high level of professional knowledge and the readiness to use it effectively.

Keywords: defectologist, aphasia, models of corrective and restorative care.

3.5. Borys Shevel ORGANIZATIONAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE SYSTEM FOR DEVELOPING THE ECONOMIC COMPETENCE OF FUTURE TECHNOLOGY TEACHERS

An approach is proposed to solving the strategic challenge of preparing a new generation of technology teachers who can work effectively within the New Ukrainian School, provided they possess a high level of economic competence. In line with the socially defined goal, the objectives for developing the economic competence of prospective technology teachers are outlined, and a methodology for the economic training of students has been developed.

Keywords: technology teacher; economic competence; development objectives; professional training; development methodology.

CHAPTER 4. SCIENTIFIC VIEWS ON LAW AND HISTORY

4.1. Halyna Lukianova, Olha Skochyliias-Pavliv THE NEED TO MODERNIZE HIGHER LEGAL EDUCATION IN UKRAINE: PROBLEMS AND SOLUTIONS

The problem of training a new generation of lawyers in Ukraine has become especially important after the beginning of the active phase of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which is associated with the forced displacement of a large number of students, research and teaching staff and educational institutions, the inability to carry out a high-quality educational process and ensure the quality of education at a high level. The transformation of the legal education system in the post-war period should be carried out in a comprehensive manner, which will include a review and complete change of all elements of the system, from the levels and degrees at which legal education will be obtained to the regulatory framework necessary for this process. And the most important goal of legal education reform is to create a system that would ensure the training of lawyers with a high level of patriotism, theoretical knowledge and practical skills.

Keywords: modernization, higher legal education, law, Ukraine, curricula, practical skills, international integration, European integration, specialist, lawyer, reform, technology, international integration, information technology, modernization, lecture, practical classes, legislation, specialist.

4.2. Oleg Morozov FOREIGN TRADE OF HETMAN UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE XVIII TH CENTURY

The work discusses foreign policy, social and economic aspects that influenced the foreign trade of Hetman's Ukraine in the first half of the XVIII century. The reconstructed nomenclature of Ukrainian goods that went to foreign markets, analyzed their level of profitability. On the basis of archival documents, information about the existing in the first half of the XVIII century was restored. Customs regulation system. The most important trade communications are analyzed in the context of foreign trade policy. The main political and economic factors that contributed to the abolition of customs autonomy of Ukraine in 1754 were identified.

Keywords: history of duty, foreign trade, goods, legislation.

CHAPTER 5. MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF LINGUISTICS AND PHILOLOGY

5.1. Alla Sabitova, Svitlana Dyshleva, Nataliia Yukhnovets TEACHING GERMAN AS A SECOND FOREIGN LANGUAGE AFTER ENGLISH: DIDACTIC AND METHODOLOGICAL ASPECTS

The article defines the term “second foreign language” and highlights the main linguistic parallels and differences between English and German. It examines the factors that influence success in acquiring a foreign language, as well as the issues and principles of teaching German – particularly German as a second foreign language after English. Furthermore, the importance of authentic and up-to-date teaching materials is emphasized, as they enhance learners’ motivation and demonstrate the relevance of the chosen language. It is also stressed that methodological approaches should be adapted taking into account the learners’ existing knowledge of English. The promotion of intercultural competence is regarded as an integral part of the teaching process. Finally, the objective reasons that determine the choice of German as a second foreign language are explained.

Keywords: German as a foreign language, first foreign language, second foreign language, methodology, didactics.

CHAPTER 6. Serhii Onyshchenko METHODOLOGY OF TEACHING ENERGY CYCLE DISCIPLINES FOR STUDENTS OF SPECIALTY A5.33 PROFESSIONAL EDUCATION (POWER ENGINEERING, ELECTRICAL ENGINEERING AND ELECTROMECHANICS)

This section of the collective monograph examines the theoretical and methodological foundations of teaching energy cycle disciplines in higher education institutions that train specialists in the specialty A5.33 Professional Education (Energy, Electrical Engineering and Electromechanics). The role of innovative pedagogical technologies, digital educational environments and practice-oriented approaches in the formation of professional competencies of future engineering teachers is substantiated. Particular attention is paid to the integration of theoretical training with production practice, the use of virtual laboratories, case methods and distance platforms. Key factors of the effectiveness of the methodology for teaching professional disciplines are identified. The importance of digital educational resources, control environments and multimedia tools in improving the quality of the educational process is revealed. Methodological recommendations are proposed for improving the content, forms and methods of teaching energy cycle disciplines. The materials of the presented section of the collective monograph can be used by teachers, scientists, postgraduates and students of pedagogical and technical universities, as well as specialists in vocational education and energy.

Keywords: professional education, energy, electrical engineering, electromechanics, teaching methodology, energy cycle, engineer-teacher, distance learning, digital educational resources, virtual laboratories.

ABOUT THE AUTHORS

CHAPTER 1. MODERN BASICS OF ECONOMICS, MANAGEMENT AND TOURISM

1.1. Tetiana Gryniv – PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Accounting and Analysis, National University “Lviv Politechnic”, Ukraine

Zoryana Skybinska – PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Accounting and Analysis, National University “Lviv Politechnic”, Ukraine

1.2. Olha Hirna – PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management of Organizations, National University “Lviv Polytechnic”, Ukraine

1.3. Nadiia Vasylytsiv – PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Marketing and Logistics, National University “Lviv Politechnic”, Ukraine

1.4. Nataliia Kara – PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of Management and International Business Department, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

1.5. Olena Shandrivska – PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Marketing and Logistics, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

Nataliia Hryniv – PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Marketing and Logistics, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

1.6. Taisiia Nakonechna – PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Marketing and Logistics, National University “Lviv Polytechnic”, Ukraine

Nataliia Mashchak – PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Marketing and Logistics, National University “Lviv Polytechnic”, Ukraine

CHAPTER 2. INNOVATIONS IN MODERN MEDICINE AND BIOLOGY

2.1. Oksana Bodnar – Dr.Sc. (Biology), Professor, Dean of the Faculty of Chemistry and Biology, Professor of the Department of General Biology and Methods of Teaching Natural Sciences, Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University, Ukraine

2.2. Maksym Kolomoitsev – Postgraduate Student of the Department of Biology, Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Ukraine

2.3. Nataliia Polish – PhD, Assistant of the Department of Technology of Biologically Active Compounds, Pharmacy and Biotechnology, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

Nataliia Marintsova – Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Technology of Biologically Active Compounds, Pharmacy and Biotechnology, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

Zhurakhivska Lesya – Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Technology of Biologically Active Compounds, Pharmacy and Biotechnology, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

CHAPTER 3. INNOVATIVE AND MODERN FOUNDATIONS OF PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

3.1. Iryna Mozul – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory and Methods of Primary Education, Educational and Scientific Institute of Pedagogy and Psychology Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Ukraine

3.2. Natalia Sedova – PhD in Psychology, Senior Lecturer, Central Ukrainian Institute of Human Development, Kropyvnytskyi, Ukraine

3.3. Liudmyla Lukaniova – Senior Lecturer of the Department of Special and Inclusive Education, Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine

3.4. Liudmyla Kashuba – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department Special Education, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi, Ukraine

Tatiana Okolnycha – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department Special Education, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi, Ukraine

Khrystina Barna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Preschool and Special Education, Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine

3.5. Borys Shevel – PhD in Education, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Technological and Vocational Education, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Ukraine

CHAPTER 4. SCIENTIFIC VIEWS ON LAW AND HISTORY

4.1. Halyna Lukianova – Dr. Habil. (Law), Professor, Professor of the Department of Administrative and Informational Law, Educational and Research Institute of Law, Psychology and Innovative Education, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

Olha Skochylias-Pavliv – Dr. Habil. (Law), Professor, Professor of the Department of Administrative and Informational Law, Educational and Research Institute of Law, Psychology and Innovative Education, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

4.2. Oleg Morozov – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History and Theory of State and Law, University of Customs and Finance, Dnipro, Ukraine

CHAPTER 5. MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF LINGUISTICS AND PHILOLOGY

5.1. Alla Sabitova – Senior Lecturer, State University “Kyiv Aviation Institute”, Ukraine

Svitlana Dyshleva – PhD in Philology, Associate Professor, State University “Kyiv Aviation Institute”, Ukraine

Nataliia Yukhnovets – Senior Lecturer, State University “Kyiv Aviation Institute”, Ukraine

**CHAPTER 6. METHODOLOGY OF TEACHING ENERGY CYCLE DISCIPLINES
FOR STUDENTS OF SPECIALTY A5.33 PROFESSIONAL EDUCATION (POWER
ENGINEERING, ELECTRICAL ENGINEERING AND ELECTROMECHANICS)**

6.1., 6.2. Serhii Onyshchenko – PhD, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Professional Education and Technologies, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine

Scientific Edition

Series of monographs Slovak Publishing House NES Nová Dubnica s.r.o.

Monograph 3

**Development of Scientific and Educational System:
European Vector - 2025**

Collection of abstracts

*The authors are responsible for the selection, accuracy of the
facts, quotations and other information*

Publishing House NES Nová Dubnica s.r.o.
M.Gorkého 820/27, P.O.BOX
018 51 Nová Dubnica, Slovenská Republika
tel. +421-42-4401 209

NES NOVÁ DUBNICA S.R.O.

ISBN 988 – 963 – 8454 – 15 – 6 - 6S

Publishing House NES Nová Dubnica s.r.o.
M.Gorkého 820/27, P.O.BOX
018 51 Nová Dubnica, Slovenská Republika
tel. +421-42-4401 209